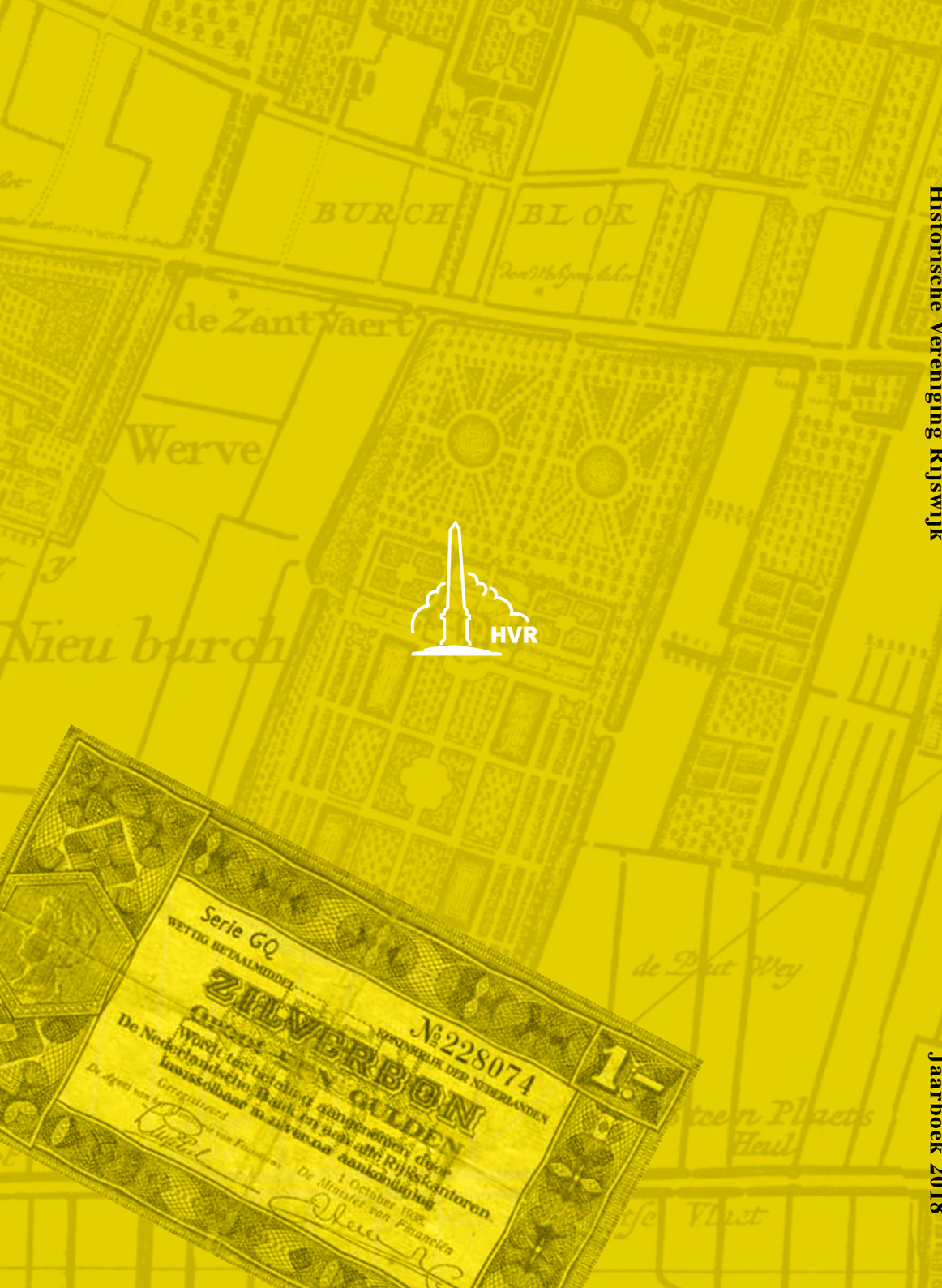

Historische Vereniging Rijswijk

Jaarboek 2018

Historische Vereniging Rijswijk

Jaarboek 2018

HVR

Historische Vereniging Rijswijk

Jaarboek 2018

Historische Vereniging Rijswijk

Jaarboek 2018

Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk
ISSN 1382-6700
Oplage: 600

Dit Jaarboek is een uitgave van de Historische Vereniging Rijswijk
secretariaat@historischeverenigingrijswijk.nl
Van Vredenburchweg 3
2282 SC Rijswijk
tevens het contactadres van de redactie

Redactie:
Frans Holtkamp
Rob de Mooy
Ruud Poortier, tevens eindredacteur
Marty Thieleman
Joke van Wijk van Brievingh-Hesselink

Vormgeving:
Paul de Boer

Druk:
Scholma Print & Media, Bedum

De redactie probeert rechthebbenden bij de illustraties te vermelden. Bij omissie en aanvulling ontvangt zij graag een reactie.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen, openbaar gemaakt enz. zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Historische Vereniging Rijswijk

Jaarboek 2018

Het nieuwe Europees Octrooibureau
foto: Marty Thieleman

WORD DONATEUR VAN DE

STICHTING VRIENDEN VAN LANDGOED TE WERVE

Landgoed Te Werve, voor particulieren en zakelijke evenementen kijk op www.tewerve.nl

Landgoed Te Werve biedt u de mogelijkheid om exclusief te wandelen in dit prachtige natuurgebied. Het landgoed is niet vrij toegankelijk voor particulieren. U kunt donateur worden van Stichting Vrienden van Landgoed Te Werve (€ 19,50 per jaar, per gezin*). Als donateur is het mogelijk om 365 dagen per jaar toegang te krijgen tot het landgoed. Uw bijdrage wordt goed besteed. Iedere euro wordt aantoonbaar uitgegeven aan het onderhoud en de instandhouding van al het groen op Landgoed Te Werve.

Kijk voor meer informatie en donatieformulier op www.vriendenvantewerve.nl of bel met 070-3198416.

Vrienden van Landgoed Te Werve

*Leden van de Historische Vereniging Rijswijk betalen € 14,50.

Inhoud

07	Ruud Poortier	Voorwoord
08	Aart Struijk	De herberg ‘Het Haantje’
22	Willem van der Ende	Nederland-België in de binnenlanden van Rijswijk
26	Heilina van Putten	Hofrust
36	Ronald A. van der Spiegel	De ‘Waterloze’ in Rijswijk
44	Frans Holtkamp	Op excursie naar Rijswijk in 1668
56	Marty Thieleman	De Plaspoelpolder: een succesvol verstandshuwelijk
108	Willem van der Ende	Honderd jaar geleden, 1918
118	Frans Holtkamp	Een sociaal experiment in Rijswijk
132	Wim Dammers	Noodgeld in Rijswijk: gedrukt, maar nooit uitgegeven
140	Marianne van Rossum	Markt als sfeerbepaler in Oud-Rijswijk
156	Marty Thieleman (red.)	Rijswijkse klarinettist bij de ‘Mounties’
162	Marty Thieleman	Alexander Oosten: halve eeuw passievolle vioolbouw
168	Rob de Mooy	Joodse oorlogsplaquette onthuld
170	Nicolette van der Werff	In Memoriam Nico Struijk (1946-2017)
172	Frans Holtkamp	In Memoriam Chris Gutjahr (1925-2018)
174	Arjan Kwakernaak	Het einde van de kastanjeboom voor Museum Rijswijk
180	Hans Koot	Archeologische kroniek van Rijswijk over 2017
188	Wim Dammers	Jaaroverzicht HVR 2017
194	Wilberd Gijzel	Gemeente Rijswijk in 2017
210	Ruud Poortier	Voortschrijdend inzicht
211		Register van personen

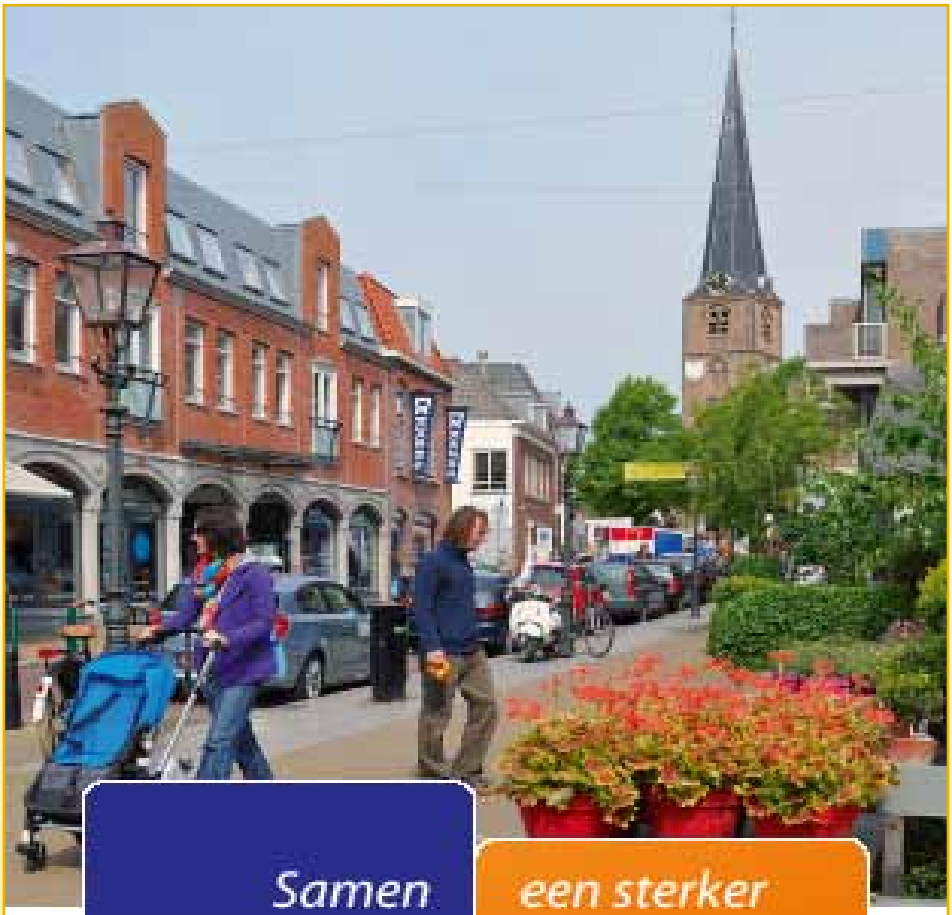

Je leefomgeving verbeter je samen.
Of het nu om een nieuw huis in Rijswijk Buiten, een nieuw kinderbad bij het natuurzwembad of meubilair voor het nieuwe hospice gaat, wij helpen het graag realiseren. Samen met u.
www.rabobank.nl/denhaag

Samen sterker. Dat is het idee van coöperatief bankieren.

Rabobank

Voorwoord

Als leerlingen van de CLD-dependance aan de Volmerlaan hebben we ons ooit, 1964 of zo, in onze pauze bij de officiële opening van een nieuw bedrijf aan de Treubstraat gemeld. Natuurlijk werden we argwanend buiten de deur gehouden. Onze motivering dat we als buurtgenoten, ja zelfs vertegenwoordigers van de school toch eigenlijk welkom hadden moeten zijn, heeft de waakhond bij de ingang niet kunnen overtuigen. Niet echt klantvriendelijk, vonden wij, al hadden we geen flauw idee wat voor bedrijf het eigenlijk was. Kortom: de Plaspoelpolder was zelfs voor schooljongetjes een aantrekkelijk gebied. En dat is het al zestig jaar, hoewel over de aantrekkelijkheid ervan in de loop der jaren wel gediscussieerd kon worden.
Maar alle reden om het jubilerende gebied eens centraal te stellen in ons jaarboek. U vindt de portretten van een aantal gerenommeerde bedrijven in ons thematisch katern. Van Bogaardts eerste palen tot en met de nieuwbouw van het EPO.
In dit Jaarboek halen we de overmaat van vorig jaar in. Twee artikelen zijn toen doorgeschoven om geen aanslag op de begroting te plegen en ruzie met de penningmeester te krijgen. We beginnen er dit jaar mee. En we waren Heilina van Putten toen dankbaar dat zij haar tekst over ‘Hofrust’ wilde uitstellen. Die staat nu derde.
Verder reizen we weer door de tijd: van een veertiende-eeuwse afwateringssloot tot koop- en ambachtslieden die nog altijd actief zijn. We hebben destijds afgesproken ruimte te bieden aan interviews die in het kader van Verteld Verleden zijn afgenomen. Wij kunnen Alexander Oosten nog dagelijks tegenkomen in de Kerklaan, maar over vijftig jaar zal ons nageslacht zich verbazen dat Rijswijk zo’n bijzondere specialist onder zijn inwoners telde.
Er worden weer heel wat draadjes van de kluwen der Rijswijkse geschiedenis uitgeplozen en u mag dat allemaal lezen. Want gelukkig verflauwt de belangstelling niet. En zonder geschiedenis is er geen heden, laat staan een toekomst…
Tussen alle mooie teksten door ziet u de adverteerders die het Jaarboek steunen. Vergeet even die webwinkels en gedenk hen bij uw aankopen. Uw Jaarboek vaart er wél bij. Ook dit jaar weer dank aan de Hagedoorn Stichting voor haar bijdrage.

Ruud Poortier, eindredacteur

Het café aan het Haantje omstreeks 1900

De herberg ‘Het Haantje’

Aart Struijk

Het stadsbestuur van Delft kreeg in 1597 toestemming van de Staten van Holland en West-Vriesland om herbergen langs de Vliet te verbieden.[1] Het verbod was bedoeld om een eind te maken aan de onveiligheid in de directe omgeving van de stad. Er was veel overlast van criminelen en zwervers, die zich vaak ophielden in de nabijheid van de herbergen. Er was bovendien een ernstig vermoeden dat de herbergiers de belastingen niet betaalden. De burgemeesters van Delft besloten daarom de herbergen en taveernes buiten de stad te sluiten. De ambachtsheer van Rijswijk ging akkoord dat Delft op zijn grondgebied de naleving op het verbod handhaafde.[2] Eén van de herbergen langs de Vliet tussen Delft en de Hoornbrug was ‘Het Haantje’.

Onverwacht bezoek

De Delftse gerechtsboden Jan van Houten en Leendert Claasz. liepen op 17 juli 1611 vanaf de Haagpoort in noordelijke richting langs de Vliet naar de Carstangewetering. In Delft waren ‘bodes van den Gerechte mette roede’ bevoegd om namens de schout op te treden. Zij moesten toezien op de naleving van wetten en voorschriften en hadden daarvoor een eed afgelegd.

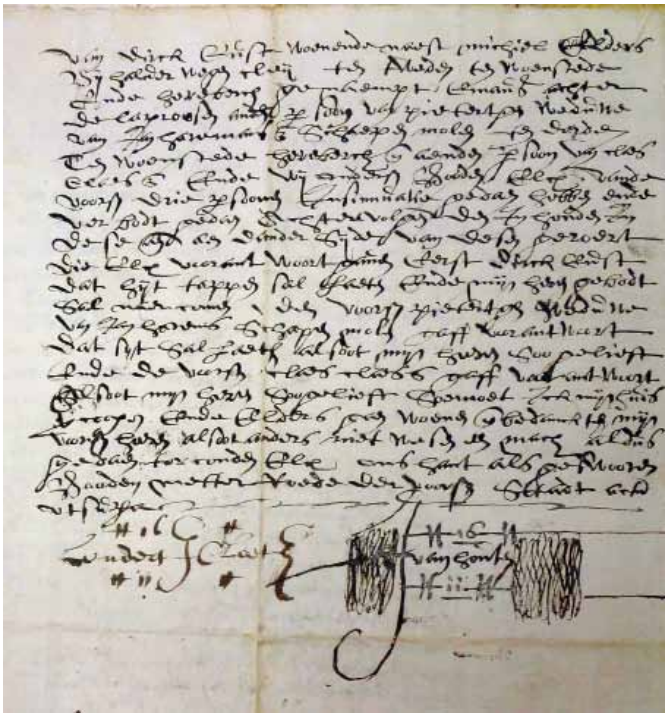

verslag aanzegging

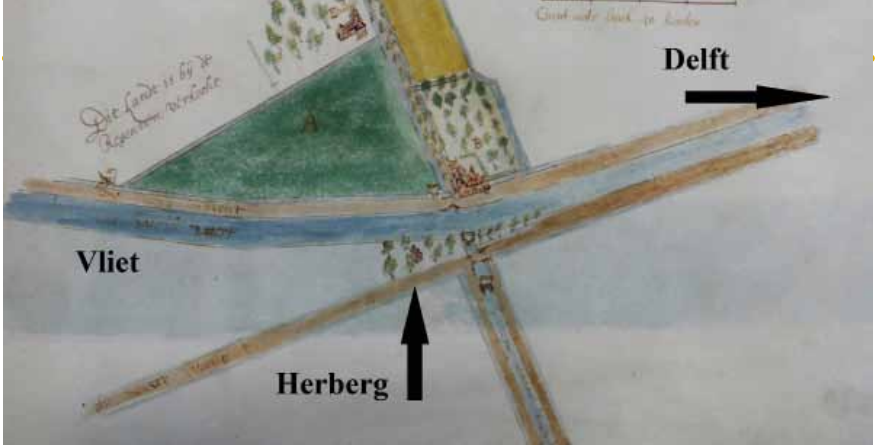

Situatieschets kruispunt Vliet en Kastanjewetering

De boden waren op weg naar de herberg van Claas Claasz. Daar aangekomen klopten de mannen op de deur. De waard zelf deed open en vroeg wat zij wilden. De oudste bode Jan van Houten deed het woord. Hij was gezworen stadsroededrager en had een belangrijke boodschap namens de burgemeesters. Van Houten vroeg de herbergier of hij op de hoogte was van het verbod om buiten de stad 'te tappen, herberge, taverne ofte cabaret te houden'. Met 'cabaret' werd een eethuisje bedoeld. Het verbod was al enkele jaren van kracht. De gerechtsbode vertelde de verbouwereerde Claas dat hij per direct moest stoppen met het schenken en tappen van sterke drank. Hij wees erop dat zijn herberg zelfs kon worden afgebroken, indien hij zich niet hield aan de verordening. De boden rapporteerden naderhand aan het stadsbestuur dat de herbergier het somber inzag en dat hij had geantwoord dat hij zijn huis en herberg moest verkopen en elders moest gaan wonen, indien hij het verbod zou moeten naleven.[3]

De nieuwe waard Simon Jansz.

De herberg van Claas Claasz. stond op een markant punt, namelijk aan de westzijde langs de Vliet, op de kruising met de Carstangewetering. Dat punt wordt reeds in 1473 genoemd toen er een verlaat (een sluis) bij de stenen brug was gebouwd. De Carstagnewetering is de vaart naar het klooster Sion. Voorbij het klooster kon men zijn weg vervolgen via de Noordhoorn en de Dijkshoornseweg. Aan de overkant van de Vliet bij de Broekmolensloot, stond het Delftse Leprozenhuis, dat destijds meestal werd aangeduid als 'het Siecken'. Daar stonden twee andere herbergen, de 'Emaus' en 'De Koetswagen'. Ook voor die eigenaren gold het tapverbod en zij moesten dus eveneens stoppen met het schenken van sterke drank. Samen met Claas dienden zij bij het stadsbestuur van Delft een aanvraag in voor een vergunning voor hun herberg.[4] Daarin benadrukten de drie herbergiers dat er behoefte was aan veilige en deugdelijke herbergen die dicht bij de stad stonden. Tussen Den Haag en Delft waren altijd veel mensen op pad of op doorreis. Wanneer de stadspoorten 's avonds reeds waren gesloten, klopten de reizigers aan bij de herberg om te overnachten. De vergunningen werden inderdaad aan de herbergiers verleend. Nog vele jaren werd gecontroleerd of zij zich hielden aan de voorschriften.

Niet lang na het bezoek en de aanzegging door de gerechtsboden deed Claas zijn herberg over aan Joris Adriaansz., die hem in 1618 verkocht aan Simon Jansz. De herberg werd omschreven als 'een huijsinge, boomgaert en barch' met drie morgen land erbij. Met een 'barch' wordt een hooiberg bedoeld en een morgen is ongeveer 0.85 ha. Voor de koop van de herberg leende Simon Jansz. *f* 1.000

Kaart uit 1556

van de verkoper. Direct na de verkoop werd een schuldbekentenis opgesteld met een bijzondere opmerking! Simon had een alias: 'anders genaempt Symon Jan Amen'. In latere aktes wordt hij Simon Jansz. Coning genoemd. Het is opmerkelijk dat hij een alias had, in de periode voordat hij definitief de familienaam Coning aannam.

'Seecker huijs met caetsbaen'

De controle op de herbergen heeft nog vele jaren geduurd. In 1639 brachten de Delftse gerechtsboden een bezoek aan de herberg langs de Carstagne om te controleren of de vergunning in orde was. Simon Jansz. Coning was toen al overleden en zijn zoon Andries was nu de eigenaar. Hij was zelf niet thuis, maar zijn vrouw Maartje antwoordde dat haar man 'op maendach toecomende de heeren sal comen spreecken'.[5]

De erfenis van Simon Jansz. was verdeeld onder zijn vier kinderen, zodat ieder van hen een vierde deel van de herberg in bezit had. In 1644 verkochten de broer en twee zusters hun aandeel aan hun broer Andries, die daarmee de enige eigenaar van de herberg werd. Om hen te kunnen betalen, leende hij *f* 1.200 van de Delftse bierbrouwer Pieter Adriaansz. Croeser, waarbij hij de herberg als onderpand stelde. In die tijd was er bij het huis een 'caets- en closbaen' zodat de herberg meer leek op een uitspanning, waar men niet alleen kon eten en drinken, maar waar men zich ook kon vermaken.

kaatsbaan

In de akte wordt vermeld dat er aan de zuidzijde van de herberg een verlaat (sluisje) was bij de Carstagnewetering. Aan de noordzijde van het huis was de uitrit van de buitenplaats Pasgeld. De huidige Lange Kleiweg werd destijds de Nieuwe Weg genoemd. Andries kocht op de zelfde dag dat hij de lening afsloot van zijn zuster Grietje een huisje ten noorden van de herbergen tekende daarvoor een schuldbrief van *f* 700.

De herberg 'Het Haantje'

Pas omstreeks 1650 wordt de herberg voor het eerst met de naam 'Het Haantje' genoemd. Andries Coning verkocht in 1649 aan Jan Teunisz. van der Does, een scheepstimmerman, voor *f* 1.400 het huis dat ten noorden van zijn herberg stond. Van der Does leende hiervoor *f* 1.000 van Coning. In die tijd had Andries, evenals zijn vader vroeger, een alias. In de verkoopakte wordt hij genoemd als Andries Simonsz. Coning 'alias Schaet'.[6]

In de akte staan nog enkele punten die van belang zijn. Andries had het verkochte huis kennelijk ook voor andere doeleinden in gebruik. Hij beloofde om 'seeckere botterie' in het huis weg te halen en twee deuren die op zijn erf uitkwamen dicht te timmeren. De botterie zal wel een provisiekamer of opslagruimte voor de spijzen en dranken zijn geweest. Andries had bedongen dat hij een schuur die eigenlijk bij het verkochte huis hoorde, voor zijn beesten mocht blijven gebruiken. Hij had behalve de herberg nog enkele koeien en ander vee. Voorts was afgesproken dat Jan van der Does een dakgoot zou maken aan de schuur bij de klosbaan, zodat het regenwater werd afgevoerd in de richting van de weg. Ook moest hij een deur afsluiten of dicht timmeren die uitkwam op de klosbaan. Het bleek dat de kaats- en klosbaan langs de Nieuwe Weg lag, dus aan de kant van de huidige Lange Kleiweg. Opmerkelijk is dat in de verkoopakte nadrukkelijk wordt vermeld dat het verboden was dat Van der Does zelf - 'noch oock sijne nasaten' - om in het huis 'te tappen ofte herberch houden'. De korenmolenaars van de nabijgelegen Slikmolen, Jacob van Egmont en Pieter van Couwenhoven, waren bij het opmaken van de akte als getuigen opgeroepen.

Kaart van Kruikius, 1712

Tegenover het Delftse Siecken
In de jaren vijftig is Andries Coning overleden; het precieze jaar is niet bekend. Zijn weduwe Maartje Leenderts van der Else verkocht de herberg in 1659 aan Pieter Adriaansz. Croeser, van wie haar man destijds een behoorlijke som geld had geleend. Croeser was een vermogend man; hij was niet alleen bierbrouwer in 'Het Vliegend Hert', maar hij was ook schepen en later zelfs burgemeester van Delft. In de verkoopakte is sprake van 'seeckere huijsinge, erve, caetsbaen, barge en schuer, genaamt vanouts het Haentje, staande en gelegen over de Delffse Siecken ofte Leprooshuijs'.
Het huis ten noorden van de herberg werd in 1659 verkocht aan Cornelis Jansz. Hoogeveen, alias Donck. In 1671 werd Pieter Croeser de eigenaar, die blijkbaar een goede bestemming had voor het huis. Probleem was dat Hoogeveen het huis had belast met een hypotheek van *f* 500, terwijl het volgens een taxatie slechts *f* 300 waard was. Bij de verkoop was er enige beroering toen bleek dat Hoogeveen voor twaalf jaar naar het 'spin- ofte rasphuijs' moest. Het is niet bekend wat hij had misdaan; zijn kinderen werden onder toezicht van de diakenen van de kerk gesteld.

Handtekening Pieter van Zeestraten

Intussen was Geertruijd Croeser na het overlijden van haar vader in 1677, eigenaar geworden. Zij verkocht de herberg in 1684 voor *f* 1.400 aan Pieter Cornelisz. van Zeestraten. De nieuwe eigenaar was vóór die tijd voerman geweest en werd nu dus herbergier. Hij leende een behoorlijk bedrag van Geertruid Croeser, maar de schuldbrief is niet bekend. Zeestraten overleed enkele jaren later en zijn vrouw zette de herberg voort. In 1693 wordt vermeld dat zij als de weduwe Zeestraten aan huis brood verkocht. In 1702 verkochten de erven Zeestraten de herberg aan Jan Ariensz. Speer. Het bleek toen dat de schuld aan Geertruid Croeser nog steeds niet was afbetaald.

Een jaar later verkocht Jan Speer de herberg voor *f* 1.550 aan de meester-timmerman Leendert van der Leeuw. Het is niet waarschijnlijk dat Van der Leeuw zelf herbergier is geworden, maar hij was wel enkele jaren de eigenaar. In juli 1709 verkocht hij de herberg, inclusief een nieuw gebouwde stal, voor *f* 1.400 aan Jan Huijbrechtsz. Huijsman. In de akte wordt de herberg zoals eerder, omschreven als het huis 'tegenover het Delftse Siecken'.

Criminaliteit bij de herberg
In de loop der tijd is in de buurt van Het Haantje de nodige criminaliteit voorgevallen. Meestal had de eigenaar er in feite niets mee te maken. Hier volgt het verhaal van de tuinder Jacob van der Heul. Hij verklaarde dat hij op een zomeravond in 1689 met zijn vijfjarige zoontje Baltus terugkwam van de Delftse kermis. Op het bolwerk buiten de Haagpoort kreeg hij ruzie met vier mannen, waarvan er twee nogal beschonken waren. Hij vluchtte met zijn zoontje naar de herberg Het Haantje. De waard Pieter van Zeestraten verklaarde dat hij Jacob binnenliet en daarna direct de deur op slot deed om de twee dronken mannen buiten te houden. Zij maakten

veel kabaal en bonkten op de deur. De waard stelde voor dat Jacob en zijn zoontje bleven overnachten om verder onheil te voorkomen, omdat de twee mannen 'zeer beschonken waren en vreeselijk vloekten, sweerden en zeer gruwelijk spraken'. Pas de volgende dag kon Van der Heul weer veilig naar huis.[7]

'Slaande denselve bleijcker met vuijsten'

Maar later bleek dat Van der Heul helemaal niet zo'n lieverdje was en dat hij de hele toedracht had verzonnen. Hij werd gevangen genomen en bekende dat hij met twee anderen mannen, Albregt Vijfhouck en Dirk Vreugdenhil, ruzie had gezocht met twee blekers die zij op de Haagweg nabij Het Haantje waren tegengekomen. Zij hadden één van hen ernstig mishandeld, geslagen met een stok en meermalen in zijn gezicht gestoken met een mes. Ook de andere man hadden zij aangevallen, 'slaande denselve bleijcker met vuijsten', maar hij kon nog op tijd vluchten. Daarna was Van der Heul met de twee mannen naar de herberg gegaan. Jacob werd na zijn bekentenis schuldig bevonden. Hij werd onder het raadhuis in Delft in het gevang gezet en werd daar 'acht dagen gespijst met water en broot'. Voorts werd hij voor de tijd van acht jaar verbannen en moest hij bovendien de kosten van het proces betalen. Albregt Vijfhouck, één van de twee andere mannen was eveneens gevangen genomen. Ook hij verklaarde dat de twee blekers ruzie hadden gezocht. Hij had daarop zijn mes getrokken en één van de mannen aangevallen en deerlijk toegetakeld. Zijn toedracht werd niet geloofd en hij werd veroordeeld tot een openbare strenge geseling op het schavot voor het raadhuis in Delft. Daarna werd hij voor twaalf jaar uit Holland verbannen.[8]

De nieuwe eigenaar Jan Huijsman kreeg in 1723 controle van de Delftse boden. Zij maakten een rapport op met daarin de afdracht over de betaalde impost en accijns. De bedragen werden vergeleken met de opbrengsten van vorige jaren, maar deze kwamen aanzienlijk lager uit. Het was blijkbaar verdacht dat er zo weinig belasting werd betaald. Het is niet bekend hoe dat is afgelopen. Een paar jaar later overleed Jan Huijsman; zijn vrouw verkocht Het Haantje in 1729 aan

Overzicht van de controle, 1723

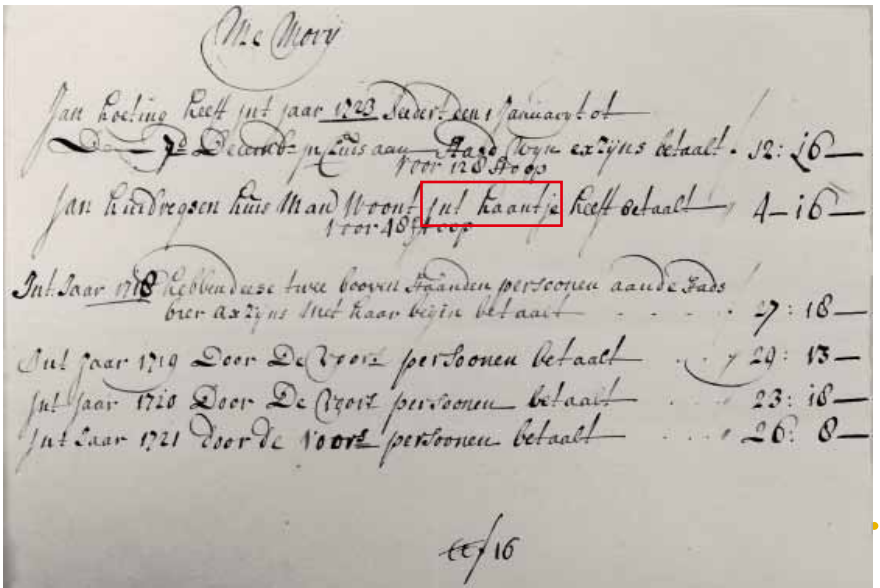
Mc Mery
Jan Koeling Heeft int jaar 1723 Sedert den 1 Januarij tot
de December in huis aan Haye Tyn exijns betaalt . 12: 16—
voor 128 Hoop
Jan Vandregosen huis Man Woont Int Haantje Heeft betaalt 4—16—
voor 18 Hoop
Int Jaar 1718 Ontfangen twee boven Staanden persoonen aande Fads
hier exijns Int Haan begin betaalt . . . . . 7: 18—
Int jaar 1719 Door De Voors persoonen betaalt . . . 29: 13—
Int Jaar 1720 Door De Voors persoonen betaalt . . . 23: 18—
Int Jaar 1721 door de voors persoonen betaalt . . . 26: 8—
16

Abraham Bollant. Deze Delftse timmerman kocht in die periode wel meer huizen en panden, waarschijnlijk om er winst mee te maken. Een jaar later verkocht hij de herberg aan Adam Simon van Roijesteijn. Niet lang nadat Adam eigenaar werd van Het Haantje, kwamen hij en de herbergier Maarten de Bruijn van de Gouden Koetswagen in conflict met de impostmeester van Delft. De kern van het probleem was dat hij voor de inkoop van wijn en andere drank was aangewezen op Delft, maar dat hij juridisch onder het ambacht van Rijswijk viel.

'Seekere waterput met een vervallen houte pomp'

In de verkoopakte van 1730 wordt een opvallend beding genoemd, namelijk het gemeenschappelijk onderhoud van een heining en het gemeenschappelijk gebruik van de waterput met een houten pomp, die op het erf stond van Adam van Roijesteijn. Daarover ontstond in 1735 onenigheid. Met hulp en bemiddeling van de schepenen van Rijswijk werd een oplossing gevonden. Het huisje ten noorden van de herberg werd al enige jaren bewoond door Maartje Louwens Rotteveel, weduwe van Cornelis Groen. Men was overeen gekomen dat Maartje zou afzien van haar recht op de waterput en de pomp. Daar stond tegenover dat Adam moest zorgen dat er een waterafvoer zou komen via de Lange Kleiweg, zodat het water van het dak en van de pomp kon wegstromen. Hij diende tevens voor het onderhoud te zorgen. Ook moest de herbergier een heining laten maken van ruim twee meter lang, vanaf het huis tot aan het eind van de stal. Die heining en een planken schot tussen de zolders van de huizen werd door hen beiden gezamenlijk in onderhoud genomen. Voor de zekerheid werden maar liefst acht procureurs van het Hof van Holland en van het Gerecht in Rijswijk aangewezen om toe te zien op nakoming van de afspraken. Maartje heeft nog vele jaren, tot aan haar dood in 1751, in het huisje gewoond.[9]

Een sterfgeval in de herberg Het Haantje

Kort voordat Adam van Roijesteijn in 1730 eigenaar werd van de herberg, was hij getrouwd met Elisabeth van den Akker, afkomstig uit 't Woudt. Het echtpaar kreeg vijf kinderen, waarvan er één jong overleed. Eind november 1741 werd het zesde kind geboren, een dochtertje. Het is wel zeker dat er bij de geboorte ernstige complicaties zijn opgetreden. Zowel de moeder als het kind lieten na enkele dagen het leven. Elisabeth werd samen met haar kindje op 4 december 1741 in hetzelfde graf begraven. De weduwnaar Adam bleef achter met vier jonge kinderen. Van de gemeenschappelijke bezittingen werd een uitgebreide inventaris gemaakt, waarvan hierna een kleine opsomming volgt.

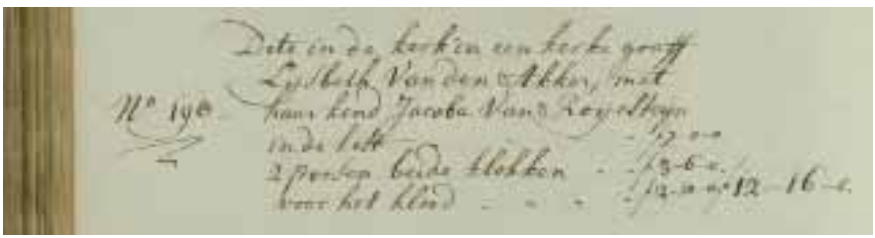

Begraafboek Rijswijk, 1741

Adam trouwde een jaar later onder huwelijkse voorwaarden met Petronella Stiermans; uit dit tweede huwelijk werd één kind geboren. Adam overleed in 1752 en ook toen werd een inventaris gemaakt van zijn eigendommen. Petronella trouwde een jaar later met de weduwnaar Jan Haket. In 1754 kocht Petronella

voor *f* 1.800 de herberg Het Haantje uit de boedel van haar overleden man. Zij leende daarvoor een bedrag van *f* 1.400. Zij overleed echter in dat zelfde jaar, in december 1754.

De inventaris van een herbergier

Zowel na het overlijden van Elisabeth van den Akker, als na de dood van Adam van Roijensteijn in 1752 is een boedelinventaris opgemaakt. Die geeft een indruk van de welstand van de herbergier, maar het laat ook zien wat er in die tijd in een herberg aan huisraad aanwezig was. Hier volgt een kleine greep uit de inventaris zoals die in 1742 werd opgemaakt.[10] Aan contant geld was er *f* 60 in huis. Als onroerend goed werd de herberg zelf opgegeven en een stuk land naast de herberg van 16 morgen, waarvan 4 morgen in leen. In de stal stonden twaalf koeien en een ezel. In de vaart lag een schuitje en in de schuur op het erf lagen negen kolfen, die op de kolfbaan werden gebruikt. De kleding van de overleden Elisabeth bestond uit een aantal mantels, vele rokken en hemden, hoeden en mutsen, schoenen, kousen, schorten en neusdoekjes, maar ook een keurslijf en 'een uijlemutsje'. Zij had ook diverse gouden en zilveren sieraden.

Zoals kan worden verwacht in een herberg was er veel serviesgoed aanwezig en vele pannen, potten en kookgerei. Een gedeelte zal door het gezin zijn gebruikt, zoals enkele ketels en pannen, maar een aantal kannen en pinten behoorden tot de tapnering, zoals 'een paar kanneborden, twintig kannen, zes wijnpinten, een kan, vier halfpintjes, twee muddetjes, een half muddetje, twee tregtersenige lege bouteljes (flessen), enige bierglazen en roomers'. In de gelagkamer stonden twee kabinetten met servies, vier tafels met twee houten kandelaars en twee lange banken. Aan de muur hingen zeven schilderijen, twee spiegels, een huisklokje en twee theerekjes. Ook waren er een paar grote koperen ketels, een theeketel, een koperen lamp, een paar tabaksdozen, een tinnen trekpoten benodigdheden voor de haard, zoals een ijzeren tang, een asschop en een kettingen een ijzeren rooster.

Ook de lasten en uitgaven van de boedel werden genoteerd. De begrafeniskosten waren zeer aanzienlijk, meer dan *f* 100. Tot die kosten behoorde onder meer het graf in de kerk van Rijswijk, de aangifte van het overlijden, de kosten voor de bidder, het maken van een doodskist en het doodskleed, het luiden van de klokken, het maken van de rouwkleding en het tolgeld dat moest worden betaald bij het tolhek waar de stoet langs moest. Voor de naaste buren werd een half vat bier gekocht. Aan dokter Blommesteijn werd *f* 12 betaald voor medicijnen en voor 'gedane visites in de siekte van de overledene'.

Ets Johannes Jelgershuis, omstreeks 1800

Onderdeel van de inventaris is de lijst met schulden. De herbergier had een schuld van *f* 800 aan de erfgenamen van Cornelia van der Straaten, maar hij stond ook bij enkele leveranciers in het krijt. Enkele rekeningen voor bier en sterke drank waren nog niet betaalden een aantal belastingen moest nog worden voldaan, zoals de impost op de wijn en op de tabak. Ook de weesmeesters en de notaris die de inventaris had opgemaakt moesten worden betaald. Andere rekeningen waren direct betaald, zoals aan de wijnkoper en de belasting voor de 100e en 200e penning, voor de verponding, het sluis- en morgengeld en de impost over het hoorn- en zoutgeld.

De jaagpaarden bij het sluisje

Na het overlijden van Petronella Stiermans kwam de herberg in bezit van haar tweede echtgenoot Jan Haket. Na zijn dood in 1761 werd het pand door de schout van Rijswijk - als executeur van de boedel - verkocht aan Jacobus Staal. Er is niet veel bekend over de nieuwe eigenaar. Hij verkocht de herberg in 1773 aan Antonie Jansz. Simonis, die aanvankelijk met zijn vrouw Elisabeth van Dakkenhorst in de herberg ging wonen. In latere akten wordt vermeld dat het echtpaar in Delft woonde in de Vlouw, een straatje nabij het Marktveld.

Direct nadat Antonie de herbergier werd, deed hij een verzoek aan de burgemeesters van Delft, een request. Hij wilde bij zijn herberg enkele paarden stallen die schepen en vaartuigen trokken, zogenoemde jaagpaarden. Uit de omstandige toelichting op het request bleek dat er veel scheepverkeer was door de Carstagnewetering. Wanneer de schippers eenmaal door het sluisje bij de herberg waren, wilden velen met een jaagpaard de reis over de Vliet voortzetten richting Den Haag en Leiden. Maar 's avonds, wanneer de stadspoorten waren gesloten, waren de jagers al naar huis en de schippers wilden niet wachten tot de volgende dag. Antonie wilde daarom bij zijn herberg twee of drie paarden stallen om de schepen te trekken. Hij memoreerde dat een vorige eigenaar van de herberg, Adam van Roijensteijn, dit vroeger ook mocht doen. De burgemeesters stuurden de aanvraag ter beoordeling naar de commissaris en hoofdlieden van de trekkers. Zij gaven een negatief advies, zodat het verzoek werd afgewezen.

Omdat die luiden daar meede zijn uitgescheiden

In 1786 overleed Antonie Simonis. Hij liet een vrouw en drie kinderen na. Het is niet helemaal duidelijk wat er na die tijd is gebeurd. Willem Hendrik Teding van Berkhout van de nabijgelegen buitenplaats Pasgeld werd eigenaar van Het Haantje, maar er is geen koopakte gevonden. Het is ook niet bekend wie de herbergier werd. De notulen van de Municipaliteit van Rijswijk vermeldden in 1798 dat de hoofdschout van Rijswijk een 'tappersakte' had verleend, maar dat 'die luiden daar meede zijn uitgescheiden'.

Na de dood van Teding van Berkhout verkochten zijn erfgenamen de herberg in 1810 voor *f* 1.600 aan Johannes van der Speck. Hij was de eigenaar van De Koetswagen, de uitspanning aan de overkant van de Vliet. Het is wel zeker dat hij Het Haantje kocht om een concurrent uit te schakelen, want hij heeft de herberg laten afbreken. Van der Speck overleed in 1831. Op de kadastrale kaart van 1832 staat aangegeven dat zijn dochter Petronella eigenaar was van de percelen waar Het Haantje had gestaan. Echter, op de locatie stonden geen huizen en gebouwen meer, het was nog slechts een tuin met wat bosschages.

Pasgeld

Een nieuwe start door Johan Wilhelm Hesse (1842-1927)

De herberg Het Haantje werd jaren later weer herbouwd, enkele tientallen meters verderop op de hoek van de Lange Kleiweg. Omstreeks 1868 kocht Johan Wilhelm Hesse daar een huis met een erf en een stuk weiland. Een koopakte is niet gevonden. Hesse was in de eerste plaats landbouwer en veehouder en hij heeft lange tijd aan huis zijn producten verkocht, zoals melk en eieren. Wellicht noemde hij zijn boerderij daarom het 'roomhuis'. Ook had hij een melkwijk in die jaren. Hij verkocht takkenbossen en mest en hij bood varkens aan (beren) voor de dekking van zeugen. Na enkele jaren probeerde hij naast zijn veehouderij een bedrijfje voor vrachtvervoer op te zetten, dat uiteraard met paard en wagen gebeurde. Dat heeft nog lang stand gehouden, want zelfs in 1889 zocht hij een nette koetsier.

Echter, Hesse had nog meer grootse plannen. Hij begon in 1877 naast zijn huis een stalhouderij voor paarden en koetsen. Misschien maakte hij van de gelegenheid gebruik dat op 20 juni van dat jaar koningin Sophie in Delft werd begraven. Daar kwamen veel mensen naar toe, die hun koets ergens moesten parkeren. Hesse adverteerde in de krant voor zijn stalling waar de paarden ook verversingen kregen. Het is opvallend dat hij als locatie voor zijn huis opgaf 'tegenover Reineveld', dat was een uitspanning aan de andere kant van de Vliet.

In november 1879 brak brand uit in de stal van Hesse, waarbij de hooibergen in vlammen opgingen. De schade was maar gedeeltelijk gedekt, maar gelukkig kon het woonhuis worden gered. Na het herstel breidde Hesse zijn bedrijf uit met een café en uitspanning. Achter zijn huis had hij een zaaltje laten maken in een gedeelte van de koeienstal. Daar was vanaf het begin van de jaren tachtig iedere zondagmiddag gelegenheid om vanaf vier uur naar muziek te luisteren. Later was er zelfs 'gelegenheid tot dansen bij muziek'. De entree was gratis, dus de winst moest komen uit de vertering en de al of niet alcoholische versnaperingen. Hij had zelfs een bakker in dienst genomen, weliswaar een 'halfwas bakker', maar die voldeed waarschijnlijk ook prima. Vanaf die tijd werd de zaal ook verhuurd voor vergaderingen en bijeenkomsten. Bij die gelegenheden werd 5 cent entree geheven ter dekking van de onkosten.

Het café circa 1950

Een beerput en een schietbaan

In 1886 werd Johan Hesse pachter van de as, vuilnis en fecaliënstoffen van de gemeente Hof van Delft en Vrijenban. Hij was nu dus officieel gemeentelijk vuilnisman. Hij was in de veronderstelling dat hij in die hoedanigheid geen toestemming nodig had voor de aanleg van een beerput op zijn eigen terrein.[11] Maar dat bleek toch niet zo te zijn! Op 4 mei 1886 vroeg hij aan burgemeesters en wethouders van Rijswijk vergunning om op zijn land een beerput aan te leggen met daarbij een vuilnisstaal. De gemeente liet op 15 juni weten dat zijn aanvraag was afgewezen. Twee buren hadden bezwaar ingediend vanwege de te verwachten stankoverlast.

In 1889 vroeg koffiehuishouder Hesse een vergunning aan om achter zijn huis een schietbaan aan te leggen, waar met flobertbuksen zou worden geschoten.[12] Enkele eigenaren van de omliggende landerijen tekenden ook hier bezwaar tegen aan, vanwege de onveilige situatie die zou ontstaan voor mens en dier. Vrouwe Quarles van Ufford, geboren Teding van Berkhout, was eigenaresse van landerijen die direct naast de schietbaan in oprichting lagen. Ondanks haar ingebrachte bezwaren kon de vergunning niet worden geweigerd, omdat aan de veiligheidseisen werd voldaan. Hesse moest wel zogenoemde kogelvangers aanbrengen voor afwijkende kogels, wanneer onervaren schutters aan het schieten waren. De vergunning werd verleend, maar de schietbaan mocht pas worden geopend nadat een inspectie was geweest. Het is niet bekend hoe lang de schietbaan heeft bestaan en of het een succes is geworden.

Muziek en bankzaken

In 1913 liet Hesse in de krant een oproep plaatsen voor de aanbesteding van de verbouwing van zijn woonhuis, waarbij waarschijnlijk ook de bijgebouwen werden opgeknapt. In de jaren na de eerste wereldoorlog werden er muziekavonden gegeven en in 1922 was er zelfs een concert van het Rijswijks Harmonieorkest onder leiding van Henri ter Hall. In 1927 overleed de oude Hesse en hij werd opgevolgd door zijn jongste zoon en naamgenoot, die al langer bij het familiebedrijf was betrokken. Hij liet onder meer langs de Lange Kleiweg een speeltuin aanleggen. In de oorlogsjaren werden in het café distributiebonnen uitgegeven,

Boerenleenbank

Rijswijk Z.H.

Aan

RIJSWIJK, 13 april 1959.

Aan onze Leden en Spaarders,

Een dreigend onheil, dat als een zwaard aan een zijden draad reeds maanden boven ons hoofd hing is dezer dagen plotseling over ons gekomen.

Ons bijkantoor aan het Haantje No 1 moet worden gesloopt.

Door de wel zeer welwillende houding en gewaardeerde medewerking van de Familie Klapwijk Haantje No 11, zullen wij echter in staat blijven onze zitting aan het Haantje te houden.

Wij zijn de Familie Klapwijk voor de geboden gastvrijheid zeer erkentelijk en wij vertrouwen dat allen die hier zullen komen, zich dan ook als een gast zullen gedragen.

Dus vanaf Woensdag 15 april is de zitting verplaatst naar Haantje No 11.

ZEGT HET VOORT.

Oproep Boerenleenbank, 1942

maar er zijn ook gevangenen vastgehouden die door de Duitsers waren opgepakt, in afwachting van verder transport.
Vanaf april 1942 hield de Boerenleenbank iedere woensdagavond van zes tot acht uur zitting in een lokaal bij Hesse, om de bewoners van de buurtschap Sion ter wille te zijn. De vergoeding voor het gebruik van de ruimte was f 1.50 per week. In de naoorlogse jaren konden bewoners hun distributiekaarten afhalen bij het café, dat dus een duidelijke buurtfunctie had gekregen.
In 1955 overleed eigenaar Johannes Hesse jr. Het café werd omstreeks 1959 afgebroken, waarschijnlijk mede vanwege de verbreding van de weg. De bankzaken vonden daarna, vanaf april plaats bij de familie Klapwijk, in de boerderij 'Breedam' op nummer 11. De grote opkamer werd wekelijks ingericht als bankkantoor, waar de kassier achter een tafel kon plaatsnemen. De familie Klapwijk ontving *f* 7.50 voor het beschikbaar stellen van de kamer, maar de vrouwen des huizes zorgden ook voor koffie en koekjes. Die zittingen van de bank duurden voort tot in de jaren zeventig.

Ten slotte

De herberg en uitspanning Het Haantje stond op een gunstige plaats aan de Vliet. Er was altijd veel scheepverkeer en bedrijvigheid langs het water. Er zwierven echter ook mensen rond in de buurt van de herberg, ietwat ongure types zoals dieven, armoedzaaiers en landlopers. Onder hen waren veroordeelde misdadigers die waren verbannen uit de gewesten, maar velen trokken zich daar niets van aan en hielden zich op in de nabijheid van grote steden. Daardoor was het niet altijd veilig in de buurt, want zij vielen reizigers en passanten lastig en een enkele maal werden voorbijgangers zelfs beroofd.
In de Franse tijd werd de oude herberg afgebroken, maar omstreeks 1868 werd vlakbij een nieuwe uitspanning gebouwd, waar bezoekers terecht konden voor de wekelijkse dansavond of de schietbaan; voor de kinderen was er een speeltuin. Sinds de verbreding van de Vliet omstreeks 1894 is op de kruising van de Vliet en Het Haantje niets meer te herkennen van de oorspronkelijk locatie. Ook op de plaats waar het nieuwe café was opgericht is allang niets meer te herkennen.
Over de naam van de huidige straatweg is enige onduidelijkheid. De naam ''t Haantje' is waarschijnlijk lange tijd gebruikt voor de buurtschap. Op de kaart van Kruikius van 1712 wordt dat in ieder geval aangegeven. Het is niet

precies bekend, wanneer de gemeente Rijswijk de naam ‘t Haantje aan de Carstagnewetering heeft gegeven, maar de herinnering aan een illustere herberg is daarmee verzekerd gebleven.

Afkortingen:

GAD:	Archief Delft
agr:	archief Gemeentebestuur Rijswijk, archiefnr. 702 (1811-1912)
oar:	oud-archief Rijswijk, archiefnummer 700
ona:	oud-notarieel archief
ora:	oud-rechterlijk archief Delft, archiefnr. 13
osa:	oud-stadsarchief Delft, archiefnummer 1.1

Bronnen

- AD, oud-archief 700 Rijswijk, transportregisters (inv.nrs. 539-555).
- M. Brekelmans en R.F. Wynands, *Kadastrale Atlas Rijswijk*, 2005.

Literatuur

- Aart Struijk, *Het tapverbod voor herbergiers en molenaars*, in: *Jaarboek Delfia Batavorum* 2015.
- RABO-bank Rijswijk, *80 jaar springlevend*,1990.

Noten

1 GAD, osa, inv.nr. 212, charternr. 9018, 30 augustus 1597
2 GAD, oar, inv.nr. 20, charternr. 10323, 27 oktober 1597
3 GAD, osa, inv.nr. 225, 17 juli 1611
4 idem, 8 augustus 1611
5 GAD, osa, inv.nr. 232, 21 mei 1639
6 GAD, ona Delft 1960 fol. 87, notaris Johan van Ruiven, 16 oktober 1649
7 GAD, ona 2425, fol. 379, notaris W. Broccart, 17 juli 1689
8 GAD, ora Delft, inv.nr. 50, Crimineelboek V. fol. 50v en 59v, 28 juni resp. 2 november 1689
9 GAD, ona Rijswijk, inv.nr. 18, fol. 65, notaris Chr. van Groenesteijn, 9 maart 1735
10 GAD, ona Rijswijk, inv.nr. 19, fol. 336, idem, 7 februari 1742
11 GAD, agr, inv.nr. 1210, 1886, 1903-1904
12 GAD, agr, inv.nr. 1214, 1889

De eerste „echte" beroepsvoetbalwedstrijd in ons land. Te Rijswijk werd Zondag een wedstrijd gespeeld tusschen een Hollandsche en Belgische beroepsvoetbalclub. Daar de K.N.V.B. niet wil medewerken, zal het beroepsvoetbal hier wel in de wieg smoren. Intusschen blijven wij angstvallig de oogen sluiten voor de honderden baltrappers, die zich op de één of andere wijze in onzen amateuristischen heilstaat laten betalen. Kiekje uit den strijd tusschen de Hollandsche- en Belgische profs, voor het doel der gastheeren.

‘Nederland-België in de binnenlanden van Rijswijk’

(Revue der Sporten, 15 september 1934)

Willem van der Ende

De Rijswijkse wielerbaan die op 17 juli 1921 feestelijk werd geopend, had het begin moeten zijn van een groot sportpark, Sportpark Holland, met velden voor voetbal en hockey, tennisbanen en misschien zelfs een zwembad.[1] De ambities waren groot, maar uiteindelijk kwam er weinig van terecht. Op het middenterrein was wel een voetbalveld aangelegd, maar dat werd door de ‘Nederlandsche Voetbalbond’ (N.V.B., de K kwam er pas in 1929 bij), afgekeurd. Het voldeed niet aan de eisen. Zo moest bijvoorbeeld bij het nemen van een hoekschop de speler op de wielerbaan staan. Er mochten daarom geen competitiewedstrijden op worden gespeeld. Toch zou dit wat gemankeerde veld een plekje krijgen in de Nederlandse voetbalgeschiedenis.

Betaald voetbal

In 1878 verhuisde de Schot Fergus Suter naar Engeland om bij *Darwen FC*, een club die al lang niet meer bestaat, te gaan voetballen Op zich niet zo opmerkelijk, ware het niet dat hij dat deed voor geld. Daarmee was hij voor zo ver bekend de allereerste profvoetballer. Hij overschreed met zijn transfer ook een grens. Met voetballen, met sporten in het algemeen, kon je dus geld verdienen. Terwijl in die andere volkssport, wielrennen, vanaf het begin twee circuits bestonden, profs en amateurs, bleef voetballen-voor-geld in de meeste Europese landen nog lang een taboe. Maar in de jaren dertig hadden de meeste Europese en Zuid-Amerikaanse landen toch naast een amateur- ook een profcompetitie of er werd gespeeld volgens het Zwitserse model: er bestaan alleen maar voetballers, betaald of niet. Ook de Belgische voetbalbond hanteerde deze regel: ‘Wenscht ge uw spelers te betalen, ga uw gang.’[2]

Nederland was één van de laatste landen waar betaald voetbal werd ingevoerd. Daar was de beroemde ‘watersnoodwedstrijd’ in 1953 in het *Parc de Prince* in Parijs voor nodig. De naar Frankrijk uitgeweken profvoetballers lieten op 12 maart 1953 zien hoeveel beter ze waren dan de beste amateurs.[3] Ze wonnen van het sterke Franse nationale elftal met 2-1. Tandenknarsend moeten Karel Lotsy en andere bobo’s van de K.N.V.B. toen hebben beseft dat ze het pleit – *‘het bedrijven van het zuivere amateurisme’* – hadden verloren en dat betaald voetbal niet meer was tegen te houden.

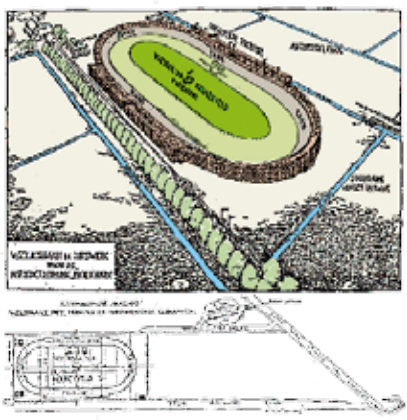

Toch zijn er al eerder, ook in Nederland, enkele pogingen geweest om profvoetbal in te voeren. In 1921 bijvoorbeeld werd er in Amsterdam een beroepsvoetbalvereniging opgericht. De beste spelers van Blauw-Wit en Ajax meldden dat ze prof waren geworden. Maar dat duurde niet lang. Binnen de kortste keer keerden ze met hangende pootjes terug in de rijen van de amateurs. Er was te veel weerstand en tegenwerking. Wel bereikten zij dat de N.V.B. een commissie instelde om te onderzoeken hoe het Engelse profvoetbal nu eigenlijk werkte. De conclusies stonden waarschijnlijk al van te voren vast. Een verslag van deze commissie is namelijk moeilijk te vinden!
De discussie bleef echter doorgaan. Vooral in de crisisjaren vroeg menigeen zich af waarom werklozen niet voor geld zouden mogen voetballen.[4] Daarmee zou de nood onder jongere werklozen enigszins gelenigd kunnen worden. Nee, zeiden de bestuurders van de K.N.V.B., het is immoreel om jonge arbeiders tot beroepsvoetballers te maken.

E.N.B.V.B.

In 1934 was er een nieuwe poging, die meer kans op slagen leek te hebben. Op 2 juni werd in Den Haag de 'Eerste Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van den Beroepsvoetbalsport. N.V.' (E.N.B.V.B.) opgericht met een maatschappelijk kapitaal van *f* 50.000.[5] De initiatiefnemers hadden zich goed voorbereid. Dat de K.N.V.B. geen velden en accommodaties ter beschikking zou stellen, hadden zij wel verwacht. Daarom hadden zij contact gezocht met de directie van de Rijswijkse wielerbaan. Al in januari 1934 was er overeenstemming bereikt over het huren van het middenterrein waar het voetbalveld lag. Er werd een huur van *f* 750 huur en 10% van de netto recettes overeengekomen. Het plan was om in 1934 twaalf wedstrijden te spelen, niet alleen onderling maar ook tegen Belgische en Engelse elftallen. De eerste wedstrijd tegen een Belgische elftal was alvast gepland op 2 september.

EERSTE NEDERLANDSCHE BEROEPS-VOETBALBOND

VOORVERKOOP VOOR DEN VOETBALWEDSTRIJD OP
2 SEPTEMBER A.S., RIJSWIJKSCHE WIELERBAAN

HOLLAND - BELGIË

(Profs) (V.V.B.)

„Kampioen", Boekhorststraat 163, Paul Krugerlaan 239, Beerens' Sigarenmagaz., Herzogstraat 2 b, Paul Krugerlaan, Rijswijkscheweg 58, Boom, Frederikstr. 157, Stationsplein 38, Witte de Withstraat hoek Zoutmanstr. De Gruiter, Heerenstr. 62, Rijswijk. Secretariaat E.N.B.V.B., Apeldoornschelaan 177. Alhier zijn ook verkrijgbaar werklozenkaarten à 25 cent.

Vanaf dag één waren er problemen met de K.N.V.B. Hoewel de voorzitter, dr. D.J. van Prooijen, eigenlijk voorstander was van het Zwitserse model verloor hij het in het bestuur van de 'preciezen', de fanatieke verdedigers van het amateurisme. De voetbalbond verbood dus, zoals verwacht, alle verenigingen hun velden en kantines ter beschikking van de E.N.B.V.B. te stellen. Ook de overkoepelende rooms-katholieke bond, de 'Interdiocesane Voetbal-Competitie-Bond' (I.C.V.B.) deed dat.

Interland
Ongetwijfeld was het voor velen een verrassing dat de eerste interland gespeeld zou worden op het veld van de Rijswijkse wielerbaan. De K.N.V.B. probeerde nog de wedstrijd tegen te houden. Zo werd het 'Nederlandsch Olympisch Comité' (N.O.C.) benaderd om de directie van wielerbaan onder druk te zetten. Het N.O.C. zou dan aan de Koninklijke Nederlandsche Wielren Unie (K.N.W.U.) moeten vragen de wedstrijd te verbieden of anders zou de K.N.W.U. geen wielerwedstrijden op de Rijswijkse wielerbaan meer organiseren. Noch de K.N.W.U., noch de directie van de wielerbaan liet zich onder druk zetten. De wedstrijd ging op 2 september 1934 gewoon door en Nederland won met 3-2.

Volgens de pers was de wedstrijd geen succes. Het veld was drassig, het spelpeil matig en de scheidsrechter partijdig. Opvallend is het verschil in toon en waardering. Het lijkt soms of er over twee verschillende wedstrijden wordt gesproken. *De Revue der Sporten*: 'Dit getrap zou een genoeglijk partijtje kunnen zijn tusschen, laat ons zeggen, de vertegenwoordigende elftallen van Spijkenisse en Aarlanderveen (...) ten aanschouwe van een paar honderd kijkers – de meesten onder de 15...'. [6]
Het Vaderland daarentegen: 'Het is een aardige strijd geworden, vooral voor de rust. (...) Na de rust was het spelpeil veel minder, wat voor een groot deel wel aan den slechten terreintoestand moet worden toegeschreven'. En volgens deze krant waren er ongeveer 2.000 toeschouwers.[7]
Over de scheidsrechter valt nog te melden dat deze, H. de Bruyn, voorzitter van de Haagse voetbalvereniging 'Archipel' was. Heel opvallend, maar niet toevallig, was hij een paar dagen vóór de wedstrijd op 28 augustus 1934 door de K.N.V.B. voor vijf jaar geschorst.[8]

De voorspelling van enkele ingewijden in het voetbalwereldje dat ook de E.N.B.V.B. het niet zou redden, werd bewaarheid. Zij is een stille dood gestorven.
En het voetbalveld op het middenterrein van de wielerbaan? Dat is opgeknapt en van 1935-1939 speelde hier de Haagse voetbalvereniging S.O.A.

Noten
1 Zie voor de Rijswijkse wielerbaan het boek: *De Rijswijkse Wielerbaan (1921-1940)*, Stichting Rijswijkse Historische Projecten, 2015.
2 Aldus de voorzitter van de Belgische bond, Het Vaderland, 30 november 1934
3 Met uitzondering van Frans de Munck. 'De zwarte panter' speelde als keeper bij FC Köln.
4 Zie bijvoorbeeld *De Graafschapsbode*, 1 november 1935
5 De oprichters waren L. van Brink, Joh. Inham, J.M. Peppinck en K. Hoogeveen.
6 *Laatste stuiptrekking van den Eersten Ned. Beroeps V.B.*, in: *Revue der Sporten*, 15 september 1934
7 *Het Vaderland*, 3 september 1934
8 idem, 4 september 1934

Buitenplaats Hofrust

Heilina van Putten

Zoals het ooit was in de zeventiende eeuw met de fraaie Franse barok-tuin zal het niet snel meer worden. Die ruimte is er ook niet meer. Wel heeft het rustieke 'Park Hofrust' rond het monumentale 'Oude Raadhuis' een opknapbeurt ondergaan, waardoor het weer doet denken aan de periode direct na 1929, toen het in gebruik was als stadhuis. Eind 2015 vonden omwonenden en gemeente dat het park hoognodig toe was aan renovatie. De daaruit voortgekomen plannen zijn nu uitgevoerd. Onder begeleiding van een externe tuinadviseur ging de 'Stichting Bewonersinitiatief Park Hofrust' aan de slag met een inventarisatie van bomen en heesters om daarna de herziening uit te voeren.

Uitzicht op Den Haag

Als een verstilde oase ligt buitengoed 'Hofrust' ingeklemd tussen de bebouwing van Rijswijk en verkeersader Haagweg. Het ontstond uit een hofstede, die op een van de oudste strandwallen van de westkust van Nederland was gelegen en voor het eerst vermeld werd in 1573. Deze was toen in bezit van Matthijs de Buyser, heer van Reijerswaard. Van de naam Hofrust was nog geen sprake. Mr. Gerrit Graswinckel, secretaris van 's-Gravenhage en lid van een Delftse brouwers- en regentenfamilie, kocht in 1656 de boerderij van de erfgenamen van jonkheer Jacob de Bruxellis. Voor 4282 gulden en 7 stuivers.

De hofstee bestond toen uit *een partij landen met daarop een huys, schuyer, stallinge, bergen, geboomte en beplantinge*, gelegen tussen *den Breeden Heerewecht, het Kerkepad en Broeksloot'*, nu het gebied tussen Herenstraat, Tollensstraat, Stadhoudersstraat en Broeksloot. Het perceel was vier morgen groot, ongeveer drie hectare. Een jaar later kocht hij zeven morgen weiland ten noorden van de Broeksloot, zodat zijn bezit zich tot aan de Laak uitstrekte. En hij kreeg het servituut van vrij uitzicht op Den Haag.

Mr. Gerrit Graswinckel (1614-1669)

Franse baroktuinen

De boerderij en andere opstallen werden afgebroken en er kwam een nieuw huis naar de architectuur en mode van die tijd, met een stal voor zeven paarden en een koetshuis. De lusthof eromheen werd aangelegd naar de laatste smaak van die tijd, de 'Franse barok', onder meer bekend van het park van Versailles van Lodewijk XIV, aangelegd door André Le Nôtre. Die had in Nederland een navolger in Daniël Marot, ontwerper van de tuinen van Het Loo en Huis ten Bosch. Ook de paleizen van prins Frederik Hendrik, Huys te Nieuburch in Rijswijk en Honselaarsdijk in Naaldwijk kenden baroktuinen met de kenmerkende symmetrische perceelverdeling in assen en perken. Hier heeft men bij het ontwerp zeker naar gekeken, evenals naar het werk van Jan van der Groen, hovenier van Willem III en auteur van het boek *Den Nederlandtschen Hovenier*.

Door de ligging van het huis was de entree van de tuin echter niet twee- of meerzijdig gespiegeld. Aan de andere kant van het pand was dat wel het geval. Er waren perken met klein fruit, fruitbomen en groente. De randen om de perken werden vaak beplant met buxus. Ook werden bij de randen langs de perken sierplanten gepoot zoals pioenen, akeleien, ridderspoor, vuurwerkplant en daglelie. Peren, perziken en abrikozen plantte men graag tegen een muur op het zuiden, zodat de vruchten konden profiteren van de warmte die de stenen 's avonds afgaven. Bomen werden in kruisverband geplant.

'Hofrust' op de kaart van Kruikus, 1712

Tien wijn- en bierhuizen
Nadat Graswinckel in 1669 overleden was, kocht zijn weduwe Constantia van den Hove voor 800 gulden de strook land met tuinhuis tussen Witsenburg en Broeksloot van logementhouder Kuys. Hiermee kreeg zij ook het servituut van vrij uitzicht op de Haagweg, maar moest er mee akkoord gaan dat dit terrein niet mocht worden ingericht tot *eenige tappersneringe*. Kuys voelde blijkbaar niets voor meer horeca in de omgeving, want op een inwonersaantal van circa duizend kende Rijswijk al meer dan tien wijn- en bierhuizen!
In 1714 werd het voetpad van het huis naar de Grote Rijksstraatweg, de Haagweg, uitgebreid tot het recht van overpad *om met alderley rijtuygen voor altoos te mogen passeren van de Haagweg tot aan de woning van Graswinckel*.
In hetzelfde jaar stierf hun zoon, Anthonie Graswinckel. Diens weduwe Geertruid Bort verkocht een jaar later het huis dat veranderd was in een *extra-ordinaire schoone sterke en welgebouwde buitenplaats* aan de Rotterdamse advocaat mr. François Pielat de Blagny voor 10.200 gulden. Het huis was voorzien van *schone zalen, chaletten, kamers, kelders en onderkeukens*. Daarnaast was er stalling voor zeven paarden, een koetshuis voor drie rijtuigen en een wagen- en tuinmanshuis. In de koopakte stond ook dat de tuinen *welbeplant* waren, maar ook uit *schone vruchtdragende boomgaarden alsmede twee visrijke vijvers, singels, lanen, wandelpaden en plantages met een zeer fraai bos van iepen* bestonden. De koop bevatte alles wat *aard- en nagelvast* was, maar de goudleren behangsels en twee geschilderde schoorsteenstukken werden apart verkocht.

Komst Generaal Van Geen
Om er zijn oude dag te slijten, kocht generaal Joseph Jacobus Baron van Geen in 1844 Veldsigt voor 14.000 gulden. Hij liet het huis geheel vernieuwen en bouwde er een nieuwe vleugel aan. Baron Van Geen was generaal in de tiendaagse veldtocht in België en in de Java-oorlog in Nederlands-Indië geweest. Vermoedelijk liet hij zijn park vernieuwen in zogenaamde 'landschapsstijl', een tuinarchitectuur waarin een wijds landschap wordt nagebootst met sterk afwisselende beplanting. Hij beleefde echter maar weinig plezier aan zijn buitengoed, want hij overleed in 1846. Later werd een nabijgelegen buurtplein naar hem vernoemd, waar ook een populaire 'muziektent' zou verrijzen.
Zijn opvolger oud-minister van oorlog Johan Hendrik Voet, woonde er ook maar kort. Daarna zijn er nog verscheidene eigenaren geweest, zoals de uitbaters van het Haagse hotel 'De Twee Steden'.

'Symbolische landschapskunst'
Aan het einde van de negentiende eeuw kwamen er grote veranderingen in het maatschappelijke leven, omdat men meende dat de wereld er was voor de mens. Men kreeg meer kennis van plantmateriaal. Er werden planten ingevoerd uit landen als China, Japan, Noord-Amerika en Canada. Door contact met China en Japan zag men een ander soort tuinkunst, een symbolische landschapkunst. Men wilde terug naar de natuur met golvende lijnen, gazons met bomen, groepen heesters, grillig gevormde vijvers en borders met bloemen. De nu nog prachtige platanen zijn overblijfselen uit die periode.
In 1855 had het buiten de naam 'Masthof' en was R.J.C Netelenkamp de eigenaar. Volgens de aankondiging van een veiling in 1887 bestond het uit een *ruim herenhuis van tien kamers een serre, keuken, etc. alleraangenaamst gelegen aan- en met een ruime oprijlaan aan de Grote Straatweg nabij het dorp Rijswijk op*

Generaal Van Geen

20 minuten gaans van 's-Gravenhage en van het station van den Hollandschen Spoor aldaar, door tram en weldra door stoomtram verbonden aan Delft en 's-Gravenhage. Verder een ruim koetshuis, stalling voor vier paarden, een tuinmanshuis en schuren, bergplaatsen, bloemenkas met verwarmingstoestel, volières voor hoenders en fazanten, een boomgaard en een weiland.
De moestuin was omringd door muren en omheiningen, een wijngaard, vruchtbomen. Ook was er een bos en een visrijke vijver.

'Laantje van Blaauw'
Vanaf 1874 was Jan Nicolaas Blaauw de nieuwe bezitter van het complex, dat hij voor 27.000 gulden kocht. Hij was ook eigenaar van het Laantje van Blaauw, nu Laan Hofrust. Daar stonden halverwege paaltjes om te beletten dat handkarren of wagens vanuit het dorp, via de Schoolstraat, naar de Haagweg konden. Blaauw wilde kennelijk rustig wonen. Nog altijd werkten de oude

No. 1.

De aanzienlijke

BUITENPLAATS

„Hofrust",

vroeger genaamd „MASTHOF",

Krantenartikel veiling 1887

voorrechten en erfdienstbaarheden. Dat hield nog steeds in dat het weiland tussen het laantje en de Herenstraat niet mocht worden bebouwd. En dat betekende ook dat de eigenaar van Hofrust later toestemming moest geven voor de bouw van de Gereformeerde Kerk en dat die kerk moest betalen voor een toegangsbruggetje over de sloot naar het godshuis.
In 1884 werd de buitenplaats, nu dan eindelijk onder de naam Hofrust, door de familie Blaauw verkocht aan de familie Schiedges voor 24.500 gulden. Het fraaie smeedijzeren toegangshek is uit deze periode en is evenals het gebouw nu rijksmonument.

Stempellokaal werklozen
In 1921 kocht de gemeente Rijswijk Hofrust voor 175.000 gulden om het als raadhuis te gaan gebruiken. Alle belemmeringen werden opgeheven, het Laantje van Blaauw kreeg de naam Laan Hofrust, veel van de grond werd bebouwd en nieuwe straten zorgden voor een goede doorgang. In 1922 werd Hofrust gerestaureerd en ingericht als stadhuis. Door de verbreding van de Haagweg werd de tuin een stuk kleiner en werd deze (door werklozen) opnieuw ingericht, weer in een romantische aanpak die veel lijkt op de landschapsstijl uit de negentiende eeuw. Er waren grillig gevormde vijvers en voor de eenden was er een eilandje. De siereenden en zwanen waren een cadeau van Anton Sutherland, handelaar in pluimvee.
Het stenen tuinhuis werd eerst gebruikt als stempellokaal voor werklozen. Daarna werd het in 1940 ingericht als museum, maar omdat de ruimte te vochtig was, werd dat verplaatst naar het Tollenshuis aan de Herenstraat. Het tuinhuis werd in 1981 gerestaureerd.

Heren bewonderen de zwanen, 1922

De watervogels van Anton Sutherland, 1922

Na de oorlog, in 1946, werd de rechthoekige vijver gegraven met aan het hoofd daarvan het Monument voor de Gevallenen. Het ontwerp is van Ir. J.A. Lucas, het beeldhouwwerk van Marian Gobius uit Voorburg. De houding van de vrouw staat symbool voor verdriet en eenzaamheid. Het kind neemt de brandende fakkel over, symbool voor het verzetsvuur en teken van hoop. Dit voorjaar is een plaquette toegevoegd ter nagedachtenis aan de Joodse inwoners van Rijswijk die in tweede Wereldoorlog zijn weggevoerd en vermoord (zie pag. 168).

Wilhelminalantaarn

De Wilhelminalantaarn in park Hofrust was oorspronkelijk bedoeld als monument ter gelegenheid van het veertigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in 1938. De collecte die daarvoor werd gehouden, bracht eerst te weinig op. Na de Tweede Wereldoorlog werd er wel genoeg geld ingezameld. Het gedenkteken werd op 31 augustus 1945, Koninginnedag, geplaatst op de kruising Lindelaan/Willemstraat, nu niet alleen als dank en eerbetoon aan Wilhelmina, maar ook als herdenkingsmonument. In 1968 werd de kruising, vanwege het toenemende verkeer heringericht. Hierdoor was er geen plaats meer voor de Wilhelminalantaarn, die daarom in park Hofrust werd geplaatst. Van de Bernhard- en Julianaboom resten alleen de paaltjes, die gerestaureerd zijn en waartussen nu een hopbeuk staat, maar de kettingen ontbreken nog.

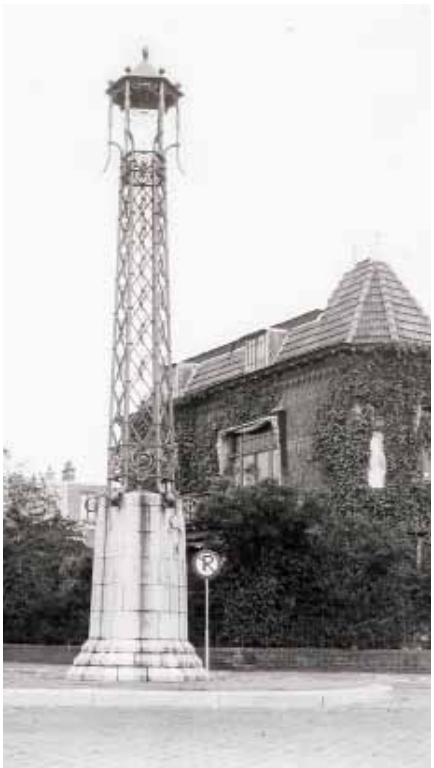

De Wilhelminalantaarn op de oorspronkelijke en de huidige locatie

In 1967 betrok het gemeentebestuur het nieuwe stadhuis aan de Generaal Spoorlaan. 'Het Oude Raadhuis' wordt nu geëxploiteerd door het Leger des Heils en is door de Stichting Welzijn Rijswijk in gebruik als dienstencentrum.

Dode boom

De opknapbeurt van het park is een goed voorbeeld van burgerparticipatie en geeft het buitengoed nieuwe allure. Het valt te verwachten dat door deze uitstraling veel Rijswijkers tot een bezoekje zullen worden verleid. Sommige bomen en heesters die de overhand kregen, zijn nu gekapt, gerooid of verplant met als gevolg dat men nu van alle kanten het park kan inkijken. Andere, meer kleurrijke en gevarieerde beplanting is aangebracht, aantrekkelijk voor mensen, vogels en insecten. Jonge bomen, heesters en ook stenen zijn hergebruikt. En bijzonder: één dode met klimop begroeide boom is gespaard gebleven als ideale broedplaats voor vogels. In het park bloeit nu het hele jaar wel iets: het begint met bloembollen en het eindigt met bessen en herfstkleur. De jeu-de-boulesbaan en het carré van taxushagen zijn verwijderd. De wandelpaden zijn verbeterd, het rechte pad langs de Resedastraat is verlegd. Langs de randen van het park zijn veel heesters gesnoeid of weggehaald. Bomen die in de weg stonden zijn gekapt. Langs de Haagweg zijn magnolia's geplant met een onderbeplanting van rozen en vaste planten. Op andere plaatsen zijn veel azalea's, hortensia's, sierappels, bloeiende

Werkplan voor de renovatie 2017

heesters en vaste planten neergezet. Aan de kant van het Van Geenplein zijn twee amberbomen gepoot en perken met rododendrons en vaste planten ingericht. De border achter het herdenkingsmonument is beplant met camelia's, fasen. De eerste fase was dat vanaf oktober 2016 begonnen werd met nieuwe beplanting en bestrating. De afronding van de tweede fase werd op 1 september 2018 gevierd door het park, in aanwezigheid van genodigden en buurtbewoners, feestelijk te openen.

Rijswijk kan nu weer trots zijn op Park Hofrust, waarmee recht wordt gedaan aan het verleden van de buitenplaats met haar talloze prominente eigenaren.

Met dank aan Hans van Rossum.

Literatuur:

David Jacques en Arend-Jan van der Horst, *De Tuinen van William en Mary*, Terra Zutphen, 1988 .
G.J. Pannekoek en J.J. Schippers, *Tuinen deel II*.
https://www.dbnl.org/tekst/pann017ontw04_01/, (14 september 2018)

Van den Belt heeft het wel
Van den Belt Elektra
Herenstraat 68
2282 BX Rijswijk
Telef. 070 3902673
Email beltra@ziggo.nl

Deel van de 'Oude Waterloos' op de kaart van Kruikius. Duidelijk is te zien dat Huys te Nieuburch het slotenpatroon heeft doorbroken.

De Waterloze in Rijswijk

Ronald A. van der Spiegel

Waterloze' was de naam van een sloot in Rijswijk die waarschijnlijk diende als uitwatering. Het water werd vooral vermeld als een grens. De centrale vraag in deze bijdrage is: zou er meer over dit water te vinden zijn?

Inleiding

Bij het doorlezen van diverse bronnenpublicaties betreffende onder meer Rijswijk in de Middeleeuwen viel mij de naam *waterloze* op, meestal gespeld als in het Middelnederlands *waterloes*. De eerste vraag die ik mij stelde, luidde: was waterloze een soortnaam of een eigennaam? In het eerste geval dient waterloze met een kleine letter 'w' te worden gespeld en gaat het om een waterlozing. In het tweede geval dient Waterloze met een hoofdletter 'W' te worden gespeld. Al snel bleek, toen ik alle vermeldingen die ik kon vinden bij elkaar plaatste, dat het om de naam van een grens ging, in het jargon: een belending. Vroeger was er geen kadaster. De enige methode om in de Middeleeuwen en nog lang daarna een stuk land te kunnen terugvinden, was met behulp van belendingen. Het stuk land werd in een gebied geplaatst, zoals een polder of een ambacht. Dat is een middeleeuwse bestuursvorm, vergelijkbaar met de huidige gemeenten. Daarnaast werden de namen van de buren genoemd, meestal per windstreek. Als er geen buur was, dan werden de namen van wegen of wateren genoemd.

In het 'Cartularium' wordt de Waterloze enkele malen als belending genoemd.

Wat betekent de eigennaam Waterloze? Er zijn volgens het Woordenboek Nederlandsche Taal twee mogelijkheden: 1) zonder water en 2) waterlozing. Ik opteer hier voor mogelijkheid 2, zoals ik hieronder duidelijk maak.

De locatie van de Waterloze
Het leek mij goed mogelijk om met behulp van de door mij verzamelde informatie de Waterloze op de kaart te kunnen plaatsen. Maar voordat ik daaraan begon, publiceerde Ruud Poortier zijn boek over de oorkonden in het archief van de Oude Kerk in Rijswijk. Hij stelde daar dat de Waterloze, die hij Waterloos noemt, een 'lange sloot [was, die] liep halverwege de Brede weg en de Vlietweg, parallel aan de strandwal'.[1] In moderne termen, halverwege tussen en parallel aan de Van Vredenburchweg en de Winston Churchilllaan. De Van Vredenburgweg loopt over de strandwal. Daarmee was een speurtocht van mij naar de lokalisering van de Waterloze niet meer nodig.

Niet getreurd, ik zocht de Waterloze op de beroemde kaart van de gebroeders Kruikius. Dat is een kaart in 25 bladen van het hoogheemraadschap Delfland, uit 1712. C.J. Nonhof, een cartograaf werkzaam aan de TU Delft, heeft in 2012 een nieuwe uitgave van deze kaart bezorgd. Op blad 9 van die kaart staat ingetekend de 'Oude Waterloos'. Bij elk blad van de kaart van Kruikius heeft Nonhof een doorzichtig kaartblad toegevoegd, met de moderne situatie.[2] Zo bleek dat de huidige Generaal Spoorlaan op de plaats loopt van de Waterloze. Die sloot zelf is er niet meer. Dankzij de kaart van Kruikius kon ik ook het westelijk en het oostelijk eindpunt van de Waterloze bepalen. In het westen eindigt de Waterloze aan een kade. Op de plaats van die kade loopt nu de Prinses Beatrixlaan. Het oostelijk eindpunt van de Waterloze bij Kruikius is ongeveer bij de Jozef Israëlslaan. Het laatste oostelijke stukje heet nu Hendrik Ravesteijnplein en Lindelaan. Verder oostelijk is de Waterloze niet gekomen, zo concludeer ik op grond van de kaart van Kruikius.

De Waterloze als waterlozing
Een blik op de kaart van Kruikius maakt heel duidelijk dat de Waterloze een waterafvoerende sloot moet zijn geweest, een waterlozing dus. Over de volle lengte van de Waterloze is aan weerzijden strookverkaveling, lopend van noord naar zuid (of andersom). De kavels waren van elkaar gescheiden door sloten, die uitkwamen in de Waterloze.[3] Hier is de verklaring waarom de naam Waterloze de betekenis moet hebben gehad van waterlozing en niet van 'zonder water'. Deze sloot moet de afvoer zijn geweest voor het water in het poldergebied begrens, in moderne termen, door: in het noorden de Van Vredenburchweg, in het westen de Prinses Beatrixlaan, in het zuiden de Sir Winston Churchilllaan en in het oosten de Haagweg. Heel irritant ken ik geen naam voor dit poldergebied. In later tijden behoorde het tot de Plaspoelpolder.[4] Op de kaart van Kruikius eindigt deze polder in het noorden bij de Vlietweg/Kleiweg (de huidige Sir Winston Churchilllaan). De Plaspoelpolder werd sinds 1445 ontwaterd door een windwatermolen,[5] die heel toepasselijk de naam Plaspoelse Molen kreeg.[6] Hij kwam te staan aan, in huidige termen, de Prinses Beatrixlaan, ongeveer halverwege het Wilhelminapark. Deze molen, die Ockenburgermolen heette, werd in 1899 buiten werking gesteld.[7]

Voor zover ik iets begrijp van de middeleeuwse situatie, kan die molen geen water hebben afgevoerd dat in de Waterloze stroomde. Volgens mij waren Vlietweg/Kleiweg namen voor een kade die het poldergebied waarin de Waterloze liep in het zuiden afsloot van de Plaspoelpolder.[8] In het westen blokkeerde de kade, later geheten de Prinses Beatrixlaan, het water de doorgang. Wat gebeurde er dan wel met het water van de Waterloze? Misschien ligt de oplossing van dit raadsel bij de maatregelen die in de zeventiende eeuw zijn getroffen bij de aanleg van

Huys te Nieuburch. Deze buitenplaats van de Oranjes werd in de periode 1630-1632 aangelegd.[9] Dit paleis werd dwars over de Waterloze aangelegd, waardoor een waterafvoer van het omliggende poldergebied via deze sloot niet meer mogelijk was. Daarvoor waren dus andere waterwegen noodzakelijk. Op de kaart van Kruikius staan allerlei sloten ingetekend aan de zuidkant van de Bredeweg (Van Vredenburchweg), lopend langs Te Werve, Nieuburch en met een bocht naar het zuiden langs wat nu de Rembrandtkade heet. Vandaar af liep, opnieuw met een bocht een sloot dwars door de kade van de Vliet/Kleiweg heen naar de Delftse Vliet. Er staan op deze kaart ook twee heulen ingetekend in deze kade. De een ter hoogte van ongeveer de Snouck Hurgronjestraat, de ander bij de Klipperstraat. Een heul is een doorgraving onder de weg door van een kade om zo water te kunnen afvoeren.

Dit was de situatie in 1712, toen de kaart van Kruikius uitkwam. Ik weet niet of deze situatie tot stand kwam vanwege de aanleg van de Nieuburch, of dat die al daarvoor bestond. Er is één zekerheid: het overtollig water uit het poldergebied van de Waterloze moest worden afgevoerd richting zee. Gezien de naam van dit water moet die daarbij op enig moment een rol hebben gespeeld.

Waterafvoer voor de vijftiende eeuw

In het oosten van Nederland is de afvoer van het hemelwater geen probleem. Het land ligt daar hoger dan de zee. De zwaartekracht zorgt ervoor dat het overtollige water vanzelf naar een rivier stroomt en zo uiteindelijk in zee terecht komt. Een probleem kan daar zijn om in tijden van droogte en watertekort het water vast te houden. In het westen ligt het land lager dan de zee. Een teveel aan water moet daar door een gemaal naar een boezemwater worden gepompt om zo, via mogelijk nog meer gemalen, in een rivier en uiteindelijk in de zee te belanden.

Nu zijn er elektrische gemalen om het water uit de polders richting zee te brengen. Daarvoor gebruikte men dieselgemalen en daar weer voor windwatermolens. Die molens zijn een vroeg vijftiende-eeuwse uitvinding.[10] Voor die tijd was de waterafvoer een lastige zaak. Stukken land werden omkaad en zo tot een polder gemaakt. Overtollig water (het zogenaamde bezwaarwater) werd geloosd door een sluisje of een duiker. Dat kon echter alleen als het waterpeil in de polder hoger was dan er buiten, bijvoorbeeld bij eb of lage waterstand.[11] Water hozen was een alternatief.

De oudste vermelding van de Waterloze stamt uit 1309.[12] Uit een tijd dus dat er nog geen windwatermolens waren. Hoe het bezwaarwater van het omliggende poldergebied toen vanuit de Waterloze terecht kwam in de Delftse Vliet, om vanaf daar richting zee te worden afgevoerd, is mij niet duidelijk. Ik weet evenmin hoe oud de Waterloze in 1309 was. Anders gezegd: ik weet niet wanneer deze sloot werd gegraven.

De Waterloze als grens

De oudste vermelding van de Waterloze in 1309 is als zuidbelending van Te Werve.[13] Op een niet gedateerd moment was de Waterloze de zuidbelending van een perceel dat in het noorden grensde aan de Bredeweg en waarop een huis stond.[14] Philips Hugensz. uten Weer had dit perceel in erfpacht van de Heilige Geest in Naaldwijk. Philips werd in 1324 vermeld.[15] Zijn erfpachtvermelding in Rijswijk zal omstreeks dat jaar te dateren zijn.

In 1326 werd de Waterloze vermeld als zuidbelending van een oostelijk geleden perceel.[16] Een vermelding uit 1348 is als noordbelending van een perceel dat zuidelijk van Te Werve lag.[17] Dit zijn beide grafelijke lenen. In 1389 opnieuw een vermelding van de Waterloze als noordbelending van een perceel ten zuiden van Te Werve, nu bij een leen van Hontshol.[18]

De Waterloze komt ook herhaaldelijk voor als noordbelending van percelen gelegen ten noorden van de Delftse Vliet, bijvoorbeeld in 1438,[19] 1477-1487,[20] en 1544.[21] Er zijn meer vermeldingen van de Waterloze, die niets toevoegen aan de bovenstaande tekst. Die neem ik hier dan ook niet op, behalve de zo te bespreken vermeldingen.

Twee tiendblokken in Rijswijk

Een tiend was een kerkelijke belasting, bestaande uit meestal de tiende schoof van de oogst, soms de elfde. Er waren niet alleen korentienden, maar ook bijvoorbeeld tienden van lammeren. Die diertjes werden levend overgedragen aan de tiendinner, er werd namelijk afgerond op hele lammetjes.[22] Omdat een tiend op geld waardeerbaar was, konden zij worden verkocht en konden er veel in handen van wereldlijke personen komen. Zo bezat de heer van Teilingen diverse korentienden in Rijswijk. Hij had die in leen uitgegeven. Eén behoorde zo toe aan leden van de familie Van der Burch: de zogenaamde kleine korentiend op de geest in Rijswijk. Deze lag tussen de Broeksloot en de Waterloze in en was gemeenschappelijk met de tiend van de familie Die Blote.[23]
Die familie hield een korentiend in het oosteinde van Rijswijk in leen van Teilingen. In 1347 was de noordgrens van dit tiendgebied de Broeksloot, de zuidgrens de Waterloze, de oostgrens de Vroonsloot, en in het westen de woning van een mij verder onbekende Herbaren Wrigers. Uitgezonderd was het deel van de familie Van der Burch.[24] De Vroonsloot, nu Haagse Trekvliet geheten, vormde de grens tussen de ambachten Rijswijk en Voorburg.[25] De Broeksloot is nu terug te vinden als het water bij de Broekslootkade. Deze sloot voerde bezwaarwater af vanuit de Rijswijkse Noordpolder naar de Haagse Trekvliet.

Het bijzondere van de begrenzingen van deze laatste korentiend is dat er impliciet staat dat de Waterloze doorliep naar de Vroonsloot. Dit is strijdig met wat ik hiervoor schreef, namelijk dat de Waterloze in het oosten eindigde bij de Rembrandtkade. Dat was gebaseerd op de kaart uit 1712 van de gebroeders Kruikius. Mijn conclusie was vooral gebaseerd op de ingetekende 'Oude Waterloos' op die kaart. Ten noorden en zuiden daarvan was er strookverkaveling, aan weerzijden van de Waterloze, maar niet in elkaar doorlopend. Ten oosten van de Waterloze was er ook strookverkaveling, maar die liep wel door van in het noorden de Bredeweg naar in het zuiden de Klei- en Vlietweg.

Ik heb sterk de indruk dat de Waterloze oorspronkelijk in het oosten doorliep tot aan de Haagse Trekvliet, in ieder geval nog in 1347. Op enig moment moet daar een einde aan zijn gekomen, op zijn laatst bij de aanleg van Nieuburch in 1630-1632. Zo begrijp ik nu hoe de Waterloze als waterlozing kon functioneren voor het omliggende (naamloze) poldergebied: via de Vroonsloot. Toen dat op enig moment niet meer kon, moet dit poldergebied zijn ontwaterd via heulen richting Plaspoelpolder en deel uit zijn gaan maken van die polder.

De voormalige Waterloze ingetekend op een recente plattegrond

De situatie rond 1900

De tiendrechten werden ingaande 1 januari 1909 afgeschaft. Tiendheffers konden aanspraak maken op schadevergoeding. Daartoe werd een tiendcommissie ingesteld. Deze vormde een archief, waarin tiendrechten werden beschreven. Heel veel van dat archief is verloren gegaan voordat het in 1949 werd overgedragen aan het Rijksarchief (nu Nationaal Archief geheten). Betreffende Rijswijk is wel veel bewaard gebleven. Er waren toen twaalf tiendblokken in Rijswijk.[26] Er was ooit een kaart waar die blokken waren ingetekend. Helaas is die kaart verloren gegaan. Wel is er een beschrijving van de grenzen van de twaalf tiendblokken in Rijswijk bewaard gebleven. Helaas kan ik daar geen enkel blok terugvinden dat begrensd werd door de Waterloze of een opvolger daarvan. In de buurt kwam alleen de Dorpbloktiend, begrensd ten noordoosten door de gemeentegrens, ten zuidoosten door de Geestbrugweg, Herenweg, Dorpstraat (= Herenstraat) en Van Vredenburchweg, ten zuidwesten door het Bakkerslaantje, en ten noordwesten door de Broeksloot. Dit lijkt het noordelijke deel te zijn van de tiende in het oosteinde van Rijswijk, die de familie Die Blote ooit in leen hield van Teilingen. Het zuidelijke deel, dat aan de Waterloze grensde, werd in 1909 niet genoemd.

Conclusie

De Waterloze was een afwateringsloot, voor het eerst vermeld in 1309, die het bezwaarwater afvoerde van een naamloos poldergebied gelegen tussen de Van Vredenburchweg, de Prinses Beatrixlaan, de Winston Churchilllaan en de Haagse Trekvliet. Op de plaats van de Waterloze lopen nu de Generaal Spoorlaan en de Lindelaan. Op enig moment moet een einde zijn gekomen aan de water afvoerende functie van de Waterloze richting Haagse Trekvliet. Dat was op zijn laatst in 1630. Het naamloze poldergebied waterde daarna af via de Plaspoelpolder en kreeg de naam van die polder.

Vervolg

Voor veel lezers is dit misschien een wat saai verhaal. Maar voor wie nog meer wil weten over de Waterloze ligt er nog heel veel archief op de onderzoeker te wachten. Bijvoorbeeld in het door mij niet geraadpleegde archief van het hoogheemraadschap Delfland.

Noten

1 R.W. Poortier, *Oorkonden uit het archief van de Oude Kerk te Rijswijk ZH* (Rotterdam 2016) 242.
2 C.J. Nonhof, *Delfland toen en nu* (Delft 2012).
3 Zie hiervoor de ultrakorte beschrijving in A. Bicker Caarten, *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland 1407/'08 - rondom 1500* (Wormerveer 1990) 15. En meer uitgebreid het volgende proefschrift: H. van der Linden, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1956) passim.
4 Zie bijvoorbeeld *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000 I West-Nederland 1839-1859* (Groningen 1990) Kaart 54.
5 J.L. van der Gouw e.a., *Het oudste keurboekje van het hoogheemraadschap Delfland circa 1440-1445* (Alphen a/d Rijn 1981) 60-63.
6 Nonhof, blad 13.
7 Bicker Caarten, 108-109.
8 Zie hiervoor ook nog W.R.C. Alkemade en H.H. Huitsing, *De burger bestuurd*, 97-146 in M.J. van den Berge e.a. red., *Geschiedenis van Rijswijk* (Rijswijk 1997) aldaar 119.
9 H. Hardenberg, *Twintig eeuwen Rijswijk* (Den Haag 1975) 67.
10 De oudste vermelding van water uitwerpen met behulp van een windmolen staat in Nationaal Archief (hierna NA), Archief graven van Holland (hierna AGH) inv.nr.1261 *Rekening van de thesaurier van Holland Filips van Dorp* 1-3-1407 t/m 19-6-1408 fol.184. Zie voor gebruik en verspreiding van windwatermolens ook en vooral Bicker Caarten, passim.
11 Samenvatting van Bicker Caarten, 17-39.
12 AGH inv.nr.709 Register XVIII, houdende retroacta bij de verheffingen met ledige hand, opgemaakt 1390 f.6v.
13 Zie noot 12. Ook vermeld in J.C. Kort, *Repertorium op de grafelijke lenen in Rijswijk, 1281-1650, Ons Voorgeslacht* 39 (1984) 545-571, aldaar Leen 8.
14 A. van de Marel en C. Hoek, *Register van de Heilige Geest te Naaldwijk, Jaarboek Ons Voorgeslacht IV* (Poortugaal 1961) 9-58, aldaar 52.
15 W.A. Beelaerts van Blockland, *Jongere takken van het Geslacht Wassenaar, Nederlandsche Leeuw* 41 (1923) 317-333, aldaar 328. Ook vermeld in C. Hoek, *De Leenkamer van de Hof te Wassenaar, Ons Voorgeslacht* 33 (1978) 143-144, 149-233, 461-557, 561-642 en 662-665, aldaar 202-203.

16 Kort, Leen 18.
17 Kort, Leen 52.
18 C. Hoek, *Repertorium op de lenen van de hofstad te Hontshol, 1253-1770, Ons Voorgeslacht* 27 (1972) 149-244 en 245-304, aldaar Leen 39.
19 Gemeentearchief Den Haag, Archief Heilige Geest Den Haag inv.nr.2 Cartularium f.55-f.60 en inv.nr.961. Geciteerd naar regest 265 in inventaris.
20 Poortier, 65 regest 53; 66 regesten 56 en 57; 78 oorkonde 86; 127-128 oorkonde 158; en 144-145 oorkonde 168. Dit betreft steeds hetzelfde perceel.
21 NA, archief Staten van Holland voor 1572, inv.nr.356. Geciteerd naar de bewerking door B. de Keyzer op www.hogenda.nl.
22 GADH Archief Personalia Doos 1 Subnummer 23. Hierin een aantal geliasseerde ongefolieerde bladen.
23 J.C. Kort, *Repertorium op de lenen van de hofstede Teilingen, 1258-1650, Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 651-659 en 685-725; Ons Voorgeslacht 43 (1988) 243-244, aldaar Leen 53.
24 idem, Leen 55.
25 J.K. de Cock, *De middeleeuwse ontginningen Rijswijk en Rijswijkerbroek, Geografisch Tijdschrift Nieuwe Reeks* XI (1977) nr.5 428-433, aldaar 428.
26 NA, Archief Tiendcommissie inv.nr.44 (omslag) Rijswijk en 's-Gravenhage.

Kaas- en VNR Reformhuis

Herenstraat 27, Rijswijk
tel. 070 3992621

C. Elandts, kaart van Den Haag, 1666

Op excursie naar Rijswijk in 1668

Gy rust wat onder weegh, en spreeckt Romeyn eens aen

Frans Holtkamp

Hij leidt zijn denkbeeldige wandelaars rond in ‘’t Beroemste Dorp of Vleck van gansch Europa’, begint in het Haagse Bos, vertelt zijn gehoor van alles en nog wat op het Haagse Voorhout, gaat met een omtrekkende beweging zuidwaarts en brengt dan een bezoek aan ….. Rijswijk! De gids is Jacob van der Does. De wandeling beschrijft hij in zijn boek *‘s Graven-Haghe, Met de VOORNAEMSTE PLAETSEN En Vermaecklyckheden*.[1] Deze stadsbeschrijving staat in een traditie. Daar wil ik mee beginnen. De excursie naar Rijswijk bewaar ik voor het laatst.

Stadsbeschrijvingen

Precies driehondervijftig jaar geleden, in 1668, verschijnt in Den Haag de berijmde stadsbeschrijving *‘s Graven-Haghe* door ‘Jacob van der Does, Rechtsgeleerde’. Het fenomeen ‘stadsbeschrijvingen’ komt in de zeventiende eeuw pas goed op stoom.[2] De wortels van dit genre liggen bij de zestiende-eeuwse humanisten. Lodovico Guicciardini (Florence, 19 augustus 1521 – Antwerpen, 22 maart 1589) is er een van. Naast koopman in Antwerpen profileert hij zich als historicus en schrijft onder andere *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, een complete geschiedenis van de Nederlanden, in 1567 in Antwerpen door Willem Silvius uitgegeven. Het boek, al snel vertaald in het Duits en het Frans, wordt binnen één eeuw 33 maal uitgegeven! Later verschijnen een Nederlandse, Engelse, Latijnse en Spaanse vertaling. In dit boek worden vier bladzijden aan Den Haag gewijd, volgens de auteur het mooiste en rijkste dorp van Europa.
In de zeventiende eeuw neemt chorografie – dit is de topografisch-historische beschrijving van een land, streek of stad – hier te lande een hoge vlucht. Zij is nauw verbonden met de in die tijd toenemende belangstelling voor en studie van de Oudheid. In de stadbeschrijvingen van de zeventiende eeuw zal deze liefde voor de klassieken blijven meeklinken.

In 1611 bijt Johannes Isacius Pontanus met zijn in het Latijn geschreven geschiedenis van Amsterdam *Rerum et urbis Amstelodamensium historia* het spits af. Daarna volgt in de Verenigde Nederlanden een lange reeks stadsbeschrijvingen, meestal op rijm. Om enkele voorbeelden te noemen: drie jaar na de verschijning van Pontanus’ boek publiceert Jan Jansz. Orlers zijn *Beschrijvinge der stad Leyden*.

In 1628 wordt *Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem in Holland: in Rym bearbeyd* van Samuel Ampzing uitgegeven. Als dominee, zo blijkt uit het werk, heeft hij meer op met het christelijk geloof dan met de Oudheid. En alleen al uit de titel *'t Begin van Hollant in Dordrecht* (1640) van Johan van Beverwijck, stadsdokter aldaar, blijkt de trots van de auteur op de oudste stad van Holland. En dán verschijnt in 1668 Jacob van der Does' berijmde stadsbeschrijving van Den Haag. Wie is deze man? Daarover gaat de volgende biografische schets.

De auteur

Jacob van der Does wordt op 4 mei 1641 te 's-Gravenhage geboren. Zijn ouders zijn mr. Willem van der Does (1617-1668) en Wilhelmina van den Honert (1608-1689).

Hij volgt een klassieke studie en beheerst in ieder geval het Latijn, zoals uit *'s Graven-Haghe* blijkt. Twee ooms van moederszijde houden toezicht op zijn studie en een van hen inspireert hem bovendien tot het schrijven van gedichten, zoals later zal blijken.

In 1667 huwt Van der Does met Hester, dochter van Anthonie Pieterson, thesaurier en burgemeester van 's-Gravenhage, en Catharina Coenen. De huwelijksakte vermeldt 'advocaat voor den Hove van Hollandt'. Van der Does noemt zich rechtsgeleerde, maar over een universitaire studie is niets met zekerheid bekend. Hij woont aan het Voorhout en heeft een buitenverblijf, 'Het Wilthof' geheten, te 's-Gravenzande. Het huwelijk blijft kinderloos. Maar Van der Does brengt wél een geestelijk kind voort: *'s Graven-Haghe*. Dat beleeft in 1668 zijn eerste druk. En in hetzelfde jaar nog een tweede, nu bij 'Joh. Tongerloo, Boeckverkooper woonende in de Venestraat in de Thien geboden'. Aan de titel is toegevoegd: 'en

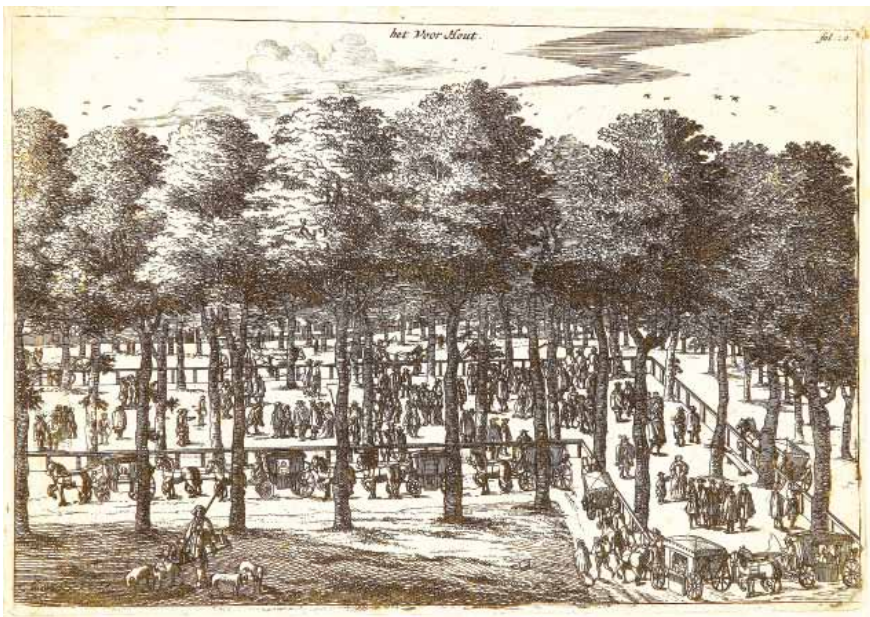

het Voor Hout, prent van C. Elandts

met verscheyde Coopere Plaaten, verciert'. Daarmee worden vijf geëtste prenten bedoeld: 'het Voor Hout', 'het Hoff', 't huijs te Riswijck', 'De Nieuwe Kerck' en 'Schevelinck'. Klapstuk is de schitterende plattegrond van de stad met minutieus gegraveerde huisjes en bomen, voorzien van de wapens van Holland en Den Haag en die van de zittende Haagse regenten. Die plattegrond meet veertig bij veertig centimeter en moet dus opengevouwen worden. Al dit fraaie illustratiemateriaal is van de hand van Cornelis Elandts, die tussen 1660 en 1670 in Den Haag werkzaam is als schilder, etser en tekenaar.[3]

Van der Does wil weten dat hij dichter is, want op een van de eerste bladzijden in het boek schrijft hij:

> Van der Does, uit der Poëten
> Stam gesproten, toont, dat hy
> Ook is goddelyk bezeten
> Van den geest der Poëzy;

Die 'goddelijke bezetenheid' levert in de loop der jaren heel wat dichtwerken op, zoals *Mengeldichten* ('s-Gravenhage, 1661) en *Het Houwelyck tusschen Aeneas ende Lavinia* ('s-Gravenhage, 1663).

Stadhouder Willem III benoemt Van der Does op 3 september 1672 tot thesauriër of 'penningmeester' van Den Haag. Opvallend genoeg zwaait Van der Does vanaf dat moment zijn broodheer in nieuwe dichtwerken met zeer lange titels alle lof toe. Een voorbeeld: *Geluckwenschinge van de Haegsche schutterye aan Z.K.H. den Heere Prince van Orange, wederkeerende in 's Gravenhage na het veroveren van verscheyde Steden en sterckten* ('s-Gravenhage, 1673).

Hester overlijdt in 1675. Drie jaar later hertrouwt Van der Does met Sara Popta (1643-1705), die charmes en geld inbrengt. Sara schenkt Jacob twee kinderen: een ervan – zijn of haar naam is niet bekend – overlijdt zeer jong en het andere, Jacoba Catharina (1681-1703), zal ook niet oud worden. Van der Does deelt dit lot: hij overlijdt op 18 november 1680, slechts 39 jaar oud.

Het boek

Na het titelblad en een kort *Extract uyt de Privilegie* of het auteursrecht, richt Van der Does zich tot de 'Schouth, Borgemeesteren, Schepenen ende Regeerders' in de vorm van een brief waarin hij de geadresseerden en Den Haag al bij voorbaat de hemel in prijst en die hij ondertekent met 'Alderootmoedigsten dienaer Jacob van der Does'. Maar de 'alderootmoedigsten dienaer' weet erg goed wie hij is: hij laat zich al bij voorbaat door verschillende heren lof toe zwaaien voor zijn onderneming Den Haag als dichter te beschrijven, waaronder 'Constanter' – vermoedelijk Constantijn Huygens – en Jacob Westerbaen in hun hoedanigheid van dichter.

De 'alderootmoedigsten dienaer' laat weten dat hij latinist is en de klassieke schrijvers goed kent: in zijn voetnoten citeert hij veelvuldig uit het werk van Romeinse schrijvers, zoals Cicero, Juvenalis, Ovidius, Seneca en Vergilius. Zijn doelgroep is de geletterde bovenlaag van de samenleving.

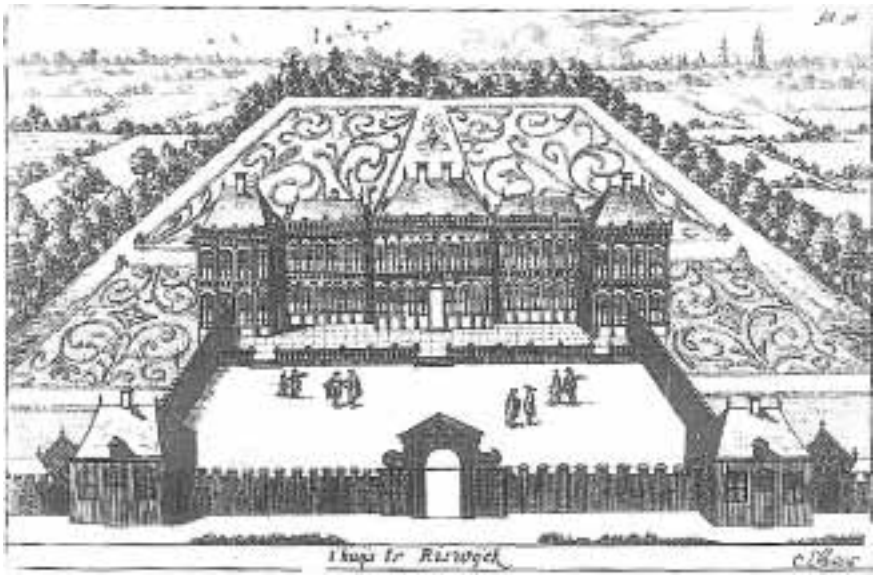

't Huys te Riswijck, C. Elandts

Bovendien vertrouwt hij, niet geheel van eigen voortreffelijkheid als stadsbeschrijver gespeend, op pagina 13 zijn lezers toe:

> Want schoon dat zy (Den Haag – *red*.) heeft veel Poëten voortgeteelt,
> Zy is van niemant noch naer 't leven afgebeelt.
> 't Is Waer, dat Huygens het Voorhoudt wel heeft beschreven,
> Een aen die lindelaen het eeuwich groen gegeven:
> Dat hy den Haeg, en al die Steden van ons Landt
> In 't kleyn heeft afgebeelt, maer noyt heeft dat verstant
> Sich ingelaeten, om in 't breet haer af te maelen;
> Of al, wat dat men in den Haeg vindt, te verhaelen.
> Ick zal wat verder gaen, en stellen ieder een
> Voor oogen, al dat my verwond'rens waerdigh scheen.

Van der Does wil Den Haag 'breet afmaelen' en 'naer 't leven' afbeelden. 'Breet' neemt hij letterlijk (pagina 13):

> Den Haeg dan is een plaets in 't Zuyder deel gelegen
> Van Hollandt, daermen in kan komen door vier wegen,
> Van't Oost, van 't Zuyd, van 't West, en van de Noorder kant,
> Van waermen in een uer kan wand'len op het strant.
> Aen 't Zuyden heeft zy Delft, aen 't Oosten heeft zy Leyden,
> Aen 't Westen Koorenlandt, en Klaverrijcke weyden,
> En menich Dorp, dat niet zou wijcken voor een Stadt:
> Indien het was begracht, en Wal of Poorten hadt.

Hij giet zijn beschrijving van Den Haag in de vorm van een denkbeeldige wandeling tijdens welke hij de lezer door de stad gidst. Vooraf bekent hij eerlijk: 'Het is waer, dat ik den Haeg van straet tot straet niet heb doorwandelt'. Hij spreekt zijn verbeelde wandelaars meestal aan met 'u' en geeft hen een enkele keer een fictieve naam. Soms richt hij zich tot de 'Leser'. Ondertussen geeft hij hen tal van wijze levenslessen mee, vaak van theologische en morele aard. Het huwelijk lijkt daarbij een belangrijk thema te zijn. Vooral de liefde, het minnekozen en het belang van een echtverbintenis voor vrouwen – als je vrijster blijft, mis je de veilige haven van het huwelijk, dus huwen dames! – hebben zijn aandacht.
Van der Does doorloopt heel de stad, in alle windrichtingen.[4] Zijn aandacht onderweg richt hij op zaken die we ook aantreffen op genretaferelen in de zeventiende-eeuwse schilderkunst, onder andere bij zijn stadsgenoot Adriaen van de Venne en Jan Steen: verkoop van koren, groenten, fruit, vis, ossen, koeien, varkens, bloemen – ja, zelfs fruitbomen – op diverse markten in de stad, eten en drinken in herbergen, minnekozende paartjes enzovoort. Zijn beschrijving van Den Haag is dus niet alleen 'breet' maar ook 'naer 't leven'.
'Breet' kan overigens ook figuurlijk worden opgevat: Van der Does wijdt graag uit over politieke zaken en de roemruchte geschiedenis van de nog jonge Republiek. De hete adem van de op de Lage Landen loerende Franse vorst Lodewijk XIV wordt nog niet gevoeld. Vier jaar later zou de toon van het boek vermoedelijk heel anders zijn. *En passant* behandelt hij de actuele politieke situatie onder raadpensionaris Johan de Witt, bespreekt hij talloze grote mannen: de dappere prinsen Maurits en Frederik Hendrik, maar ook zeehelden zoals Tromp, Van Heemskerck en Van Galen. Steeds vergelijkt hij onze vaderlandse helden met die uit de oudheid.
Kortom, hij schetst een beeld van een stad vol groen en bedrijvigheid op straat, een stad waar grote namen aan verbonden zijn. Maar aan de vele mooie gebouwen in Den Haag besteedt hij betrekkelijk weinig aandacht. Daarin wijkt hij af van de beschrijvingen van andere Hollandse steden. Illustratief zal de afbeelding van 'het Voor Hout' van Cornelis Elandts in de tweede uitgave zijn: geen gevels van de panden aan deze deftige laan, maar wel de beroemde bomen, de vele koetsen en het wandelend publiek.

Eindelijk op pad
Na veertien ongepagineerde bladzijden 'vormelijkheden' – zijn brief aan de burgemeesters, de loftuitingen van 'Constanter', Jacob Westerbaen enzovoort – lijkt op pagina 1 de lofzang op Den Haag te beginnen. Líjkt, want weer weidt hij uit met nog eens veertien bladzijden beschrijvingen van 'het oude Grieckenlandt', 'het machtigh Roomen' van weleer en het daaraan gewaagde machtige, welvarende Holland anno 1668:

> Nu is 't een Vrijen Staet, die overvloeyt van zegen,
> En tot een hoogen top van voorspoet is gestegen …..

Op pagina 10 bekent hij:

> Nae dat ick voel ick ben wat van de wegh geweken;
> Maer van het Vaderlant is 't noyt ontijdigh spreken:
> Ick kom' dan weer daer ick terstont gebleven ben,
> En sal u door den Haegh gaen leijden met mijn pen.

Huys te Nieuburch, tekening Rob de Mooy

De wandelaar moet nog drie bladzijden – Van der Does schrijft onder andere over het grafelijk hof en de stad die muren ontbeert, maar dappere inwoners heeft – geduld hebben voordat de rondleiding op pagina 14 écht van start gaat. Deze begint veelzeggend in het oosten, in het Haagse Bos: de 'koninklijke weg' voert langs Huis ten Bosch, een meesterwerk van Pieter Post, en gaat richting Lange Voorhout, toen al beroemd om zijn bomen. Dat beschrijft hij zeer uitgebreid. Niet de statige panden aan weerszijden maar de levendigheid op deze laan heeft zijn aandacht: er wordt geflaneerd, de nieuwste mode wordt er gedemonstreerd en koetsen met hooggeplaatsten rijden af en aan. 't Voorhout als uitgaansgebied, precies zoals Elandts dat tekent.
Uitgebreid gaat Van der Does in op de jongemannen die 's avonds vanaf negen uur – het is zomer – meisjes het hof maken. Hun 'liefde' lijdt vaak schipbreuk:

> Een ander, die hier niet veel beter is gevaren,
> Die komt en klaeght zijn noodt en ongeluck de blaren,
> En zeyt, 't is dezen boom, daer ick dat droevig woordt
> Van neen, heb uyt den mondt van Isabel gehoort. (pagina 19)

'Rijswijck'

Nadat Van der Does het oosten van de stad verkend heeft, gaat hij zuidwaarts. Sommige Haagse straten zijn in de jaren zestig van de zeventiende eeuw al verhard met klinkers. Van alle inkomende en uitgaande wegen is met zekerheid bekend, dat de inmiddels aangelegde Scheveningseweg – naar een plan van Constantijn Huygens – van straatstenen is voorzien. Hetzelfde geldt voor wat nu de Rijswijkseweg respectievelijk Haagweg heet vice versa. Over die weg wandelt onze stadsbeschrijver met zijn 'toeristen' zuidwaarts om eens goed rond te kijken in 'Rijswijck'. Hij schrijft op pagina 55 en 56:

Aen ‘t Zuyden heeft den Haegh vermaeckelijke Landen,
Veel Clav’re Weyden, en veel weelderige Sanden,
En onder anderen een Wech, die is gestraet,
Dat veel gemack geeft aen een yeder diese gaet.
Voor desen plegen in dit Sant en gulle Spooren,
By heete Soomer tijdt de Paerden schier te smooren:
Voor dezen wierden in dit slijck en vuyle nat,
By koude Winter de Paerden afgemat.
Nu draeft mer over heen, en een Paert kan meer trecken
Als vier voor desen deên, hoe dat men haer sach recken:
Nu kan den Huysman met syn wagen vol gelaen
Van Fruyt, of Suyvel naer de Haegsche Marct toe gaen:
Nu kan den Adel met haer Koetsen hier gaen rijden,
En haer verlustigen by soete Somer tijden,
Of naer het Princen-huys door Rijswijck heenen gaen,
En sien dat schoon gebouw met een verwond’ringh aen;
Dit pleegh den Lusthof van dien grooten Prins te wesen:
Den dapp’ren Maurits, die syn Vyant dede vreesen
Voor het geluyt alleen van syn beroemde Naem:
(Soo klonck door ‘s Weerelts ront syn loffelijcke faem)
Hadt hier syn Paerde-stal, en alsmen noch geen steden
Belegert hadt, of niet te Veldt en was getreden,
Soo ging hy daeg’lycx hier een uer twee drie besteen,

Het lijkt alsof de bestrating van de Rijswijkseweg te danken is aan de koninklijke preoccupaties van Maurits en Frederik Hendrik te Rijswijk, de een vanwege de paarden die hij er houdt, de ander vanwege het paleis Huys te Nieuburch dat hij er laat bouwen.

P.C. La Fargue, het brede deel van de Herenstraat, 1761

Van der Does mijmert nog even over de grote daden van beide prinsen. Hij verwijst naar een fameuze kroegbaas, Romeyn, en vervolgt dan op pagina 57:

> En zijt gy wat vermoeyt van al te lang te gaen,
> Gy rust wat onder weegh, en spreeckt Romeyn eens aen:
> Die sal u dadelijck op 't aengenaemst verfrissen,
> Die geeft u Wijn Françoy, om uwen dorst te slissen,
> Of van Moerellen, of Framboosen toegemaeckt,
> Die by de Somer tijt heel koel en lieflijck snaeckt.
> Die sal op staende voet, indien gy 't wilt betalen
> Met alderhande fruyt op 't cierlijckst' u onthalen
> En 't schoonste boom gewas, dat in het Westlandt is,
> Staet in een oogenblick gepluckt, en op den disch.
> Is 't inde Mey, gy sult voor u en uwe vrinden
> Een starrekorsje, of een kievits eytjen vinden,
> Een graesde boertjen, Asperjes, en al 't geen
> De tijt geeft, eer men in de Somer is getreen.
> Maer of' er yemant quam, die kostlijckheyt begeerden,
> En dat sy hem met spijs, 't zy vleys, of vis tracteerden,
> Die hoeft het maer een dach te vooren de Waerdin
> Te laten weten, en vindt alles naer zijn sin.
> Een lustige Waerdin, die niet alleen de smaecken
> Voldoet, maer die een gansch geselschap kan vermaecken:
> En wie beklaeght zijn gelt, schoon hy wat veel betaelt,
> Die vrolijck is geweest, en lecker is onthaelt?

Dan wordt een bladzijde lang beschreven wat er in de befaamde Rijswijkse herberg nog verder te genieten is en fantaseert Van der Does hoe de denkbeeldige bezoekers naar Den Haag terugkeren, nu in een winterse en amoureuze ambiance:

> Hebt gy een wafeltjen of pannekoeck gegeten,
> Zijn u de leden warm, soo maeckt u weder ree,
> Om met u Vrijster te gaen stappen na de slee.
> Gy moet om haer self in het minste te behagen,
> Sorgh voor een heete stoof, en versche koolen dragen,
> Waer door zy voor de kou en avont wert beschut,
> Haer kussen dient oock weer verschickt, en opgeschut,
> Op dat het nergens haer mach aen gemack ontbreken;
> Heeft zy haer Mof van doen om d'handen in te steken,
> Soo hout haer d'uwen voor haer aengesicht, en maeckt,
> Dat haer van ond'ren noch van boven kou genaeckt.
> Soo kond gy langhs die weg weer naar den Haegh toe rijden,
> En spreken onderweeg van het gevoelich lijden
> Dat u haer liefde geeft, maer maeckt dat sy gelooft
> Dat door de groote kou, uw' vlam niet werd gedooft.[5]

Tijdens het terug wandelen naar Den Haag wordt uitgeweid over het 'genoegen van het Huwelijck' en wordt de 'Juffer' ingeprent:

Hoe lieflijck dat het is te slapen in de ermen
Van yemandt, die u kan beminnen en beschermen;

Onderweg zijn de wandelaars getuige van schaatsers die zich vermaken op wat we tegenwoordig een ijsbaan zouden noemen:

Want daer voor eene maent de koey noch liep in 't gras,
Daer leyt nu over 't landt een Kristalijne plas.
Hier rijdt men over heen, en schoon 't quam te gebeuren,
Dat door de swaerte 't ys mocht van malkand'ren scheuren,
Soo werdt men selden meer als tot de knie toe nat,
Schoon het een maendt of twee aen een geregent hadt.

Speelt dit tafereel zich af langs de straatweg naar Den Haag? Of zíjn we al in Den Haag, mogelijk bij 't 'Siecken'? Eigenlijk doet die vraag er niet toe: Van der Does schrijft immers graag 'naer 't leven'.

Vervolg

Van der Does zet zijn stadswandeling voort in west- en noordwaartse richting. Aan het Spui besteedt hij veel aandacht. Andere bezienswaardigheden waar hij wat langer bij stilstaat zijn: het Plein, ooit de moestuin van de graaf, de 'Princelijcke Gracht' met zijn vele markten, het Westeinde, de Sint-Jacobskerk – hij is er gedoopt en zal er ook begraven worden – de vismarkt, het stadhuis, het 'wonderwerck' van de nieuwe weg die 'van den Haegh tot aen het eyndt van Schev'ling gaet', het Oude Hof aan het Noordeinde, de Hoogstraat met zijn nering en het gewoel van 'juffers', het Buitenhof en tenslotte – het eindpunt en apotheose van de wandeling – het Binnenhof met de 'schoone Saal'.

Onbekende tekenaar, Hoornbrug, 1780

Slot

Het is hier niet de plek om een oordeel te vellen over de literaire kwaliteit van *'s Graven-Haghe*. De vraag of het een goede stadsbeschrijving is, lijkt evenmin aan de orde. Hier is een man aan het woord die trots is op zijn stad, die vooral beschrijft hoe hij haar beleeft. Het slotwoord is aan hem:

> Gaet heen dan Haegje, en vertoont u aen de menschen,
> Al wie u siet, die sal naer u vermaecken wenschen.
> Geen aengenamer Plaets, bedeckt het blaeuw gewelf:
> Al is het Rijm dan slecht, den Haeg die prijst haer self.[6]

Noten

1 *'s Graven-Haghe, Met de VOORNAEMSTE PLAATSEN En Vermaecklykheden* door Jacob van der Does, Rechtsgeleerde. In 's GRAVEN-HAGE, by HERMANNUS GAEL, Boeckverkooper woonende in de Hof-straet, in den Koninglijcken Bybel, 1668. *Met Privilegie*.

2 Haitsma Mulier, E.O.G., *De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw*, in de 'digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren' (dbnl), http://www.dbnl.org/tekst/_zev001199301_01/_zev001199301_01_0011.php (14 november 2017)

3 Cornelis Elandts (Den Haag, gedoopt 20 september 1641 – Den Haag, begraven 3 maart 1687) was een Haagse landmeter, cartograaf, prentkunstenaar, kunstschilder en tekenaar.

4 Wijsenbeek, Th. en E. Van Blankenstein (red.), *Den Haag, GESCHIEDENIS VAN DE STAD, deel 2, De tijd van de Republiek*, Waanders Uitgeverij, Zwolle, z.j., 11-13

5 Hoewel ik geen latinist ben, vermoed ik dat er zoiets staat als: het is nuttig kleine dingen te doen die anderen als groot ervaren, zoals het vaardig plaatsen van een kussen.

6 Voor wie wil, is de hele tekst te lezen op internet via https://books.google.nl

Al 10 jaar Uw makelaar

VAN GRAAFEILAND

MAKELAARDIJ ONROEREND GOED

Schoolstraat 22
2282 RD Rijswijk z-h
T (070) 3651662

www.vangraafeiland.nl
info@vangraafeiland.nl

Volg ons

Van Graafeiland is voor menig Rijswijker een bekend begrip: de verlichtingszaak aan de Schoolstraat die tot in de jaren negentig bestond. Sinds 2003 is Van Graafeiland terug in dat zelfde pand aan de Schoolstraat. Nooit, de dochter van, nu dan hun eigen makelaardij en taxatiebureau.
De normen en waarden met betrekking tot klantvriendelijkheid zijn N-poleet met de paplepel ingegeven. Ze hanteert een eigen stijl, waarbij een modern bedrijf gecombineerd wordt met oude welse service.

U wordt van harte uitgenodigd om eens binnen te lopen of een afspraak te maken!

Kijk voor meer informatie op de website: www.vangraafeiland.nl

Plaspoel-
polder
ANWB

De Plaspoelpolder:
een succesvol verstandshuwelijk

Marty Thieleman

Ooit was het een maagdelijk weidegebied, waar een handjevol boeren en tuinders hun boterham verdienden: de Rijswijkse 'Plaspoelpolder'. In 2018 is het 65 jaar geleden dat Rijswijk en Den Haag het gelijknamige 'Industrieschap Plaspoelpolder' oprichtten. Het samenwerkingsverband moest ruimte bieden aan Haagse ondernemingen die uit hun jasje waren gegroeid, soms in woonbuurten overlast veroorzaakten of door krapte aan bedrijventerreinen niet elders in de Residentie terecht konden. Hoewel het er eerst niet naar uit zag, werd het oudste industrieschap een schoolvoorbeeld voor de rest van Nederland. Architect van de regeling was de ambitieuze Rijswijkse burgemeester A.Th. (Archibald) Bogaardt, die zo tevens de annexatiedrift van de Haagse buur in toom hield.

Bogaardt in karakteristieke houding voor het Sijthoff-complex

De eerste twee bedrijven waren de Haagse zuivelonderneming ‘Van Grieken’ en het Rijswijkse constructiebedrijf ‘Gebr. Kort’. Wij portretteren deze pioniers in de eerste twee hoofdstukken van dit katern om aan te geven waarmee het allemaal begon. Het derde hoofdstuk betreft dezelfde beginperiode en maakt duidelijk hoe het gemeentebestuur oftewel Bogaardt ook het bedrijvengebied inzette om Rijswijk zelfstandig te houden.

Daarna biedt het katern een kleine selectie van toen beeldbepalende ondernemingen als fototechnisch bedrijf ‘Kodak’, computerfabrikant ‘Electrologica’ en brood- en beschuitbedrijf ‘Hus’. Een profiel van de ‘Holland Reliëf Groep’ toont verder een beeld van een bijzonder, succesvol bedrijf. Deze HR Groep van Rijswijker Jacques Goddijn is op verkeersgebied marktleider. En oud-wethouder Hans van Rossum geeft in hoofdstuk 8 zijn kijk op de verkeersproblemen en het getouwtrek om de Zoomseweg, begin jaren tachtig en de invloed daarvan op de Plaspoelpolder.
De afgelopen twintig jaar kreeg de tijd vat op het *business park*, dat mede door de laatste economische crisis van 2008 21 procent leegstand en enkele deplorabele plekken kent. Het Industrieschap kampt met de ‘Wet van de remmende voorsprong’, waarbij het aangekondigde vertrek van ‘Shell’ de zaak ook geen goed doet. Toch lijkt in en rond 2018 een kentering op komst met daarin ook een rol voor de Rijswijkse haven. De laatste ontwikkelingen:
• Rijswijk heeft met alle partijen een *Toekomstvisie Plaspoelpolder* vastgesteld, die werken, wonen, leren en recreëren mogelijk maakt. Dit past in een landelijke trend dat eenzijdige bedrijventerreinen als minder perspectiefvol worden gezien.
• Met *Harbour Village* als visitekaartje tilt de haven de Plaspoelpolder naar een hoger plan. De fraai aan het water gelegen bedrijfsunits zijn vlot verkocht aan mkb-bedrijven en beleggers. Ook moet in de buurt woningbouw komen.

Harbour Village

• In juni is de 107 meter hoge spectaculaire nieuwbouw van het Europees Octrooibureau (EOB) in gebruik genomen, hetgeen als aanjager voor de omgeving kan dienen. In navolging van de Amsterdamse 'Zuidas' krijgt de Haagse regio zo een 'Westas'.
• Het Industrieschap heeft zes oude hallen op de locatie Treubstraat - Frijdastraat - Van Gijnstraat gekocht om plaats te maken voor nieuwe bedrijven, met eventueel daarboven woningen en kantoren. Het laatste is nodig om het geheel te financieren.
• Rijswijk, Den Haag en provincie hebben met Shell onderzocht wat de bestemming kan worden van het kantoorcomplex, dat de energiemaatschappij gaat verlaten. Gezocht wordt naar een mix van bedrijven, onderzoeks- en onderwijsinstelling en een deel woningen voor starters en studenten.
• Op de hoek Burgemeester Elsenlaan - Sir Winston Churchilllaan begint op de vrijgekomen plek van het 'Stanislascollege' de bouw van een sportcentrum van internationale allure voor het Rijswijkse volley- en basketbal.
• Zowel in Den Haag als Rijswijk is opnieuw grote behoefte aan bedrijfsruimte, aldus onderzoek in 2018. Het Industrieschap houdt het voor mogelijk dat over drie tot vijf jaar alle terreinen 'helemaal zijn uitverkocht'. De Plaspoelpolder lijkt op weg naar een nieuwe jeugd.

foto's archief Van Grieken

1. Van Grieken: ‘Voor gezonden en zieken’

De koeien graasden tot voor de deur en schapen liepen in het begin brutaal zelfs de fabriek in, omdat de bouw nog niet helemaal was afgerond. Met de enige schoorsteenpijp in de omgeving was melkfabrikant Van Grieken najaar 1956 de eerste in de Plaspoelpolder die op volle toeren draaide. De oude productielocatie aan de Loosduinseweg in Den Haag was uit zijn voegen gegroeid en de leiding kreeg in 1955 toestemming voor de bouw van een nieuw pand met extra distributiecentrum aan de Verrijn Stuartlaan. De sinds 1953 door het Industrieschap Plaspoelpolder aangekochte gronden boden aan de zuidzijde van de gemeente een uitloopmogelijkheid voor bedrijven uit Rijswijk, maar vooral uit Den Haag.
Het in 1899 opgerichte Van Grieken zat middenin een Haagse woonwijk, hoek Loosduinseweg - Regentesselaan en was letterlijk een geruchtmakend bedrijf. In verband met al dat kabaal kreeg het zelfs te maken met een anti-Van Grieken-buurtvereniging, die tot op het stadhuis protesteerde. Het bedrijf werkte immers ’s nachts met stalen kratten vol flessen melk. En uiteraard metalen bussen voor losse melk. Ook als de detailhandel in de Haagse regio in de vroege ochtend werd aangeleverd, leverde dat irritatie op, zoals bij zuivelwinkel ‘Borsboom’ in de Rijswijkse Kerklaan. Daar werden omwonenden nogal eens vroeg uit hun dan al lichte slaap gehaald als de chauffeur de zuivelcontainers uit zijn vrachtwagen rolde.

Eigen koeien
De Plaspoelpolder was dus een uitkomst op het moment dat Harry van Grieken (1933-2017) als lid van de derde generatie zijn intrede deed, enkele jaren later gevolgd door neef Hans (1937). Zij zouden met hun familiebedrijf in het Rijswijkse roerige tijden tegemoet gaan met felle concurrentie en schaalvergroting.

Hendrik van Grieken in zijn eerste Chevrolet

Het succesverhaal van de onderneming begon op 13 december 1899 met Hendrik van Grieken (1877-1941) die in de Haagse Schilderswijk - toen een soort Vinexwijk - op de hoek Breughelstraat - Van Miereveltstraat een eenvoudige melkwinkel stichtte. De boerenzoon had als eenentwintigjarige zijn woonplaats Mijdrecht verlaten. De eerste jaren verkochten hij en zijn vrouw Anna ook melk van eigen vee. Deze koeien liepen langs De la Reyweg. Stap voor stap werkten ze aan de opbouw van het bedrijf, dat melk inkocht - ook van eigen boeren - en die verkocht in de winkel of dagelijks aan huis bezorgde. De inmiddels verdwenen melkman aan huis vormde de basis voor de voorspoed van het concern, al nam de handel later vooral toe door de grossierderij.
Als goede katholieken kregen Hendrik en Anna acht kinderen. Toen, na het overlijden van Anna, Hendrik in 1920 hertrouwde, kwamen er nog eens vijf kinderen bij. Ieder van hen had een eigen wijkje om klanten voor of na schooltijd van melk te voorzien. Later gingen die over naar venters in loondienst.

Gaarkeuken in oorlog
De zaken gingen goed en de familie verhuisde naar het Benoordenhout. Enkele jaren later werd het bedrijf omgezet in een naamloze vennootschap: 'Melkinrichting en Zuivelfabriek H. van Grieken'. De melkhandel werd een melkfabriek, eerst met machines op stoom, later op elektriciteit. Aandeelhouders zijn Hendrik en twee van zijn zonen, Bert (1904-1967) en Jan (1907-1997), wiens zoon Harry later een trilogie over de familiegeschiedenis zou schrijven. Bert en Jan zochten een plek om te kunnen groeien en kwamen in 1937 uit op een pand van een voormalige motorenfabriek op de Loosduinseweg. Na wat moeilijke tijden door het wegvallen van klanten als ziekenhuis 'Westeinde' en

In de oorlog produceerde Van Grieken voor de gaarkeuken

bakkerij ‘Hus’, groeide de omzet fors tot in Delft en het Westland. Wat meehielp was dat Van Grieken de door de overheid verplichte melkstandaardisatie (melk moest 2,5% vet bevatten) technisch sneller kon realiseren dan de concurrentie.
Op 27 maart 1938 ging de nieuwe fabriek van start en een jaar later volgde al uitbreiding. Ook werd het bekende driehoekige, blauwwitte beeldmerk met de melkfles geïntroduceerd en de slogan ‘Voor gezonden en zieken, melk van Van Grieken’. Het distributienetwerk kreeg nieuwe uitgiftestations, waaronder in Rijswijk. Hendrik van Grieken overleed in 1941 op vierenzestigjarige leeftijd.
In 1944 werd de productie op last van de Duitsers gestopt. Dit werd overigens aangegrepen om de fabriek te verbouwen en een laboratorium in te richten. In samenwerking met het ‘Interkerkelijk Bureau’ werden in de fabriek wel gaarkeukens voor de bevolking ingericht. In het laatste oorlogsjaar kookte deze gaarkeuken 25.000 tot 50.000 liter per dag. ‘Deze maaltijden werden in melkbussen afgevoerd naar verdeelpunten in de stad’, vertelt de in 2018 vierentachtigjarige zoon van Bert van Grieken, Henk.

Jarenlang runde hij onder meer het wagenpark van het concern. Hij bezit enkele ‘vrachtoldtimers’ van het bedrijf, die bij feestelijkheden in actie komen. En zijn zoon Rik beheert thuis op de Rijswijkse Haagweg het complete familiearchief.

Enkele historische vervoermiddelen zijn bewaard gebleven (part. coll.)

Hans van Grieken

Overnamegolf familiebedrijven

In 1949 ontwikkelde de onderneming zich tot een volcontinubedrijf, maar de overlast voor de buurt werd onhoudbaar, terwijl er weinig uitbreiding mogelijk was. De markt verhardde zich na de oorlog. Tientallen familiebedrijven werden overgenomen door de 'Coöperatieve Melk Centrale'. Eind jaren tachtig waren Van Grieken en 'Menken' nog slechts de enige zelfstandige melkbedrijven.
Toen het bedrijf in 1949 een halve eeuw bestond, vroeg directeur Bert van Grieken aan de Haagse wethouder mr. Jan van Aartsen of deze niet een 'rustig lapje grond' in de aanbieding had. De vader van de latere burgemeester van Den Haag kwam daar na enkele jaren op terug door grond in de Plaspoelpolder aan te bieden, het met Rijswijk te ontwikkelen bedrijfsgebied. Die grond werd in 1955 aangekocht, waarna Harry als lid van de derde generatie zijn intrede in het bedrijf deed, later gevolgd door neef Hans.

Het tweetal zou een markante rol spelen in de expansie van het bedrijf tot een van de grootste melkfabrieken in Nederland. Harry deed vooral de commercie, Hans was de technische man, die met bedrijfsleider Herman Jansen als vertrouwensman met vaste hand de fabriek bestierde. Deze kwam in 1957 in gebruik. 'Het 'verhuisweekend' was heel kritisch. Vlak voor de gigantische operatie werd veel voorgeproduceerd', verhalen Henk van Grieken en zijn zoon Rik.

De eerste steen van de nieuwe fabriek wordt gelegd door Harry en Hans. van Grieken, december 1956

De opening werd verricht voor wethouder W. Verheul, april 1957

Vlaflip als innovatie

Op de zuivelschool in Den Bosch klaargestoomd voor het vak ontwikkelde Harry van Grieken zich tot een innovator *pur sang*, die de grote coöperaties graag de loef afstak. Hij was de eerste die een kartonnen verpakking gebruikte voor zijn producten. Ook had hij oog voor bijzonderheden. De beroemde vlaflip, yoghurt, vanillevla en limonadesiroop in een groot glas, werd bedacht door de kantinejuffrouw, die bezoekers erop trakteerde. Harry kwam soms vol vuur het bedrijf binnenvliegen, omdat hij weer een idee had. Henk van Grieken nu: 'Hans zei dan: 'Laat mij er ook even een nachtje over slapen'. Soms hoorde je niets meer van die ideeën. Was de storm weer gaan liggen'.

Maar toch…, in 1965 werd de zwartwitte plastic melkzak geïntroduceerd. In 1968 bracht Harry - inmiddels statenlid voor D66 - als zogenaamd dieetproduct halfvolle melk op de markt. Dit had om juridische redenen de verzonnen naam 'halfom'. Het was een gedurfd staaltje marketing, want tot dan toe was deze halfvolle en goedkopere melk wettelijk verboden. Door de publiciteit en ook door de Tweede Kamer te bespelen, bleek het product levensvatbaar. Net als de kartonnen verpakking nam de concurrentie het al snel over.

Melkoorlog

In die tumultueuze periode voltrok zich rond 1986 een melkoorlog tussen Van Grieken en de Nederlandse Melkunie (NMU) om het binnenhalen van melkslijters in Delft na de liquidatie van slijterscoöperatie 'De Prinsenstad'. De NMU had 3000 melkslijters tegen Van Grieken 300. Maar ook om andere slijters werd fel gevochten. Henk van Grieken: 'Ook in Rijswijk kregen zuivelwinkels 8000 gulden in het handje als ze voor een vierjaarscontract zouden overstappen. Het ging soms om twee gulden per liter weekomzet, dus begrijpelijk dat sommigen toehapten. Wij hebben toen met gelijke munt terugbetaald, boeren van de tegenpartij gemobiliseerd en hen erop gewezen dat de Melkunie wel erg makkelijk met hun geld omging. Uiteindelijk leidde dat tot een wapenstilstand, maar het heeft beide partijen verschrikkelijk veel geld gekost'.

Melktanks aan de balken

Van Grieken was in Rijswijk qua productie al vervijfvoudigd naar 75 miljoen liter in 1988. ‘De fabriek begon te piepen en te kraken’, vertelt Henk van Grieken. ‘Het pand was volkomen op. We hebben op zeker moment tanks aan de balken gehangen om instortingsgevaar te voorkomen. We zouden nieuwe hallen gaan bouwen.’ Daar kwam het echter niet van door invloeden van buitenaf. Henk van Grieken: ‘De regering ging de melkprijs bepalen en toen kwam de klad erin.

Het pand van Van Grieken aan de Verrijn Stuartlaan

Harry van Grieken

Eigenlijk was dat het begin van het einde'. In verband met de ook volgens Harry van Grieken noodzakelijke schaalvergroting fuseerde het familiebedrijf in 1988 met Menken in Wassenaar; de naam werd 'Menken van Grieken', het vierde consumptiemelkbedrijf in Nederland met 12% marktaandeel. Eerder namen 'CMC Melkunie' en andere coöperaties al een aandeel in Van Grieken. In 1989 ging in de Plaspoelpolder het licht uit.
Tien jaar later kocht 'Campina' deze laatste onafhankelijke melkfabriek op. Het honderdjarig bestaan werd net niet gehaald. Harry, die in 1990 uit het bedrijf was gegaan, had begrip voor die overname, maar betreurde dat de merknaam Van Grieken alleen in de geschiedenis zou voortleven. Later zou hij een trilogie schrijven over zijn bedrijf, waarbij oud-premier Ruud Lubbers het voorwoord zou schrijven. Harry overleed op 1 augustus 2017.

Vierde generatie Menken
Pikant is dat in 2018 Menken op de markt terug is gekomen, al is het kleinschalig. De 'vierde generatie Menken', de twintigers Ward, Daan en Annelot, woonden met hun ouders om de hoek van de melkfabriek van hun opa Ad Menken. Jarenlang hadden zij aan de keukentafel plannetjes gemaakt om het bedrijf voort te zetten en besloten nu de 'écht lekkere smaak van Menken' terug te brengen. De melk komt van een boer uit het Groene Hart. Ze willen het 'speciaal bier' in het zuivelvak worden. De melk, karnemelk en vla ligt vanaf juli 2018 in de schappen van Albert Heijn. Niet in pakken, maar in flessen én met M-logo.

Dit aangetaste tegeltableau geeft aan op welke locaties het bedrijf actief is geweest:
Met de klok mee:
serre Wubben (1923),
Mallegat (1933),
Schoonoord (1941)
en de Plaspoelpolder (1957)

2. Firma Kort: een gedwongen verhuizing

Een bedrijf dat eigenlijk niet naar de Plaspoelpolder wilde, was de Rijswijkse metaalonderneming 'Firma Gebroeders Kort'. Het in 1920 door Hendricus Cornelis (Henk) Kort opgerichte constructiebedrijf begon in Oud-Rijswijk in een broeikas, de zogeheten 'serre Wubben'. Het opereerde vanaf 1933 op het 'Mallegat' tegenover Rembrandtkade nummer 12, het huis waar de familie Kort woonde. Op deze plaats is nu de Nobelaerstraat. Het bedrijf draaide goed, maar specialiseerde zich steeds meer in installatiewerk voor kassen en centrale verwarming. Zoon Antoon (A.C.) werd verplicht om in zijn vrije uurtjes zijn vader te helpen in de zaak. In 1936, na het doorlopen van de zevende klas, moest hij, ondanks protesten van zijn leraar, gaan werken in zijn vaders bedrijf. Ook zijn overtuigende eindrapport op de r.-k. jongensschool St. Bonifacius hielp niet. Daarin werd duidelijk: 'Gedrag matig, maar de beste van de klas!'

In 1941 werd het Mallegat gedempt en de smederij gesloopt. Het bedrijf verhuisde naar hoeve 'Schoonoord' aan het voormalig Bakkerslaantje (nu Burgemeester Elsenlaan). In dit pand waren eens de stallen en koetshuis van de voormalige admiraal Maarten Harpertszoon Tromp gevestigd. Henk huurde het voor 68 gulden per drie maanden. In 1942 kwam ook de toen zeventienjarige zoon Henk (H.J.C.) in het bedrijf, timmerman van zijn vak.
Antoon Kort werd in 1943 in Duitsland tewerkgesteld. Hij heeft daar twee jaar doorgebracht en voor de oorlog was afgelopen, vluchtte hij met een vriend naar Frankrijk, waar hij nog enkele maanden in het Amerikaanse leger diende.
Na de ellende van de oorlog richtten Antoon en zijn vader een vennootschap op: 'Firma H.C.J. Kort en Zn', waarbij pa het geld inbracht. Antoon trouwde in mei 1947 met Jacoba Halkes. Het stel trok bij haar ouders in aan de Kerklaan 258, waar zij een woonkamer, slaapkamer en kleine keuken kregen. Al spoedig hadden zij vijf kinderen. De boekhouder van de firma moest in diezelfde woonkamer zijn werkzaamheden verrichten.
De zaken gingen voorspoedig. Zij kochten een oude Ford met linnen kap uit 1937 en flinke investeringen volgden, zoals de eerste elektrische boor. Wel was het een tegenvaller dat Henk tot 1950 naar Nederlands-Indië moest. Het was in die periode dat Antoon en zijn vader verschil van inzicht kregen over hoe het met het bedrijf verder moest. Nadat er in 1951 weer eens botsingen waren geweest, wilde Antoon uit de zaak stappen, ook omdat hij elders makkelijk aan de slag kon. Hij stelde zijn vader voor de keus en deze besloot toen de zaak in 1952 over te dragen aan beide broers. Het bedrijf kreeg toen de naam 'Firma Gebroeders Kort', aldus een eigen beschrijving in een jubileumpublicatie over *'50 jaar firma Kort'*.

Mallegat

Binnen twee weken ontruimen

Plotseling, op 15 december 1954, meldde de gemeente de familie de huur van 'Schoonoord' te willen opzeggen. De gemeente had de grond aangekocht van de erven van Jonkheer L.E.M. von Fisenne. Het Bakkerslaantje moest plaats maken voor een brede verkeersweg, zodat er een rechtstreekse verbinding kon komen tussen de Plaspoelpolder en Den Haag. De broers werd dringend verzocht het pand binnen twee weken te ontruimen. De aankondiging kwam in een als drukwerk gefrankeerde envelop met een postzegel van twee cent. En dat terwijl er zo'n 300.000 kilo ijzer lag opgeslagen. Er kwam enig uitstel, maar de broers spanden uiteindelijk een kort geding aan tegen de gemeente. De affaire zou slepen tot najaar 1957.

CATALOGUS

zeer belangrijke
openbare verkoping
wegens gedwongen
ontruiming

van de
Centrale Verwarmingsmaterialenhandel
Kort te Rijswijk Z.H.

Makelaarskantoor v.h. A. POT

advertentie verkoop: de opbrengst was voor de nieuwbouw

Ondertussen werd een hal in de Plaspoelpolder aangeboden met een huur van 'slechts' 2400 gulden per maand. Antoons dochter Mieke Roozenburg-Kort (1951) weet te vertellen dat de familie zich opnieuw enorm voor het blok gezet voelde. Dat bedrag kon uiteraard niet worden opgebracht. Na rijp beraad kocht Kort dan maar grond aan de Cort van der Lindenstraat. Om zo veel mogelijk geld bij elkaar te krijgen voor zowel de grond als de bouw hielden de broers onder leiding van notaris J.H.J. Vink, na enkele kijkdagen in de fabriek, een openbare verkoping in Hotel 'Kuys Witsenburg' aan de Haagweg. Dat bleek een gouden greep. Mieke Roozenburg-Kort: 'De familie is toen met personeel, vrienden en bekenden in de vrije uurtjes 's avonds en in de weekeinden zelf gaan bouwen. Een hele krachtsinspanning. Behalve het heien werd alles zelf gedaan. Ook de buren hielpen. Vanuit het pand van Van Grieken liep een slang over de weg om bij de bouw van water te zijn voorzien. Na zes maanden hard zwoegen, waren de constructiehallen klaar'. 'De problemen met de gemeente strekten zich uiteindelijk nog uit tot het ontwerp van het gebouw', aldus Mieke Roozenburg. 'Telkens werd het werk van onze architect afgekeurd, pas toen notabene hetzelfde ontwerp door een Rijswijkse architect werd ingediend, kwam er wel goedkeuring.'

Bogaardt ontstemd

Oma A. Kort-van der Werf sloeg de eerste paal en 5 november 1957 vond de officiële opening plaats, op de zeventigste verjaardag van Henk sr. Die handeling werd verricht door gemeentesecretaris H.K.J. Beernink. Mieke Roozenburg-Kort: 'En niet zoals verwacht door burgemeester Bogaardt, die wegens ziekte was afgemeld'. De familie Kort dacht er het hare van. 'Bogaardt was zo ontstemd over ons, dat hij het bedrijf niet wilde openen.'

De onderneming ontwikkelde zich daarna gestaag. Zo kreeg ze werk uit de directe omgeving, zoals van Van Grieken. Voor de zuivelbuurman bouwde Kort onder meer een baanconstructie voor rolcontainers, de krattenspoelmachine en een wasmachine voor de vrachtwagens.

Gebrs. Kort bouwden fabriek zelf

In 1923 in „Serve Wubben" begonnen

Krantenverslag over de nieuwbouw

In 1977 vierde het tweetal dat zij samen 25 jaar hun familiebedrijf uitoefenden. Antoon stierf 2 januari 1989 op vijfenzestigjarige leeftijd. Zoon Ton volgde hem op. Toch was de firma geen lang leven meer beschoren. Mieke, die jarenlang de administratie deed: 'Na het vertrek en het overlijden van mijn vader liep het niet meer zo goed als vroeger. Antoon was toch de motor. Door overinvesteringen en een terugval in de afzet kwam het bedrijf in de knel. Toen mijn oom Henk 65 jaar werd en in 1995 stopte, is het bedrijf na 75 jaar opgeheven. Het klantenbestand ging naar een branchegenoot'.

Oma Kort slaat de eerste paal

Installatie burgemeester Archibald Th. Bogaardt, 1952

3. Plaspoelpolder wapen tegen annexatie

De komst van pioniers als Van Grieken en Kort kunnen we zien als de eerste wapensuccessen voor het Industrieschap. Dat was 1 juni 1953 opgericht, zeven maanden na de komst van Archibald Bogaardt als burgemeester van Rijswijk.

Dat was tevens de periode dat Den Haag voor de vierde keer met plannen wapperde om een deel van buurgemeente Rijswijk te annexeren. Den Haag zat overvol en bedrijven die aan de rand van de stad wilden zitten, kwamen bedrogen uit. Bogaardt dacht groot als burgemeester van een kleine gemeente met pakweg 23.000 inwoners. Hij wilde van Rijswijk een aansprekende gemeente maken met goed wonen en nog beter werken en legde een revolutionair tegenplan op tafel. Niks landjepik, stelde hij voor, maar een intensieve samenwerking bij de ontwikkeling van de braakliggende Plaspoelpolder. Aan die zuidzijde van Rijswijk lonkte een fabrieksterrein voor tientallen ondernemingen en duizenden arbeidsplaatsen. Zo werden de industrieproblemen van Den Haag opgelost en kon Rijswijk door in de vaart der volkeren. 'Rijswijk als strategische partner in plaats van gefrustreerde buur', zo schreef de *Haagsche Courant*.

Broedplaats bedrijven

Het voorstel bleek het ei van Columbus, waarin Den Haag gretig zijn tanden zette. Het industrieschap werd opgericht met als doel het 'aanleggen en exploiteren van een complex industrieterrein en –havens in de Plaspoel- en Schaapweipolder te Rijswijk'. Een broedplaats en economisch spil in de agglomeratie, zou het later klinken. Eerste voorzitter - hoe kan het anders - was Bogaardt en het jaar daarop een Haagse wethouder. Deze verdeling jaarlijks om en om geldt tot op de dag van vandaag, ook toen er later in het Industrieschap andere bedrijfsterreinen bij kwamen zoals Broekpolder, Hoornwijck en Wateringseveld.

Als stuwende kracht verdreef Bogaardt het annexatiespook ook op ander terrein: dat van woningbouw. Ook hier had Den Haag zijn grond verslindende oog laten vallen op Rijswijk, tevens in de veronderstelling dat buurmans gemeentelijk apparaat grote bouwvolumen niet zou aankunnen. Plannen voor geannexeerde gemeenten in de regio lagen op het Haagse stadhuis bestekgereed. Die waren gebaseerd op het plan uit 1949 van de invloedrijke stedenbouwkundige W.M. Dudok (1884-1974) dat uitbreiding van de Hofstad betekende in vijf randgemeenten.

Op naar 80.000 inwoners

Om het initiatief in eigen hand te houden, had Rijswijk het architectenbureau van Jhr. J. de Ranitz al ingeschakeld, dat een plan maakte waarin alle stadsfuncties duidelijk gescheiden waren. Dit concept raakte even in de vergetelheid, maar Bogaardt wekte het tot leven. In eerste instantie ging het om Te Werve-west, met stadhuis. Bogaardt nodigde op 23 juli 1954 met bravoure collega-bestuurders uit de regio uit om te tonen met welke potentie Rijswijk aan de slag ging. Later kwamen Steenvoorde en winkelcentrum 'In de Bogaard' erbij. Rijswijk werd een van de snelst groeiende gemeenten van Nederland. Bogaardt dacht zelfs aan 70.000 tot 80.000 inwoners, maar daar is het niet van gekomen. Wel kon hij na 20 jaar een verdubbeling melden naar 46.000 inwoners. Bogaardt toonde zo aan dat een kleine stad wel degelijk grote plannen voor woningbouw en industrie kon ontwikkelen. In het begin had hij de hele Haagse raad bij elkaar laten komen, had ze

kaarten voorgelegd en gezegd: 'Hier bouwen we dit en daar bouwen we dat. Zeg maar wat u ervan vindt'. Den Haag trok vervolgens al zijn plannen in.
Ogenschijnlijk dus schakend op twee borden haalde de oud-burgemeester van Batavia samen met de oprichting van het Industrieschap zo zijn gelijk. De samenwerking met Den Haag betekende immers impliciet dat de Hofstad de zelfstandigheid van Rijswijk erkende.

Leuren met de grond

De eerste jaren was er overigens weinig belangstelling voor de 'lege vlakte' tussen de Kleiweg (later Sir Winston Churchilllaan), de Lange Kleiweg en het Jaagpad langs de Vliet. De industrie zag het niet zo zitten zo 'ver weg aan het voeteneind van de Randstad' en de verbindingen waren slecht. Om toch ondernemingen te trekken, werden acht industriehallen (tegenwoordig bedrijfsverzamelgebouwen genoemd) van één bouwlaag neergezet én zes kantoorhallen van twee lagen. In 1955 sloeg de Haagse wethouder Van Aartsen daarvoor de eerste paal. Het mocht echter niet baten. Er werd geadverteerd en borden verschenen met de tekst *'Vestig U in de Plaspoelpolder'*. Een bezorgde J. Bremer, toentertijd jarenlang directeur van het Industrieschap: 'Het bleef leuren met de door het schap aangekochte grond'. Daarop zaten toen nogal wat boeren en tuinders die uit de krant hadden vernomen dat hun gepachte grond aan de gemeente was verkocht. Het verhaal gaat – ook vermeld in de publicatie *In amper 25 jaar* van de Historische Vereniging Rijswijk - dat de 'man met raketaandrijving' in zijn eentje naar de eigenares was gereden, een bejaarde douairière in Brussel en daar de Plaspoelpolder even had gekocht voor een miljoen gulden.

Bogaardt haalt Shell binnen

In december 1955 waagde dan Van Grieken de sprong, gevolgd door enkele kleinere bedrijven. Zoals gezegd, was de Plaspoelpolder de eerste tijd geen groot succes, totdat 72.843 vierkante meter grond aan Shell werd uitgegeven. Het energieconcern, dat aan de overkant van de Vliet aan de Broekmolenweg niet kon uitbreiden, vestigde zich in 1961 in het gebied met een nieuw laboratorium. Toen ook 'Kodak', 'Agfa' en 'Martini' vrij snel daarna hun opwachting maakten, was alle schroom verdwenen. In 1962 waren er 40 bedrijven die zich er geheel of gedeeltelijk hadden gevestigd.
Bogaardt had op een bijzondere manier de hand in de komst van Shell. Hij vertelde daarover in het Shell-personeelsblad *De Drum* van september 1982. Eind jaren vijftig schoot Shell-directeur Henri Bloemgarten in 'Sociëteit De Witte' Bogaardt aan: 'Jij bent toch burgemeester in Rijswijk?' Jarenlang zoeken door Shell naar een grotere locatie had niets opgeleverd. 'Drink je borrel op, we gaan rijden', sprak Bogaardt doortastend. 'Waarnaartoe?', vroeg Bloemgarten. 'Je wou toch grond hebben', reageerde Bogaardt. Voor de Shellman het besefte, was hij op weg naar de Plaspoelpolder, vol weiland en glibberige weggetjes. 'In wat voor sawa breng je me eigenlijk?', vroeg Bloemgarten en stelde veel grond nodig te hebben. 'Je kan net zoveel krijgen als je nodig hebt', antwoordde Bogaardt.
Shell kocht de grond voor 2,5 miljoen gulden. Het geld was binnen vijf dagen binnen en Bogaardt zorgde er wel voor dat de transactie in de gemeenteraad een hamerstuk was en de bouwvergunningen pijlsnel geregeld waren. Lachend meldde hij: 'Weet je dat ik met die paar miljoen de Churchilllaan verbreed heb?' Hij zou 'bekend' worden om zijn 'voldongen-feiten-politiek'.

Shell vertrekt uit Rijswijk
Het Koninklijke/Shell Exploratie- en Productielaboratorium zou uitgroeien tot een bedrijf van circa 2500 werknemers. Het had als klant ook uitstraling naar andere bedrijven in de Plaspoelpolder, zoals drukkerijen, drogisterijbedrijf 'Het Gouden Leeuwtje' en 'Duiker', een fabriek van apparaten en werktuigen. Eind 2017 kondigde Shell overigens aan dat het binnen drie tot vijf jaar vertrekt uit Rijswijk, omdat het moet inkrimpen en verder gaat in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam.

De locatie van Shell wordt binnenkort afgestoten

Personeel van Lux Color in de ontwikkelcentrale (part. coll.)

Koos van Helden

4. De roze films van Kodak

Nadat in 1957 het 'Nederlands Zuivelbureau', instrumentenhandel 'Ahrin', het 'Centraal Schoolmelkcomité' en de firma 'Rood' met platenlabel *CNR Records* (toen bekend van Gert Timmerman, Trio Hellenique en Heintje) in de Plaspoelpolder waren neergestreken, kocht ook 'Kodak Nederland' grond aan. Het bedrijf, afkomstig uit de Haagse Anna Paulownastraat, zou op deze plek een van de grootste fototechnische bedrijven worden en bij de consument in de regio een populaire, lees directe rol spelen. Veel Rijswijkers en Hagenaars deponeerden hun bekende gele Kodak-envelop met te ontwikkelen foto- of filmmateriaal in de brievenbus in Treubstraat 11. Zo kregen zij hun spullen sneller terug dan bij de fotovakhandel. Kodak, dochter van het Amerikaanse 'Eastman Kodak', was een befaamd innovatief bedrijf dat op vele fronten vooropliep en door eigen productievindingen snel en efficiënt kon werken. 'De onmenselijke ploegendienst met onder meer een nachtdienst kon zo naar één worden teruggebracht', zegt ing. Koos van Helden, in de jaren zeventig en tachtig kwaliteitsmanager en later technisch supervisor bij Kodak Rijswijk.

Boot gemist

Later zou Kodak de boot missen door de opkomst van de populaire videosystemen als Video 2000 ('Philips'), het Japanse VHS ('JVC') en Betamax ('Sony'). Die ontpopten zich als concurrent voor onder meer de super 8 film. Met de nieuwe systemen kon de consument ook makkelijk monteren en wissen.

Volgens Van Helden was Kodak van huis uit een 'goed katholiek bedrijf' met een familiaire sfeer. Er werkten in Rijswijk uiteindelijk bijna 350 mensen, van wie veel gehuwde vrouwen in deeltijd. Van Helden: 'De 'donkere kamers' bepaalden een deel van die sfeer, want daar gebeurden ook andere zaken die niet voor het daglicht bedoeld waren. Er werd niet openlijk over gesproken, maar er werden kinderen verwekt en uiteindelijk gezinnen gesticht. Opmerkelijke interesse was er bij het personeel als tijdens het werk weer eens 'roze films' voorbijkwamen. Erotische films van klanten werden in principe niet geaccepteerd, al verdwenen ze wel eens in het bedrijf zelf, omdat dupliceren zoals nu niet kon. De klantenservice benaderde de betrokken fotowinkel dan meestal met een bezoek of brief om klanten tot de orde te roepen'.

Milieuprobleem bij sluiting

Het Fototechnisch Bedrijf van Kodak werd uiteindelijk geteisterd door reorganisaties, waardoor werk naar België en Frankrijk ging en personeel werd overgeplaatst naar elders in Nederland. In 1990 kwam het gebouw leeg en werd het gesloopt. Daarbij ontstonden milieuproblemen voor zowel Kodak als de gemeente door grondvervuiling. Toen al twee jaar werkend bij 'Stork' werd Van Helden kort teruggeroepen om de plaatsten en intensiteit van de verontreiniging vast te stellen. De chemicaliën zijn toen uitgegraven.

Pand Kodak, Treubstraat

Met het vertrek van het Fototechnisch Bedrijf kwam ook een definitief einde aan wat heette het 'grootste fotografische centrum van de Benelux'. Dat bestond immers verder uit het nabijgelegen 'Agfa-Gevaert' en 'Lux Color'. De laatste was bij het grote publiek niet zo bekend, maar bij de fotohandel des te meer. Het was een van de grotere bedrijven in Europa, gespecialiseerd in het ontwikkelen en afdrukken van kleuren- en diafilms. Ook beschikte het over een bekende opnamestudio voor industrieel fotowerk.

Lux Color 'Pietje'

Lux Color begon met oprichter en fotograaf C.J. (Kees) van der Burg in Alphen aan den Rijn. In zijn fotozaak experimenteerde hij met ontwikkelen en afdrukken van kleurennegatieffilms. Tot die tijd was fotografie voornamelijk zwart/wit. Hij verhuisde naar Den Haag waar zijn bedrijf zo groeide dat hij al snel in de Plaspoelpolder in de Van Gijnstraat nummer 27 een nieuw pand betrok. De gevel werd gesierd met Lux Color 'Pietje', een gestileerd vogeltje, ontleend aan de in die tijd door fotografen veel gebezigde uitdrukking 'kijk eens naar het vogeltje'. Het bedrijf bleef expanderen, betrok onder meer een naburig pand van 'Kies Kurkenfabriek' erbij en telde al snel meer dan 200 vaste werknemers.

Volgens Henny Quint (1944), van 1966 tot 1981 directiesecretaresse, waren de jaren zeventig 'een geweldige periode waarin alles kon en niets te gek was'. 'Het waren echt *'Andere tijden'*. Er werd zeer hard gewerkt, maar er was ook ontspanning. Soms ging dat laatste wat ver door het steeds vroeger beginnen van de vrijdagavondborrel. Dat resulteerde

De kolibri (zonder e!) was het bekende logo van Lux Color

in een - gelukkig tijdelijke - drooglegging. Met de personeelsvereniging gingen we af en toe bij Scheveningen de zee op om makreel te vangen. Ook werden treinwagons afgehuurd voor een reis naar België. Die zagen er bij terugkomst iets anders uit dan bij het vertrek, zodat Lux Color niet snel meer van de NS een treinstel zou kunnen afhuren. Bij het vijfentwintigjarig bestaan in oktober 1979 werd voor een verrassingsuitje van drie dagen naar Istanbul voor het voltallige personeel een vliegtuig gecharterd. De gedenkwaardige reis kwam bij reünies in 1983 en 1993 uitgebreid aan de orde.'

In 1981 kwam een einde aan de mooie jaren. 'Eind 1980 waren de aandelen verkocht aan een consortium van onder meer concurrent 'BAC Color' in Steenbergen en 'Fifo' in Ede. Al snel ging de productie naar Steenbergen. Een aantal medewerkers verhuisde mee, maar het zou nooit meer worden zoals in de Plaspoelpolder', zegt Quint.

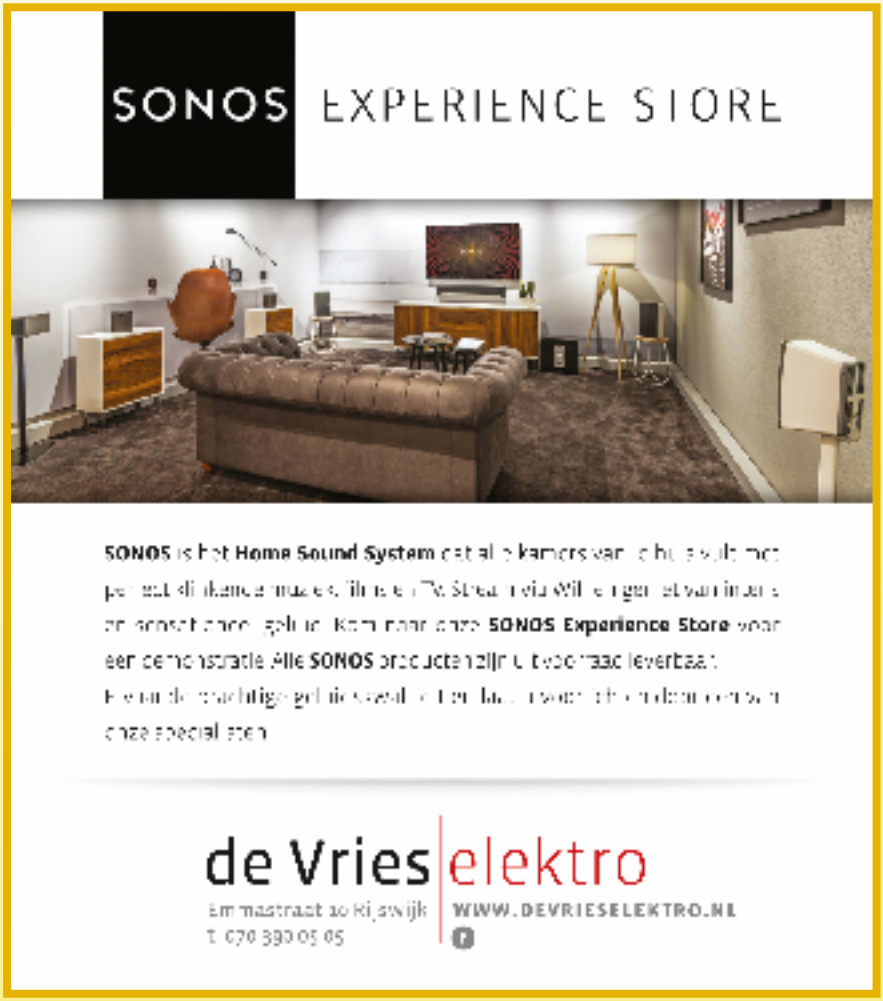

Opening van Electrologica door prins Bernhard, 1964

5. Dramatische afloop 'Electrologica'

Het volgende acquisitiefeestje in de Plaspoelpolder was in 1964 de komst van Electrologica, de eerste Nederlandse fabriek voor computers, in 1956 begonnen in Amsterdam.

Door Electrologica leek vanuit Rijswijk voor Nederland een vooraanstaande rol weggelegd in de informatietechnologie. Halverwege de jaren zestig waren de zogeheten *X1* en de *X8* van het bedrijf de beste computers die op de wereld te koop waren. En volgens kenners en vakbladen in ieder geval beter dan de eerste machines waarmee de Amerikaanse gigant 'IBM' op de markt kwam. De door Edsger Dijkstra ontworpen computertaal *Algol 60* was eleganter en doeltreffender dan het *Cobol* en *Fortran* van de Amerikanen. Toch zou al die kennis niet worden verzilverd en het trotse bestaan van Electrologica op een dramatisch einde uitlopen. De latere moeder Philips liet het bedrijf een zachte dood sterven. Philips zou een geheime afspraak met IBM hebben gemaakt om zich verre te houden van computers. Als tegenprestatie zouden de Amerikanen onderdelen voor zijn computers van Philips betrekken. Er zijn computerveteranen, die nog steeds een waas voor de ogen krijgen als ze terugdenken aan dit optreden van Philips, zo staat in het boek over de geschiedenis van de Nederlandse informatica *'Alles moest nog worden uitgevonden'* (2007) van Cordula Rooijendijk.

Opening door prins Bernhard

Toen prins Bernhard het Rijswijkse complex in 1964 opende, zag de toekomst er zonnig uit. Het bedrijf was eerst in Amsterdam een samenwerkingsverband tussen het 'Mathematisch Centrum' (MC), dat computers als de 'Armac' ontwikkelde en de Haagse verzekeringsmaatschappij 'Nillmij'. Het MC had ontwikkelingservaring met computers die waren gebaseerd op transistors, wat een verbetering was ten opzichte van machines die met elektronenbuizen werkten. Nillmij nam deel, omdat mainframecomputers begonnen door te dringen in de administratieve sector.
Achtereenvolgens bracht het bedrijf twee computertypen op de markt, voluit de *X1* (van 1958 tot 1964) en de *X8* (1964 tot 1968). Zij waren hun tijd ver vooruit, ook met de randapparatuur als ponsbandlezers, trommelgeheugens en de gestructureerde computertaal van Edsger Dijkstra, samen met Jaap Zonneveld. Volgens vakblad *Bits & Chips* speelde Electrologica een belangrijke rol in de industrie, omdat veel basisprincipes uit de informatica door de *X8* en zijn voorganger zijn 'gepionierd'. De *X1* en de nu iconische *X8* werden door veel Nederlandse bedrijven en instellingen gebruikt, zoals 'Fokker', die zijn *Friendship*-toestel erop berekende, 'Dr. Neherlab' (PTT), universiteiten, 'Nationaal Laboratorium Eindhoven', 'KNMI', 'Deltawerken' en de kernreactor in Petten.

Overname door Philips

De ontwikkeling van de digitale computers ging sneller dan verwacht, waardoor Nillmij de investeringskosten niet langer kon opbrengen. Een koper werd gezocht en dat werd Philips. Het Eindhovense bedrijf had omstreeks 1960 een eigen computerdivisie opgericht (Philips Computer Industrie), die in 1968 een fabriek in Apeldoorn startte. Uit angst voor een overname door concurrenten als IBM werd Electrologica in 1968 door Philips overgenomen. De naam veranderde in 'Philips-Electrologica'. Onmiddellijk werd de productie van de *X8* stopgezet en een groot deel van het personeel had – in afwachting van overplaatsing naar Apeldoorn - niet veel werk meer om handen.

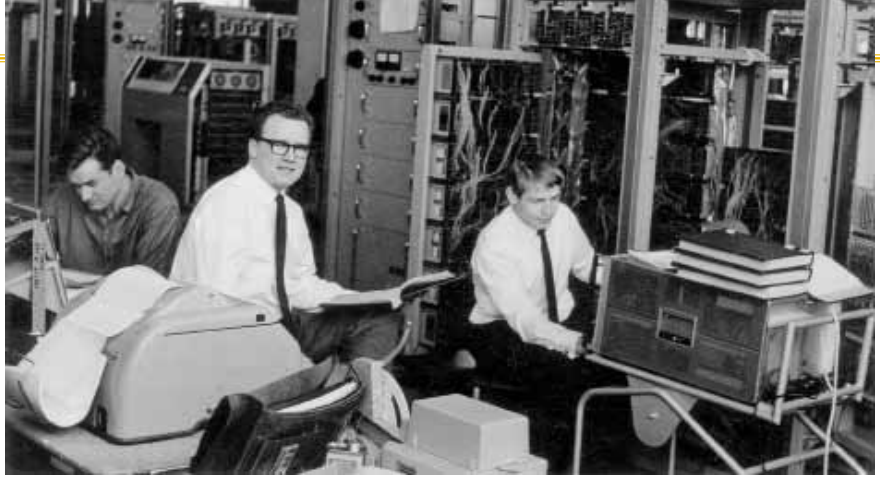

Storingstechnicus Gerard Koster (rechts) met collega's aan het werk

De teleurstelling onder het personeel was enorm. Oud-storingstechnicus Gerrit Koster (1943): 'We dachten natuurlijk aan een andere toekomst, maar uiteindelijk was toch de keus: faillissement of doorgaan onder een andere paraplu. Als dan het grote Philips langs komt, dan weet je wat voor de hand ligt. Onze computers waren bovendien niet goedkoop'. Veel personeel ging over naar Philips in Apeldoorn, waar het concern een eigen computerlijn opzette, die later weer overging naar achtereenvolgend 'Compaq', 'HP' en 'Digital', bedrijven waar uiteindelijk ook Gerrit Koster belandde.

Laatste X8 in Rijksmuseum Boerhaave

Het enige nog bestaande exemplaar van de Rijswijkse *X8* heeft in december 2017 een plek gekregen in 'Rijksmuseum Boerhaave' in Leiden. De kamer vullende rekenautomaat is onderdeel van een opstelling over techniek en in bruikleen van de 'Stichting Electrologica'. Het twee meter hoge exemplaar is afkomstig van de universiteit van Kiel en daar vandaan gehaald door een groep vrijwilligers van de Stichting Electrologica, die zich inzet voor het behoud van computererfgoed. De computer heeft nog steeds een grote status, vanwege de vernieuwingen die lang gemeengoed waren. Op 24 maart 2018 hield het museum bij de presentatie van het exemplaar met binnen- en buitenlandse genodigden uit de informaticawereld een symposium over de roemruchte *X8* en zijn *exposure*. Er verschijnt daarover een naslagwerk.
Conservator van Boerhaave Ad Maas: 'Het was volle bak, wat er op duidt welk een paradepaardje dit was. Het trekt in het museum nogal wat publiek, onder wie computerfreaks en uiteraard oud-werknemers. Commercieel was de *X8* misschien niet

Museum Boerhaave, Leiden. Conservator Ad Maas bij de X8

zo'n succes, maar qua wetenschap baanbrekend. Het apparaat moet voor jongeren een dinosauriër zijn en het is een fascinerend gegeven dat dit gevaarte met al die geheugenkasten niet in buurt komt van het chipje dat wij nu in onze smartphone hebben'. Maas schetst dat de *X8*, maar ook computers van andere Europese spelers zoals 'Siemens' en 'Olivetti' niet konden opboksen tegen de Amerikaanse giganten. 'Het geldt misschien niet voor IBM, maar de rest van die industrie daar profiteerde door de Koude Oorlog sterk van de steun van defensie. De Europese industrie hobbelde daar achteraan en heeft het niet meer gered'.

Prominente rol in componenten

De teloorgang van de integrale computerbouw in ons land, waaronder later ook 'Tulip', heeft volgens Maas niet louter negatieve kanten. 'Als leverancier van componenten zoals chipbouwer 'NXP', een *spin off* van Philips, hebben we nu een belangrijke rol met halfgeleiders. En 'ASML' is als bouwer van chipmachines zelfs wereldmarktleider.'

De conservator wijst op iets 'prikkelends' in zijn museum, vanouds een schatkamer voor natuurwetenschap en geneeskunde. 'Tegenover de Rijswijkse *X8* als 'groot bakbeest' staat sinds kort het kleinste object opgesteld. Een diamanten Q-bit, die als *Quantum-chip* de plaats inneemt van halfgeleiders als schakeling. Die chip zit in de Quantum-computer van de TU Delft, die fundamenteel anders werkt dan de reguliere computer. Simpel gesteld doet die laatste alles achter elkaar en de Quantum-computer doet alles tegelijk, kan daardoor meer en is oneindig veel sneller,' aldus Maas. Nederland heeft een vooraanstaande rol in deze wereldwijde race.

Europees Octrooibureau in aanbouw

6. Jaren zeventig: steeds meer kantoren

Door de magneetwerking van ondernemingen van het eerste uur als Kodak, automobielbedrijf 'Wittebrug', 'Lucas Bouw', Duiker en Shell traden in de jaren zestig tal van andere ondernemingen aan. Daaronder zaten de 'P&C Groep', transportbedrijf 'Helm', 'Gasunie', 'Astra Chemicals', en 'Martini'. Maar ook opvallend veel instellingen met een kantoorfunctie, zoals de certificeringsorganisatie 'KIWA', diverse productschappen, 'Lummus Ingenieursbureau', garagebond 'Bovag' en uiteindelijk de 'RK HTS' aan de Lange Kleiweg. De weliswaar als schone fabriekswijk bedoelde Plaspoelpolder kreeg langzamerhand een andere uitstraling. Daar droeg ook de ruime opzet van het gebied met brede lanen en singels met groen aan bij. Er waren geen stof of stinkende rook uitbrakende schoorstenen. Het was industrie in een schoon jasje met later op loopafstand het aantrekkelijke Elsenburgerbos.

Komst Europees Octrooibureau

In die transformatie begin jaren zeventig van industrie- naar kantorenlocatie was in 1972 de overeenkomst tussen het Industrieschap met het 'Institut International de Brévets' (nu Europees Octrooibureau, EOB, EPO) een belangrijke gebeurtenis. Een klapper, die vele honderden banen toevoegde aan 'de polder' en de bouw

betekende het hoogste kantorencomplex in de Haagse regio. Het octrooibureau was veel te krap gehuisvest aan de Parkweg in Den Haag. Gemeentesecretaris van Rijswijk Jan Bremer toen: 'Iedereen vond het belangrijk deze instelling voor de regio te behouden. Allerlei landen wilden miljoenen geven om het binnen hun grenzen te krijgen; er werd druk op gejaagd. We moesten wel de hoogte in om ze zo voordelig mogelijk en met gebruik van zo weinig mogelijk grond ter wille te zijn'.

'Artist's impression'

Samen met Bogaardt zorgde Bremer dat ook hier de grond- en bouwvergunningen binnen een paar weken waren geregeld. Uit die tijd dateert een vaak aangehaalde anekdote over hoe een en ander zich voltrok. De directeur van het octrooibureau, een Fransman, was niet zo goed op de hoogte van de situatie in de regio. Bogaardt reed hem rond en liet hem van alles zien: de Plaspoelpolder, huizen, scholen, enzovoort. Toen Bogaardt merkte dat zijn gast werkelijk geen idee had waar hij was, reed hij Den Haag in en liet hem ook strand en zee zien. 'Allemaal Rijswijk!', zo staat in de publicatie *In amper 25 jaar* van de Historische Vereniging Rijswijk.

'Sijthoff Pers' naar Rijswijk

De doorbraak met het octrooibureau en ook de komst van Sijthoff Pers (1971), uitgever van de *Haagsche Courant*, hadden het gehoopte sneeuwbaleffect. In 1978 was de grond van het *business park* zo goed als uitverkocht! Nogal eens op verjaardagen van Bogaardt gingen 'eerste heipalen' de grond in voor onder meer het 'Nederlands Forensisch Instituut', 'Holland International' (nu 'Tui Nederland'), 'Hotelplan', 'Hollandse Betongroep', het 'Sociaal Fonds Schildersbedrijf', de 'NEA' (onderdeel rijbewijsinstelling 'CBR') en 'Rijkswaterstaat' met de diensten Informatieverwerking en directie Noordzee. Aan de laatste instelling is het te danken dat bezoekers van de Scheveningse haven achterop het patrouillevaartuig *Barend Biesheuvel* als registratienaam en thuishaven *Rijswijk* zien staan.

Het pand van Sijthoff. Links de 'Eierdoos'

Slechts 11 procent industrieel

Hoewel het Industrieschap een zeker evenwicht nastreefde, sloeg de balans uiteindelijk volledig door naar de kantoren. Najaar 1991 vroeg het Industrieschap de 'ANWB' om op de wegwijzers het pictogram voor industrie (hallen met schoorsteen en rookpluim) te vervangen door de afbeelding 'kantorenpark'. In 2003, dus na een halve eeuw, was nog maar 11 procent van de bedrijven 'industrieel'. En ruim een derde was actief in de zakelijke dienstverlening of onroerend goed.

Glas-in-loodraam met het wapenembleem van Hus, Jacob Catsstraat (1915), (part. coll.)

7. ‘Hus’ en de ‘Broodfabriek’

Decennialang was de naam voor het dagelijks brood een groot begrip in Den Haag en omliggende gemeenten met merken als ‘King Corn’ en ‘Tarvo’. De firma Hus betrok in 1971 in de Plaspoelpolder een spectaculaire brood-, koek- en beschuitfabriek. De Broodfabriek was een van de grootste bakkerijen in Europa met volautomatische ovens en productielijnen waar 11.000 broden per uur in 80 soorten vanaf kwamen. In de jaren vijftig bestond het succesvolle bedrijf al uit zes bakkerijen, 3000 personeelsleden, 400 bezorgers en 50 Hus-depots. En 300 winkels, waaronder in Rijswijk van Dick Vermeer aan de Kerklaan, in de Herenstraat en later de Dr. H. Colijnlaan. In 1960 had Hus in ‘Groot Den Haag’ een marktaandeel van 60 procent. Tot ongeveer die tijd werd het brood aan de deur bezorgd per mandfiets, bakfiets, broodkar en later in bestelbusjes en de bekende elektrowagentjes.
Opgegroeid in de bakkerij van zijn vader Cornelis in Aarlanderveen opende Bastiaan Hus (1867-1940) in 1895 aan de Jacob Catsstraat zijn eerste Haagse winkel. Hij bakte de eerste jaren bij zijn vader en ventte de broden uit met paard en wagen in de omgeving van Alphen aan den Rijn. Met geleend geld van zijn vader vestigde hij zich eerst in Leiden. Dat werd een succes, vooral door zijn bruinbrood. Toen durfde hij de stap te wagen naar het grote Den Haag en begon met zijn vrouw Johanna Maria Los en één bediende de broodbakkerij aan de Jacob Catsstraat, zo belicht het boek *Portretten van Haagse ondernemers: Onverdoofbare ondernemingsgeest* van historicus J.J. (Koos) Havelaar.

Eigen melkfabriek
Groot was de waardering voor het ‘Hus-Zeeuws-Tarwebrood’. Hus veroverde de bevolking in de regio met dat beter voedende, wat sponzige bruinbrood, bereid uit meel van de volle tarwekorrel, gemalen tussen molenstenen. De meeste bakkers maakten nog wit- en melkbrood. De ondernemer liep voorop bij het mechaniseren van de productie en reisde al in 1918 af naar de VS voor de aankoop van machines. Ook liet hij door een Duits bedrijf de eerste dertig meter lange automatische bakoven plaatsen.

Interieur Jacob Catsstraat, broodfabriek met rijskasten, 1920 (part. coll.)

Havelaar schrijft dat Bastiaan Hus niets aan het toeval overliet. Al in 1920 had hij onder eigen beheer een laboratorium en technische afdeling, een timmerwerkplaats, een wagenmakerij, een afdeling voor onderhoud en één voor autoreparatie en…, bijzonder, een eigen melkontvangst voor verse boerenmelk. Deze was voorzien van een snelkoeler, centrifuge, pasteur, boterkarn en in de kelder van grote gekoelde voorraadkuipen. Zo beschikte Hus als enige in Nederland over een kleine melkfabriek en over eigen boeren. Melk was er voor het melkbrood, de slagroom voor gebakjes en de roomboter voor de crèmes, koekjes en luxe brooddegen.

Molen voor Hus

Bastiaan was molenaar en bakker. Hij kocht zijn tarwe op de graanbeurs en contracteerde tarweoogsten bij Zeeuwse boeren. Die tarwe liet hij door molenaars rond Alphen 'op steen' vermalen. Later liet hij daar zelf een molen inrichten. Toen deze in 1902 afbrandde, nam hij contact op met J.K.P. Kraan, eigenaar van de Meelfabriek der Nederlandsche Bakkerijen (Meneba) in Rotterdam. Toen deze weigerde voor hem zijn tarwe in opdracht te vermalen, liet Bastiaan zelf een meelfabriek bouwen bij de Laakhaven, in de 3e Van der Kunstraat. Zo was hij in 1915 weer baas over zijn eigen basisgrondstoffen. Ondanks vooroverleg raakte Hus hierover in onmin met Kraan, zijn leverancier van witte bloem. Die zag in Hus een concurrent, ging infiltreren binnen de leiding van Hus en liet, om Hus klein te krijgen, in 1920 uitlekken dat hij grond in de Binckhorst had gekocht voor een grote broodfabriek. Hus werd inderdaad bang en liet zijn bedrijf in 1921 omzetten in een NV. Desondanks kreeg de Meneba onder dwang 51% van de Husaandelen in handen. Bastiaan werd met een minderheidspakket van 49% president-commissaris van zijn 'Hus'. Kraan liet Meneba-mensen de bedrijfsleiding instromen om de zaak beter onder controle te hebben.

Hus als weldoener

Net als andere 'Hussen' was Bastiaan sterk actief in het kerkelijk leven, ook als weldoener voor minderbedeelden en financier van stagnerende woningbouwprojecten. Vanwege zijn vakkennis zat hij in besturen van werkgeversverenigingen. Hij bleef overigens zijn hele leven bakker en zocht overal tot in het buitenland toe streekbroodsoorten. Hij probeerde dan de receptuur in handen te krijgen door zich bij collega's voor te doen als gewoon 'plattelandsbakkertje'. De grote kracht van Hus was dat hij alle winkels driemaal op een dag van ovenvers brood voorzag. Zo kregen deze 'koude' winkels (zonder bakkerij) toch een warme uitstraling.

Toen de voor iedereen toegankelijke en hulpvaardige Bastiaan in goeden doen was, kocht hij in 1925 een stuk grond tegenover het Vredespaleis. Hij woonde daar tot aan zijn overlijden in 1940. Hij was toen 73 jaar. Zijn vrouw Johanna overleed negen jaar later op twee en tachtigjarige leeftijd.

Bastiaan Hus op 70-jarige leeftijd geschilderd door Willy Sluiter

Het echtpaar was kinderloos. Daarom was in 1918 de jonge in Wageningen afgestudeerde Jacob Hus (zoon van zijn broer Pieter) als bedrijfsleider in dienst genomen om hem later in de directie op te nemen.
Overigens was Hus in Den Haag niet de eerste broodfabriek. Ook in Amsterdam was al een bedrijf met fabrieksproductie actief. Dat was mogelijk geworden door de afschaffing van de accijns op het gemaal. In de Residentie beet de ''s-Gravenhaagsche Brood- en Meelfabriek' aan het Groenwegje in 1861 het spits af met het 'vervaardigen van deugdzaam brood tegen billijken prijs'.

Advertentie Hus-leverancier Vermeer aan de Kerklaan, (Off. Rw. Crt. 19 juni 1926)

Kleine bakkerijen opgeslokt

Historicus Havelaar schetst dat de kleine ambachtelijke bakker, die nogal eens kampte met hygiëneproblemen, zo sterke concurrentie kreeg van grote spelers. Deze nam nog eens toe toen 'Lensvelt Nicola', de 'Volharding' en Hus rond 1900 als industriële ondernemers aan de slag gingen. De concentratie van bedrijven sinds de jaren twintig van de twintigste eeuw leverde steeds grotere bakkerijen op. Uiteindelijk overleefde alleen de firma Hus, die met stuwende kracht van Meneba, alle industriële bakkerijen opslokte. Hus groeide vanaf 1925 door alle overnamen en samenwerkingsverbanden uit tot de grootste bakkerij van Nederland. Bekende namen verdwenen daardoor, zoals 'Henri J. Carels' (1925), 'Simons' (1930), 'Willems' (1930), Lensvelt-Nicola (1958) en 'Paul C. Kaiser' (1958). De naam Lensvelt is lang naast Hus in gebruik gebleven vanwege de Haagse chique. Particuliere bakkersbedrijven moesten overal het hoofd buigen voor de overheersende grote meelfabrikanten 'Meneba' en 'Wessanen'. De laatste twee werden via deelname of leningen mede-eigenaar om zo hun afzet van meel en bloem veilig te stellen.

Hus-winkel in de jaren vijftig

Winkelier Johan Vermeer in zijn Hus-winkel aan de Kerklaan

Brood in de supermarkt

De beginjaren zestig, toen Hus in de regio Den Haag de meerderheid van de markt in handen had, golden als de periode van de 'parallellisatie'. Levensmiddelenbedrijven mochten brood, melkproducten, vers vlees en groente aan het kruideniersassortiment toevoegen. Hus ging aan die winkels leveren. Toen waren er al de eerste signalen dat de consument meer en meer voor wat betreft het brood koos voor warme ambachtelijke bakkers, zoals in Rijswijk onder andere Aad de Groot, Bosman en Loek van Houdt.

Met inmiddels 165 filialen paste Hus zich aan en zorgde ervoor dat het brood een typisch lange termijnproduct werd dat dagenlang zijn smaak behield. Al in de jaren vijftig verscheen het eerste verpakte brood om aan de wensen van de consument te voldoen. Later werd ook de bereiding aangepakt om het langer goed te laten blijven. Bekend werden King Corn, Tarvo en Bums 'dwarsgebakken'. Dat gaf een opleving. De reclame met het jochie dat bij Japie wilde gaan wonen, omdat ze daar King Corn hadden, die van 1965 tot 1972 werd uitgezonden, is bij de Nederlander lang blijven hangen.

Brood voor Amerikaans leger

Na de bouw van de broodfabriek (1971) in de Plaspoelpolder zette Hus ook in op de export. Een grote klant voor het King Cornbrood was het Amerikaanse leger, dat tot 1985 in West-Duitsland was gestationeerd. Ook reden de Scania's op en neer naar Parijs om brood en specialiteiten als stokbrood af te leveren.

In 1987 werd het vuur onder de ovens van de Husbakkerij gedoofd. De productie werd verplaatst naar de eveneens noodlijdende Meneba-bakkerij van 'voorheen Van der Meer en Schoep' in Rotterdam. Het complex aan de Volmerlaan werd in de jaren negentig verkocht. Toen werden er van daaruit met name de bekende Franse stokbroden verkocht door de 'Konmar' van Jacques Koster en Henk van der Straaten. De luisterrijke ondernemer Van der Straaten was er later nog actief voor zijn zogeheten 'Darling Market', een overdekte markt, die uiteindelijk werd omgevormd tot een multifunctioneel evenementengebouw. In 2012 ging het pand weer open onder de naam 'De Broodfabriek Expo & Event Center'. Nu voor congressen, evenementen en beurzen.

Silo's in ruste in de Broodfabriek

Verkeersdrukte op de Sir Winston Churchilllaan, begin jaren tachtig

Wethouder Van Rossum in actie bij de straatnaamverwijzing onder belangstelling van de gemeenteraadsleden Hoogslag en Van Oosten (links)

8. De negentien rozen van wethouder Van Rossum

Al was het bedrijvengebied in 1978 zo goed als uitverkocht, dat betekende niet dat er geen wensen meer waren. In tegendeel. De polder, die weliswaar direct naast het rijkswegenstelsel (A4) lag en zelf een ruim opgezet wegensysteem kende, had geen goede naam als het ging om toegankelijkheid en ontsluiting. De Zoomseweg, doorgetrokken van A4-knooppunt Ypenburg naar Rijswijk en verdergaand richting Delft en (als rijksweg 19) uiteindelijk de Beneluxtunnel, zou in 1959 worden aangelegd. De Zoomseweg was voor veel bedrijven zelfs een van de belangrijkste overwegingen om zich in het gebied te vestigen, maar juist dat traject zou ettelijke tientallen jaren op zich laten wachten. En de totale weg, die Midden-Delfland zou doorklieven, was jarenlang omstreden als gevolg van de strijd tegen de 'asfaltjungle', het politieke klimaat en uiteraard… geld.

Verkeercongestie 'hoofdpijnpunt'

Ir. J.A.A.M (Hans) van Rossum, van 1981 tot 1989 wethouder van onder meer Openbare Werken en Verkeer én voorzitter van het Industrieschap, heeft het allemaal geweten. 'Ik zat weliswaar in een overgangsperiode, omdat de Plaspoelpolder vol was, maar de verkeersafwikkeling werd een 'hoofdpijnpunt'. Al het verkeer, ook uit het Westland, dat naar de A13 moest, ging over de Hoornbrug. Dat veroorzaakte filedrama's op de Lindelaan en Huis te Hoornkade. We hebben daarover een noodbrief naar Rijk en provincie geschreven. Met gedeputeerde Ted Jansen van de provincie kwamen we overeen dat de Hoornbrug met dagelijks 1800 vrachtwagens uit de Plaspoelpolder op bepaalde spitstijden niet open zou gaan. Maar dat waren allemaal lapmiddelen om maar iets te doen. De Plaspoelpolder zou worden geschaad als we geen oplossing vonden', vat Van Rossum samen.
Complicerend was ook al het zogeheten 'Demonstratieproject Herindeling Stedelijk Gebied' in 1982. Samen met Eindhoven was Rijswijk een proefproject van het Rijk voor verkeersgeleidende maatregelen. Het doorgaande (auto)verkeer moest gebruik maken van bepaalde verkeersaders. De straten waar dat verkeer niets te maken had, werden verkeersluw met drempels, barrières en omleidingen. Het Rijk wilde weten wat de effecten waren en die kennis gebruiken in andere (oude) steden. Onder meer de Huis te Hoornkade werd afgesloten. Dat werd mogelijk geacht, omdat men ervan uit ging dat de Zoomseweg er in 1985 zou liggen. Veel bewoners, die de bereikbaarheid van hun woning bemoeilijkt zagen, zoals in Oud-Rijswijk en Leeuwendaal, liepen te hoop tegen het project, maar ook het bedrijfsleven in de Plaspoelpolder kwam in verzet, vanwege de chaotische verkeerssituatie die ontstond op de Haagweg en Geestbrugweg. Die zou de ondernemingen financiële schade berokkenen.

Touwtrekken Zoomseweg

Van minister H. Zeevalking van Verkeer en Waterstaat (D66), niet pro-auto, verklaard tegenstander van de Zoomseweg en net daarvoor kort burgemeester van Rijswijk, was op het gebied van de ontsluiting niet veel te verwachten. De zaak nam een wending onder zijn opvolgster Neelie Smit-Kroes en misschien met dank aan de rode rozen van de Rijswijkse bloemenhandel 'Demoet en Van der Salm'. Op de dag voor zijn afspraak met de minister had Hans van Rossum als wethouder tot hilariteit bij de rest van het college negentien rozen besteld (de aan te leggen A4-verlenging heette toen nog de R19-red.) en met vaas en al bij

Minister Smit-Kroes slaat de eerste paal van de brug over Vliet, 8 september 1983. Wethouder Van Rossum helpt haar in haar jas. Rechts burgemeester Riet Daamen

zijn partijgenote laten bezorgen op het departement. Van Rossum: 'Bij het overleg bleek dat het stuk weg tot de eerste afslag/Diepenhorstlaan er wel in zat, maar voor de rest naar Den Haag-Zuidwest als deel van het Haagse 'hoefijzer' was geen geld. Opnieuw zou er dus rond de Plaspoelpolder verkeerscongestie ontstaan door de geringe capaciteit van de Diepenhorstlaan. Smit-Kroes bood echter toch een opening met een voorfinanciering voor een tweede afslag bij de Prinses Beatrixlaan. Wij moesten gaan uitrekenen hoeveel rente we bij een lening kwijt waren'. Een ingewikkelde financiële constructie, waarbij Rijswijk, bedrijfsleven en Industrieschap elk een bedrag van een ton voor hun rekening namen trok de minister over de streep.
Met de aanleg van brug en weg werd op 8 september 1983 begonnen, waarmee een einde kwam aan dertig jaar lang touwtrekken rond de Zoomseweg. Het gedeelte van de R19 tot aan de Beneluxtunnel – belangrijk voor de tuinders in het Westland – zou nog lang op zich laten wachten. Na veel weerstand van allerlei partijen met een oneindig aantal juridische schermutselingen en '54 jaar planvorming' ondertekende minister Eurlings (verkeer en waterstaat) in 2010 het definitieve tracébesluit. De inmiddels roemruchte weg A4, die ook aansluiting naar Antwerpen betekent, ging december 2015 open.

Dreigend vertrek octrooibureau
De kwestie Zoomseweg was net achter de rug, toen eind jaren tachtig een tweede dossier voor Van Rossum begon op te spelen. Het Europees Octrooibureau dreigde omstandig met vertrek. Paniek op de burelen van het Rijswijkse stadhuis. De reden was een bijzondere. De hoofddirectie van het EOB was ter ore gekomen dat er in verband met het vuiloverschot in Zuid-Holland en de asplaag door de Haagse centrale in de oksel van het Prins Clausplein een nieuwe vuilverbrandingsinstallatie zou worden gebouwd. De gevolgen daarvan en de schoorstenen in het zicht van het EOB zouden niet passen bij de status van dit octrooibureau. 'We gaan vertrekken en in de Haagse regio vervanging zoeken', klonk het vanuit de hoge octrooikolos.
Met steun vanuit de raad zette Van Rossum twee lobby's uit. De ene moest het EOB 'masseren' om toch in Rijswijk te blijven. Hoornwijk, op de plaats waar nu 'Avalex' en de regionale 'Omroep West' zitten, werd aangeboden. De andere was gericht tegen de nieuwe vuilverbranding en werd ingezet op de anti-vuillobby. Uiteindelijk bleek dat de vuilverbranding er niet zou komen, omdat groeiprognoses niet uitkwamen en 'Afvalverbranding Rijnmond' de verwerking voor het gehele gebied bleek te kunnen opvangen. Van Rossum: 'Die affaire heeft goudgeld gekost, waar de hele regio voor heeft gebloed. Onder aanvoering van gedeputeerde Max Norder van de provincie was voor het gehele proces 20 miljoen gulden uitgetrokken. Het gebied ligt nu nog braak'.

In allerijl naar München

Rijswijk moest bij het spel om de octrooiraad heel wat kapers van zich afslaan, zoals de gemeente Leidschendam. Die had volgens Van Rossum 'onder tafel' een terrein tussen 'Winkelcentrum Leidsenhage' en de spoorbaan aangeboden. 'Dat heeft spanning op de onderlinge verhouding gezet. Vooral toen bleek dat het EOB, gefinancierd door het eigen pensioenfonds, de bouwgrond zelfs al had gekocht. Op het hoogtepunt van alle paniek zijn burgemeester Roscam Abbing en ik toen in allerijl naar München gevlogen om in de hoofdzetel van het EOB met een ultieme poging de zaak te redden. Het EOB bleef uiteindelijk en zou zelfs plannen gaan voorbereiden voor nieuwbouw. Die beslissing is uiteindelijk genomen, omdat het personeel zich onomwonden hiervoor uitsprak. De verbeterde ontsluiting en ook tramlijn 17 direct voor de deur hebben daarbij de doorslag gegeven. Leidschendam mocht de grond ten behoeve van eigen woningbouw terugkopen', aldus Van Rossum, sinds 2007 voorzitter van de 'Historische Vereniging Rijswijk'.

Koning opent nieuwbouw EOB

De nieuwbouw van het EOB kwam in 2018 gereed en is op 27 juni dat jaar in bijzijn van koning Willem-Alexander geopend. Het 107 meter hoge en 150 lange duurzame megapand is ontworpen door de architecten Jean Nouvel en Diederik Dam. Het heeft een breedte van slechts 12,6 meter, exclusief de door *abseilers* gemonteerde glazen voorzetgevels die voor ventilatie zorgen. Het was een van de grootste nieuwbouwprojecten in Nederland, uitgevoerd door de TBI-ondernemingen 'J.P. van Eesteren' en 'Croonwolter&dros'. Het EOB (2700 vaste medewerkers) is de grootste internationale instelling in Nederland en na de 'Europese Commissie' ook de grootste intergouvernementele in Europa. Het verleent per jaar duizenden patenten aan uitvinders, onderzoekers en bedrijven. Naast de bijna even grote hoofdvestiging in München heeft het ook kleinere kantoren in Berlijn, Brussel en Wenen. In totaal werken er 6000 mensen. De oude hoogbouw in de Plaspoelpolder wordt afgebroken en het terrein opnieuw ingericht.

De nieuwbouw van het Europees Octrooibureau werd in de zomer van 2018 geopend door de koning. Rechts de oude hoogbouw, die op de sloop wacht

De plek waar het in 1972 begon: in het schuurtje van tante. Jacques Goddijn sr. in stofjas, met zijn compagnons Jan Zeeman en Jan Dirksen (part. coll.)

9. ‘HR Groep’: verkeersborden van bamboe

Als jochie vliegerde hij vaak in de Plaspoelpolder en wilde er al lang met zijn bedrijf heen. De oude droom kwam uit toen hij zich in 1986 met zijn bijzondere onderneming ‘Holland Reliëf’ (HR) vestigde aan de Frijdastraat en afscheid kon nemen van vier verschillende werklocaties in Den Haag. En toen begon het allemaal te lopen voor Jacques Goddijn sr. (1939), als zoon van een banketbakker geboren en getogen aan de Rijswijkse Kerklaan.

Jacques Goddijn sr.

Met nu Jacques junior aan het roer is de HR-Groep marktleider in verkeerssystemen en wereldwijd actief met 240 werknemers in zeventien bedrijven op elf vestigingen, waaronder in België en Duitsland. Weinig bewegwijzerings- en verkeersborden in Nederland zijn niet afkomstig van de HR-Groep.

Toneelambities

Samen met zwager Jan Zeeman en diens neef Jan Dirksen begon Goddijn senior in 1972 in een schuurtje van zijn tante met graveerwerk van stalen lifttableaus voor ziekenhuis ‘Leyenburg’. ‘Schindler liften’ en ‘Van Rijmenam’, bekend van de *Rijam*-agenda en relatiegeschenken, zijn klanten van het eerste uur. Goddijn had toen al met pijn afscheid genomen van zijn toneelambities. In de hoop uiteindelijk acteur te worden, had hij een aanstelling op zak als ‘inspreker’ bij de televisie. Hij zou daarvoor zijn functie als interim-directeur bij verkeersbordenproducent ‘Gepal’ aan de Haagse Viaductweg gaan opzeggen. Onder meer omdat de eigenaar was overleden en diens zoon later omkwam bij een verkeersongeluk durfde hij geen nee te zeggen op het aanbod om directeur te worden. Omdat na een tijdje de ‘22 neefjes en nichtjes als aandeelhouders veel begonnen op te eisen en er vooral niets voor wilden doen’, gaf hij de pijp aan Maarten. Goddijn stapte in het eigen bedrijfje, waarmee Zeeman en Dirksen alvast waren begonnen.
Het avontuur had resultaat, al was de onderneming door de logistieke spreiding niet zo’n efficiënt bedrijf. Na enkele jaren bevond het graveeratelier met kantoor zich aan de Zuiderparklaan, de metaalbewerking in de Loosdrechtsestraat, de spuiterij in de Rozenburgstraat en de opslag in de Binckhorst. En er was een pandje in de Noorderbeekdwarsstraat om staal te knippen. Personeel pendelde oneindig heen en weer. Inmiddels werden eigen matrijzen gemaakt voor het reliëf persen van straatnaam- en huisnummerborden en reflecterende kilometerbordjes. Een eerste grote order kwam in 1978 uit België tijdens de eerste editie van ‘Intertraffic’ in de Amsterdamse ‘RAI’, de grootste verkeersvakbeurs ter wereld. In die jaren zeventig waren er twintig soortgelijke regionaal werkende familiebedrijven; de HR-Groep zou er later vijftien overnemen.

Tranen in ogen bij buren

Goddijn c.s. groeiden in Den Haag zo dat elders ruimte moest worden gezocht. In zijn achterhoofd had hij nog steeds de Plaspoelpolder waar hij een sterke binding mee had. 'In mijn prille jeugd had ik daar in de weilanden lopen vliegeren. Ik had eerder al belangstelling voor die +plek getoond, maar voor een startende jonge ondernemer was het te duur. Ik moest mijn emotionele overwegingen opzijzetten. Toen ik hoorde dat er door vertrek van een kleurendrukkerij in de Frijdastraat ruimte vrijkwam, kocht ik het pand snel. Kon ik eindelijk centraliseren. Buren van onze oude vestigingen hadden de tranen in de ogen. Zij gingen de bedrijvigheid missen', zo kijkt hij met enige nostalgie terug.

De zaak raakte in 1995 in een stroomversnelling, vijf jaar nadat Jacques Goddijn jr., een van zijn drie kinderen, in de leiding kwam. Door de landelijke ambitie ontstond samenwerking met bedrijven die halffabricaten kopen. De HR-Groep wilde zelf zo'n bedrijf en dat werd er in 2003 een met een lang verleden: 'Levering & Kruijff' in Ede. In juli 2010 volgde de overname van de 'Vermolen Groep', het grootste bedrijf in deze sector in de jaren tachtig tot 2010. Ooit onderdeel van technologiebedrijf '3M' had Vermolen vestigingen in Leeuwarden, Leek, Den Haag en Geleen en had eerder 'Nederland Haarlem' opgekocht, historisch ook een van de grote spelers.

Nieuw hoofdkantoor

Volgens Goddijn jr. kon dit proces zich voltrekken, omdat de markt veranderde naar digitaal én naar totaalconcepten met advies, plaatsing, beheer en onderhoud. Vervolgens haalde hij in 2013 branchegenoot 'Brimos' binnen. In Rijswijk werd in 2011 het nieuwe hoofdkantoor gebouwd, waar nu, in 2018, 65 mensen werken. Ver weg zijn de jaren zestig toen handmatig per dag veertig stuks verkeersborden werden gemaakt. Nu zijn dat er met hetzelfde aantal mensen meer dan duizend. De activiteiten van de groep breidden zich vervolgens steeds meer uit. Goddijn jr.: 'Het ging niet meer alleen om verkeersborden. We gaan van statische bebording naar *in car* navigatiesystemen. Van het product verkeersbord naar verkeersveiligheid. Ook door ontwikkelingen op autogebied. De auto van de toekomst is een computer op vier wielen. Die zitten er nog onder om de computer niet over de weg te laten slepen'.

Bewegwijzering, zoals voor het 'Concertgebouw', de 'TU Delft' en 'Artis' komen erbij. Net als straatmeubilair en lichtmasten. 'Onze groei had zo'n aantrekkingskracht dat andere bedrijven zich bij de groep aansloten. We maken nu zelfs de traditionele 'amsterdammertjes'.'

Werk aan grote verwijzingsborden

Jacques Goddijn jr. met een verkeersbord van bamboe, de toekomst

'Centraal in de benadering staat de duurzaamheid van de producten en de daarbij behorende handelingen. In tegenstelling tot de concurrentie gaat de kostprijs zelfs omhoog. We willen steeds meer digitaal produceren zonder chemische processen. En we exporteren nu ook naar Zweden, Suriname en Irak, waar ze onze producten innovatief vinden en een heel terrein braak ligt.' Goddijn zegt dat die keus ook is gemaakt, omdat de Nederlandse markt als modernste veiligheidsland niet veel meer zal uitbreiden. We willen met de export groeien van nu één procent naar straks tien procent.'

Bamboe in plaats van metaal

In de aanpak van HR wordt ook gewerkt aan een spectaculaire verandering in de producten. Het is een wereldprimeur: verkeersborden van bamboe, al dan niet met sensoren erin. Het gaat eigenlijk om de ondergrond van de verkeers- en informatieborden, waarop een bij duisternis goed zichtbare retro reflecterende folie met een gebod of verbod wordt aangebracht. Goddijn is hier al langer mee bezig en maakt in zijn bedrijven de geesten rijp om fasegewijs deze overstap volledig te maken. 'We willen per jaar 10 tot 15 procent van onze business omzetten naar bamboe. De hele transitie moet dan in een jaar of acht achter de rug zijn.' Volgens hem is het milieu hier mee gediend. Bamboe is van groei tot gebruik milieuvriendelijker dan metaal. Het wordt ook al in de bouw gebruikt, maar tevens als servies, textiel en tuinplanten. Goddijn: 'Uitgedrukt in punten van CO^2-uitstoot staat bamboe 36.000 punten in de plus en aluminium 24.000 in de min. Dat is het gevolg van de snelle groei van bamboe, dat ook nog eens luchtzuiverend is'. HR werkt samen met bamboeproducent 'Moso' in Zwaag.

Geen kannibalisering

De gemeente Rijswijk doet al mee aan een proefproject, zoals in de wijk Vrijenban, waar 137 aluminium borden zijn vervangen door platen van het milieuvriendelijke bamboe. Ooit, aan het einde van de negentiende eeuw werd ook geen metaal gebruikt. De ANWB plaatste toen houten waarschuwingsborden voor fietsers, voor wie daarna ook bewegwijzering kwam. Die houten borden leverden problemen op, want burgers pikten ze in. Ze bleken handig bij het opstoken van vuur.

Goddijn vreest niet dat de bamboe zijn huidige producten zal kannibaliseren. 'Je moet niet bang zijn om te veranderen. Wel vooruitkijken en extra stappen maken om voor te blijven. Alles houdt een keer op en dingen blijven zich ontwikkelen, zei mijn vader altijd al. Daarin moet je mee met de markt. Vooral als je zo de wereld een beetje schoner kunt houden.'

Eerste bebouwing bij de haven. Rechts de Steenplaetsbrug

10. Nieuw leven Rijswijkse (zee)haven

Wat tientallen jaren een deplorabel, verlaten en soms verontreinigd deel in de Plaspoelpolder was, lijkt zich vanaf 2018 tot een visitekaartje voor het Industrieschap te ontwikkelen: de Rijswijkse haven, aangelegd in 1937. Op de zogeheten landtong zijn aan het water gelegen bedrijfsunits gebouwd, die als warme broodjes over de toonbank zijn gegaan. De zestig eenheden zijn onder de naam *'Harbour Village'* populair bij het midden- en kleinbedrijf. Gemeente en andere betrokkenen hopen dat horeca en een jachthaven zullen volgen.
'We zijn ontzettend trots dat we deze omgeving op deze manier een tweede leven kunnen geven. De units zien er goed uit. We hebben er twintig jaar overgedaan, maar het was de investering van ruim 10 miljoen euro waard,' zegt Jan Brugman, namens de gemeente, directeur bij het Industrieschap Plaspoelpolder. Hij hoopt dat dit project een stimulans zal zijn voor de verdere ontwikkeling van het deels braakliggende gebied om de haven heen tussen de Vliet, het voormalige Sijthoffgebouw - 'de eierdoos' - en de Burgemeester Elsenlaan. 'Daartoe moet een stedenbouwkundige visie komen, die marktpartijen kunnen uitwerken en waar wonen en werken samengaan. Kijken of we daarvoor in de gemeenteraad de handen op elkaar kunnen krijgen', aldus Brugman. Bij die transformatie zou het te renoveren Sijthoffcomplex een prominente rol kunnen spelen. Voorstellen daartoe liggen bij de Wassenaarse ontwikkelaar/verhuurder 'Statenproject Development' van vastgoedbelegger Ed Maas. Dit bedrijf denkt als eigenaar van de nu leegstaande hoogbouw aan een multifunctionele bestemming: kantoor- en wonen, een conferentiehotel en een restaurant.

Jan Brugman

Opknapbeurt pand 'Indola'
Met belangstelling kijken gemeente en de 'Belangenvereniging Bedrijven Rijswijk' (BBR) ook naar de toekomst van het voormalige Indola-gebouw, dat in 1953 bij de haven aan de Handelskade werd gevestigd. Het pand, dat de gemeente door zijn karakteristieke kenmerken binnenin ziet als 'industrieel erfgoed' heeft een stevige opknapbeurt nodig en biedt nu onderdak aan kunstenaars, galeriehouders en lijstenmakers. Ook is er een fitnessschool. Onbekend is hoe de Griekse eigenaar wil doorgaan met het complex waar Indola ooit zijn elektrische kappersproducten maakte en samen met toeleveringsbedrijf 'Braskamp' haar- en cosmeticaproducten vervaardigde. In de jaren zestig had het in 1929 opgerichte bedrijf vestigingspunten in Parijs, Düsseldorf, Voorburg, Brussel, Wenen en Zürich.
Indola kwam vervolgens in de sfeer van de technische handelsfirma 'R.S. Stokvis' en in dit conglomeraat werkte Indola samen met industriële bedrijven als 'Van der Heem'. Uiteindelijk werd Stokvis overgenomen door 'Handelshuis Hagemeyer' en ontstond 'Indo-Heem', nadat de radio- en telecommunicatieactiviteiten van Van der Heem in 1966 waren overgenomen door Philips. Onder de

merknaam 'Indola Electric' vervaardigde het elektrische gereedschappen en als 'Kalorik-Indola' broodroosters en keukenmixers. Op 22 mei 1971 ging een deel van het complex in vlammen op en ontstond een miljoenenschade.
Hagemeyer ontdeed zich van de cosmetica in 1983, waarbij Indo-Heem werd opgesplitst en Indola werd verkocht aan het Amerikaanse 'Alberto-Culver'. In 2004 kwam Indola onder de hoede van het Duitse 'Henkel' en leeft sindsdien voort als merknaam. Het gebouw in Rijswijk ging toen dienstdoen als bedrijfsverzamelgebouw 'De Indola Fabriek'.

Zwembad in haven
Tijdens de crisisjaren van de twintigste eeuw werd de Rijswijkse haven bij de Delftse Vliet door Rijswijkers in een werkverschaffingsproject, met de hand gegraven. De haven kende drie delen: de Houthaven, een kortere haven en een kleine zijhaven van de Houthaven. Omdat de aanlegplaatsen bereikbaar waren voor kleine zeeschepen zoals coasters, kreeg zij het predicaat zeehaven.
'In een toelichting op het voorstel aan de gemeenteraad op 23 april 1933 over het project (kosten 547.000 gulden, incl. onderbouw brug, infrastructuur en uitbreiding begraafplaats) erkende het college van B&W heel opmerkelijk dat er niet onmiddellijk behoefte aan de haven bestond. Maar het was het meest geschikte werkverschaffingsproject en de haven zou op termijn een centrum kunnen worden van bedrijven voor handel en nijverheid', zo beschrijft drs. J.C. Bottema het in *In Rijswijks Vaarwater* (1989). Het Rijk ging akkoord en zegde subsidie toe voor het uurloon van de deelnemers. De Nederlandse Heidemaatschappij maakte in juli 1933 met 63 werklozen (een vijfde van de werkloze Rijswijkers) een begin met het werk.

Verbod gemengd zwemmen
In de loop van 1935 kwamen de twee havenarmen gereed en begon de bouw van de elektrische ophaalbrug bij de haveningang. Deze Steenplaetsbrug kwam in 1937 in gebruik. Op 28 juni van dat jaar werd de haven ook nog gebruikt voor een doel waarvoor zij niet bestemd was, namelijk als zwembad. Zij zou als zodanig dienstdoen, totdat een aan de Steenlaan geplande zweminrichting gereed zou zijn. Maar ook zou ze de zwemmers van zwembad 'De Put' opvangen, omdat dit dicht ging, vanwege het 'gemengd zwemmen'. De zwemhaven was geen succes, omdat gebruikers last kregen van waterluis. Het havenbad kon overigens na drie maanden worden gesloten, omdat De Put was heropend. Het zwembad aan de Steenlaan is er nooit gekomen.

Vestiging houthandel 'NEHIM'
De haven kwam in 1940 echt in gebruik. Door de oorlog bleef vestiging van bedrijven vooralsnog uit, maar dat was ook het geval na het vertrek van de bezetters. Toch dacht het gemeentebestuur in 1947 aan uitbreiding, maar die ging niet door. 'Er zou toch nooit een schip doorvaren', zo klonk de kritiek in de raad. Uitbreiding kwam er even wel toen de Nederlandse Houtimport Maatschappij (NEHIM) uit Amsterdam er een grote houtopslagplaats wilde vestigen. De zuidwestelijke havenarm moest dan worden verlengd. De gemeente ging akkoord en vanaf 1953 werd hout aangevoerd met kleine kustschepen en deed de haven zo de titel van 'zeehaven' eer aan. De kleinere haven werd gebruikt voor steenkool, zand, grind en mest.

NAM-olie via haven
Tot 1956 werd olie, afkomstig van de NAM-winning in de Hoekpolder overgeladen in lichters (schepen met geringe diepgang zonder eigen voortstuwing), die voor vervoer naar de raffinaderij in Pernis zorgden. Hier kwam een eind aan toen de olie via een pijpleiding bij een nieuwe steiger aan het Jaagpad direct in schepen werd gepompt.
Bij de aanleg van de Plaspoelpolder werd de haven gebruikt voor de aanvoer van grote objecten zoals stookinstallaties en bouwmaterialen. De verwachting dat de NEHIM voor meer bedrijvigheid zou zorgen, kwam niet uit, ook doordat in de 'polder' zich hoofdzakelijk verzorgende industrieën en kantoren vestigden.
Toen de NEHIM in de jaren zestig sloot, was dat een klap voor de haven, die sindsdien minimaal werd gebruikt. Het troosteloze gebied kende slechts een schrootverwerker, een betoncentrale, een kaarsenfabriek en Indola. Wel werd in 2006 langs de noordkant op de plek van de voormalige gemeentewerf het fraaie woningproject 'Vliethaven' gebouwd.

Aankoop industriehallen op veiling (vervolg interview Jan Brugman)
Anno 2018 mikt het Industrieschap Plaspoelpolder op een duurzame herontwikkeling van een deel van het hartgebied, begrensd door de Frijdastraat, Van Gijnstraat en Treubstraat. Op een faillissementsveiling van projectontwikkelaar 'Modulus' kocht het Industrieschap in 2017 voor de 'zachte prijs' van 2,5 miljoen euro zes industriehallen, waarvan er zeker vijf tegen de vlakte gaan. Het gebied wordt, volgens Brugman, het liefst als één cluster met een gesloten front aan de

Rijswijkse werklozen legden in de jaren dertig de haven aan

'Harbour Village' als teken van de toekomst van de Plaspoelpolder

Treubstraat, verkocht, maar als dat niet lukt fasegewijs per kavel, maar dan moet er wel in de bouw een onderlinge samenhang bestaan 'We zien graag het hoogwaardig, duurzaam werk toenemen, zoals ICT.'
Brugman is optimistisch. 'Als je de feitelijke beschikbaarheid van ruimte afzet tegen de vraag die er nu is – ook in de maakindustrie – dan zou het me niets verbazen dat we in de Plaspoelpolder over drie tot vijf jaar niets meer over hebben.' Die mening wordt gesterkt door een recent rapport in opdracht van Den Haag, waaruit blijkt dat deze gemeente komende tien jaar zo'n 300.000 vierkante meter extra bedrijfsruimte nodig heeft, wat neer komt op tien vestigingen vloeroppervlak van de Haagse 'Bijenkorf'. Er dreigt dus een tekort aan bedrijfspanden. Binnenstedelijk is er geen plek en sloop en (ver)nieuwbouw van kantoorpanden is in de praktijk te duur. Dit zal naar verwachting zijn weerslag hebben op de Plaspoelpolder. Den Haag moet ook flink investeren in verouderde terreinen als op de Fruitweg en in de Uitenhagestraat.

Meer vraag bedrijfsruimte
Peter Hartevelt, voorzitter van de BBR ziet eveneens meer vraag naar en minder ruimte voor bedrijfspanden. 'Er is vooral behoefte aan plek voor de maakindustrie. Daarom zijn we ook tegen woningbouw op bedrijfsterreinen, want later ontstaan conflicten tussen bewoners en ondernemers en moet een bedrijf vaak weg.'
Brugman is ook niet somber over de gevolgen van het vertrek van de onderzoekstak van Shell binnen drie tot vijf jaar. 'Het is een aderlating, ook door het hoogwaardige werk daar. Het tien jaar oude complex ging in 2018 al in de verkoop. Brugman: 'Het is met zijn ondergronds parkeren een mooi verzorgde plek, die er fantastisch uitziet en waar je niet hoeft in te grijpen. Het biedt nieuwe vestigingskansen, al durf ik niet te zeggen dat we 2500 arbeidsplaatsen terugkrijgen'. In 2018 kwam al overleg op gang over de toekomstmogelijkheden van dit zogenaamde Kesslerpark tussen eigenaar Shell, Rijswijk, gemeente Den Haag, Metropoolregio Rotterdam-Den Haag en provincie Zuid-Holland. Scenario's zijn het binnenhalen van internationale of lokale innovatieve bedrijven, een gedeeltelijke verbouwing tot woningen of een onderwijscampus met onderzoeksinstellingen.

recente foto's : Marty Thieleman

Literatuur:
50 jaar Industrieschap Plaspoelpolder, Rijswijk, 2003 door instituut OTB, onderdeel van TU Delft. Onderzoek in opdracht industrieschap.
drs. J. Bottema, *In Rijswijks vaarwater*, Rijswijkse Historische Reeks deel 10, 1989.
Willem van der Ende en Joke van Wijk van Brievingh-Hesselink, *In amper 25 jaar….* Stichting Rijswijkse Historische Projecten, 2009
J. Goddijn jr., *Innovations on the move*, bedrijfsboek van de HR-Groep Rijswijk 2014.
Harry J. van Grieken, *Over leven in de melk en daarnaast*, 2009.
drs. J.J. Havelaar, *Onverdoofbare ondernemingsgeest. Portretten van Haagse ondernemers*, [onder wie Bastiaan Hus], Stichting Haags Industrieel Erfgoed (SHIE), 2003
Theo van der Kooij, in Jaarboek HVR 2001 over bedrijfsprofiel firma Kort.
Rapport Toekomstvisie Plaspoelpolder, gemeente Rijswijk 2018.
Koos van Wees, *De Plaspoelpolder*, uitgave Sijthoff Handelsdrukkerijen, 1985

Andere bronnen:
Hans Lingen, *Drie generaties familiebedrijf Van Grieken,* in *De Oud-Hagenaar*, 9 februari 2016.
Necrologie Harry van Grieken, *De Volkskrant*, 29 augustus 2017.
AD/Haagsche Courant, 20 maart 2018, over rapport behoefte bedrijfsruimte Den Haag.
Wikipedia: Electrologica, Hus en Indola.
Knipsels en andere informatie door Lia Boshoven, Rijswijks Historisch Informatie Centrum (RHI) en aantekeningen van Kees Hoogenraad over Electrologica, waarvoor beiden dank.

Manifestatie op het Malieveld, 18 november 1918

Honderd jaar geleden

Willem van der Ende

Op 11 november 1918 om 11.00 uur (11-11-11: een wrange symboliek) capituleerde Duitsland en daarmee kwam een einde aan de gruwelijke 'Grote Oorlog' die op 28 juli 1914 was begonnen.

Bij de jaarwisseling 1917-1918 zullen maar weinigen daarop hebben durven hopen, want toen was er nog steeds sprake 'Van het Westelijk Front geen nieuws'. In het (loopgraven-)front dat liep van het Belgische Nieuwpoort tot het Franse Nancy zat vrijwel geen beweging. De winst van een paar honderd meter kostte soms duizenden soldaten het leven van de een of de andere partij en meestal van beide.
In Oost-Europa gebeurde echter van alles, maar vooral veel onduidelijks. Na de afzetting van de tsaar en het uitbreken van de oktober-revolutie in 1917 was in Rusland een chaotische burgeroorlog uitgebroken. De wapenstilstand die in december 1917 tussen Duitsland, eigenlijk de Centralen, en de Russische communisten was overeengekomen, leek de vrede wat dichterbij te brengen, maar door onenigheid tussen de verschillende communistische leiders, onder andere tussen Lenin en Trotski, bleef ondertekening (ratificatie) uit en daarom werd in februari 1918 de strijd door de Duitsers weer hervat. In het Westen gaf dat wat lucht, want er heerste grote angst dat Duitsland zijn legers uit Oost-Europa naar het westelijk front zou overbrengen, waardoor de oorlog wel eens in Duits voordeel beslist zou kunnen worden. Toen op 3 maart 1918 Duitsland en zijn bondgenoten dan toch in Brest-Litovsk, nu een plaats in Wit-Rusland, vrede sloten met de sovjet-Russen, leek nog geen week later te gebeuren wat velen vreesden. De Duitse troepen braken op 21 maart door de Britse stellingen bij St. Quentin en in juli was generaal Ludendorff zelfs de Marne overgestoken. Verrassenderwijs was vier maanden later de oorlog toch afgelopen met Duitsland als verliezer. In september sloot Bulgarije met de Geallieerden een wapenstilstand en in oktober begon Oostenrijk-Hongarije, de zogenoemde Donau-monarchie, uit elkaar te vallen. Daarna ging het snel. In Duitsland brak de revolutie uit, *der grosse Kladderadatsch*. De keizer werd afgezet en vluchtte naar Nederland. Op 10 november werd de republiek uitgeroepen en op 11 november tekenden de afgezanten van de nieuwe Duitse Republiek in een treinwagon in Frankrijk de wapenstilstand. Zo onverwacht als de oorlog was uitgebroken met en door een half mislukte aanslag in Sarajevo, minstens zo onverwacht en onverklaarbaar eindigde hij.

Met man en macht probeerde Nederland in deze jaren neutraal te blijven en dat lukte. De strijdende partijen konden buiten de deur worden gehouden. Maar binnenlands waren er enorme problemen. Honderdduizenden Belgen waren naar Nederland gevlucht en hier geïnterneerd; blokkades veroorzaakten tekorten aan levensmiddelen waardoor distributie noodzakelijk werd; in de 'totale' duikbootoorlog werden ook Nederlandse koopvaardijschepen getorpedeerd en sinds 1914 waren er 200.000 mannen tussen de 19 en 36 jaar gemobiliseerd. De economie was ernstig ontregeld. Er waren voedselrelletjes in de grote steden en in de Harskamp en Amersfoort kwamen soldaten in opstand. De onvrede was groot.

Dat Pieter Jelles Troelstra dacht dat Nederland rijp was voor een revolutie zoals in Duitsland, bleek een vergissing, maar was niet geheel onbegrijpelijk. In Rijswijk gelegerde soldaten en een aantal Rijswijkse organisaties trokken op 18 november 1918 op naar het Malieveld om hun aanhankelijkheid aan Oranje te tonen.
Naast al deze zorgen en problemen nam in de loop van het jaar de onrust over een nieuwe ziekte, de Spaanse griep, toe. In mei verschenen de eerste berichten over een nieuw soort influenza, die merkwaardigerwijs vooral jongeren en volwassenen trof en niet zoals gebruikelijk bij griepgolven vooral baby's en ouderen. Daarnaast was het ziekteverloop erg verontrustend: 's morgens nog gezond, 's avonds dood! De pandemie eiste wereldwijd tussen de 50 en 100 miljoen slachtoffers (onder wie mijn grootmoeder, WvdE). Ook in Rijswijk vielen slachtoffers, maar relatief niet zo veel als in andere plaatsen.

Al deze ontwikkelingen gingen Rijswijk niet voorbij, maar voor de 'gewone' Rijswijker was het dagelijks brood toch de grootste zorg. Er was regelmatig te weinig voedsel. Voor het gemeentebestuur was een probleem hoe het nog beschikbare eten eerlijk verdeeld te krijgen. De distributieregels werden strenger, de porties minder en de straffen voor clandestien slachten of het onbevoegd vervoeren van vlees, graan en veel andere producten hoger. Er kwamen steeds meer geluiden om de vluchtelingen en krijgsgevangenen maar naar hun eigen land terug te sturen en ook om de opvang van Duitse en Oostenrijkse kinderen stop te zetten. De stukjesschrijvers in de *Rijswijksche Courant* werden sarcastischer. Zo voorspelden zij dat het wel niet lang meer zou duren of er zou alleen nog maar parkietenbiefstuk te krijgen zijn. Ook zouden waarschijnlijk wel de olifanten uit de dierentuin worden geslacht en in een samenspraak legde een schooljongen aan zijn jongere zusje uit dat die witte dingen in de etalage eieren waren en dat je die kon eten.

Januari

Op 1 januari 1918 heeft Rijswijk 8316 inwoners.

Traditioneel presenteert Henri ter Hall bij het begin van het jaar zijn nieuwe revue. 'Knijpen maar', zoals de revue dit jaar heet, krijgt goede recensies in de pers. Wel vindt de *NRC* de titel niet 'deftig'. De sketches zijn deze keer heel actueel en gaan bijvoorbeeld over de rantsoenering, het reizigersvervoer en de politieke partijen. Dit alles doorspekt met grappen en grollen van 'Jorisse en Dorisse', typetjes gespeeld door Johan Buziau en Siem Nieuwenhuizen. Veel succes heeft een scene in een kleermakerswinkel waar enkele oorlogsmaniakken elkaar de oorlogskaart uitleggen op de rug van een klant. Een andere geslaagde grap, volgens de *NRC*, is die van een boef die gratie heeft gekregen, maar de gevangenis niet wil verlaten, omdat hij in de bajes voldoende eten krijgt en hij niet alle ellende van distributie, kolennood *et cetera* wil meemaken.

Affiche van 'Knijpen maar'

Het hoofd van de uloschool, W.H. Visser en leraar G. Marks richten de toneelvereniging U.L.O. ('Uitstekende Leiding Ontbreekt') op. De eerste opvoering is gepland op 8 februari. Dan zullen *Pakketten voor Dames* van Justus van Maurik en *Comediespelen* van Thérèse Hoven worden opgevoerd. De opbrengst is bestemd voor de Nuts-kleuterschool.
Henri ter Hall laat zich voor de 'Neutrale Partij' op de groslijst zetten voor de komende Tweede Kamerverkiezingen.

UITVOERING
COMEDIE SPELEN
PAKKETTEN VOOR DAMES

Advertentie toneelgroep U.L.O.

LIJST No. 5
Neutrale Partij
HENRI TER HALL

Henri ter Hall: wie kent hem niet…?

De regering verbiedt de handel in gemalen koffie, omdat er gebrande eikels in gemengd zijn. Alleen koffie die gemalen is in het bijzijn van de koper mag worden verkocht.

Februari

De vereniging die de Prins Mauritsschool bestuurt, houdt haar jaarvergadering. Het afgelopen jaar (1917) is moeilijk geweest, maar de school gaat goed vooruit. Er zijn nu 200 leerlingen. Wèl is er een groot kastekort van tenminste *f* 2.200 Voorzitter J. Valkenburg treedt (daarom?) af en wordt opgevolgd door J. Richter.
Bij graafwerkzaamheden op het terrein van het vroegere 'Oversteen' aan de Delftweg, waar nieuwe huizen worden gebouwd, zijn enkele glazen en aarden voorwerpen gevonden. Het vermoeden is dat ze van 'een eerbiedwaardigen ouderdom' zijn.
Op 28 februari herdenkt J. Hylkema zijn twaalfeneenhalfjarig jubileum als secretaris-penningmeester van de 'Nederlandsche Voetbalbond'.

ALGEMEENE VERGADERING
Dr. E. J. W. POSTHUMUS MEIJJES.
Donderdag 21 Februari 1918,

Binnen de Hervormde kerk van Rijswijk woedt een richtingenstrijd tussen orthodox en vrijzinnig

Maart

De meelfabriek van Koechlin wil van het contract met de gemeente Rijswijk voor de levering van elektriciteit af. Koechlin kan nog maar moeilijk aan kolen komen. De waarborgsom van *f* 14.000 wordt teruggestort. Het betekent dat Rijswijk voortaan gedwongen is elektriciteit van Den Haag af te nemen.

April

Als een gemeente meer dan 9.000 inwoners heeft, is zij verplicht middelbaar onderwijs aan te bieden. Aangezien Rijswijk binnen afzienbare tijd zoveel inwoners zal hebben, wordt er nagedacht over een gemeentelijke hbs. Een middelbare school van 100-150 leerlingen kost echter *f* 30.000 per jaar. Dat kan Rijswijk niet dragen. Daarom lijkt de enige mogelijkheid een 'Rijks-Hoogere Burgerschool'.
Op 4 april is er een openbare vergadering in Kuys-Witsenburg waarin gesproken wordt over een eventueel verzoek aan het Rijk om in Rijswijk een Rijks-HBS te vestigen. De avond wordt zeer drukbezocht. Er wordt besloten een comité te vormen dat bestaat uit: W.H. Schouwenburg (voorzitter), W.H. Visser (secretaris) en H.P. Barendrecht (penningmeester).

Het rommelt nog steeds binnen het bestuur van de Prins Mauritsschool. De pas gekozen voorzitter maakt alweer plaats voor J. Schmal. Ook enige andere bestuursleden worden vervangen.
De inventaris van 'Hotel Klein Hazebroeck' aan de Haagweg is verkocht. Wat er met het gebouw gaat gebeuren, is nog onduidelijk.
De Rijswijksche Courant meldt dat er bij een inwoner aan de Kleiweg twee geslachte varkens in beslag zijn genomen. Bij slager Adriaan Groeneweg is op bon nummer 12 een deel (een heel klein stukje!) verkrijgbaar. De kopers staan in een rij tot voorbij het hek van het Tollenshuis te wachten, maar de slager moet al snel 'uitverkocht' verkopen.

In de raadsvergadering zegt Ter Hall dat het moeilijk is je tegen laster te verweren. De afgelopen week is hij aangesproken, omdat de twee in beslag genomen varkens voor burgemeester B.J.D. Zubli en hemzelf bestemd geweest zouden zijn. Hij vindt het 'zwijnderij' en heeft er niets mee te maken. Ook de burgemeester is door deze roddel onaangenaam verrast.
In een commentaar schrijft de krant dat de varkens bestemd waren voor een dame uit Den Haag en de bewoner zelf. Deze zaak zou nog een staartje krijgen. Op 15 juni schrijft 'Ypsilon' in de *Rijswijksche Courant*: 'Nu ik het toch over varkensharen heb, kan ik zoo terloops wel eeven meedeelen dat het halve varken, in den raad verloochend, toch wel voor den burgemeester was. Ik weet fatsoenlijke menschen, die het bewijzen willen. Wat zeg je me dáárvan?'
Als reactie zegt de burgemeester de dag daarop zijn abonnement op de *Rijswijksche Courant* op. Bovendien heeft hij de ambtenaren ieder contact met de *Rijswijksche Courant* en 'Drukkerij Hes' verboden. Ook heeft hij besloten dat er geen gemeentelijke publicaties meer in de plaatselijke krant zullen komen. Dat laatste roept wel wat vragen op. Hoe moeten Rijswijkers nu te weten komen welke levensmiddelen verkrijgbaar zijn op welke bonnen? De burgemeester denkt dat de *Voorburgse Courant* en het blad dat in Laakkwartier verschijnt, dat best zou kunnen. (Later zal blijken dat dat niet lukt).

Er is onenigheid ontstaan over de burgemeesterswoning aan de Heerenweg nummer 20. Mevrouw de weduwe E.M. Verhagen Metman-Moll heeft na aandringen van de gemeente het huis verlaten. B&W willen nu de gemeentearchitect Frans Swanenburg erin huisvesten en, omdat zijn kantoor er ook in zou moeten komen, hoeft hij maar *f* 3,50 huur per week te betalen. Dat vinden de gemeenteraadsleden wel wat weinig.

Vanaf 29 april zijn er weer eieren beschikbaar. Bij winkelier J. Hoogendam aan de Heerenweg nummer 53 zijn twee eieren per hoofd verkrijgbaar. Voor de grote gezinnen is er deze maand, dankzij de hulp van conservenfabriek 'Westenburgh', een extra portie van de Centrale Keuken beschikbaar.

Mei

Het 'Christelijk Militair Tehuis' aan de Tollensstraat heeft financiële problemen en sluiting dreigt. Daarom geeft de 'Christelijke Zangvereeniging Excelsior' op 1 mei een uitvoering. De opbrengst is voor het tehuis.
Een dertigtal in Rijswijk gekazerneerde katholieke soldaten zouden hebben geweigerd een godsdienstoefening in de (protestante) Oude Kerk bij te wonen. Als straf krijgen zij een mars met extra zware bepakking in afwisselend marstempo en stormpas. De katholieke pers reageert gebeten en het Tweede Kamerlid J.E. Heeres stelt vragen aan de Minister van Oorlog. Uit diens antwoord blijkt dat het geen strafmars was, maar dat de soldaten hadden kunnen kiezen óf naar de uitvoering van 'Excelsior' óf een mars.
Na meer dan honderd voorstellingen in Rotterdam en Amsterdam staat 'Knijpen maar' nu in Scala in Den Haag. Ook daar is de revue een groot succes. Ondanks de suggestie van enige 'zinnenprikkelende dubbelzinnigheid' in de titel is het een 'revue van onschuldigen aard, waarin niets aanstootelijks voorkomt.'
Gemeenteveldwachter H.H. van Oosten arresteert bij de Tweemolentjesvaart de vijfenvijftigjarige tuindersknecht C.G. Op weg naar het arrestantenlokaal in Delft springt de man onverwacht in het kanaal. Hij verdrinkt en Van Oosten, die hem was na gesprongen, ook bijna, omdat de man zich aan hem vastklampte.

Juni

B&W stellen voor om af te zien van een aanvraag voor een Rijks-HBS, ook niet samen met Voorburg. De meerderheid in de gemeenteraad is nog niet zo ver. Er wordt een commissie uit de gemeenteraad ingesteld, bestaande uit de gemeenteraadsleden J.P. Leeuwenburg, J.A.F. Klok en A.J. Zegveld.
De 'Kraamvereeniging Ziekenzorg' heeft in 1917 aan 136 kraamvrouwen versterkend voedsel als melk voor veertien dagen verschaft en zo nodig nog wat langer. Het Comité, bestaande uit de dames Verhagen Metman, A.J. Backer-Masman en W.F.H. Schuurman-Schansman, hopen op financiële steun van de Rijswijkers.

Juli

De eerste Algemene Verkiezingen op 3 juli zijn zonder problemen verlopen. Er deden 23 partijen mee. Er werd wel wat gemopperd over de grote, onhandige stembiljetten. In Rijswijk waren er 1866 stemplichtigen. Van hen hebben er 1721 gestemd. Er zijn er dus 127 weg gebleven: ziek 5; overlijden 3; vertrokken 33 en 1 die principieel niet wilde stemmen. De overigen zullen voor de kantonrechter moeten verschijnen. Henri ter Hall verzamelt 4240 stemmen en is daarmee gekozen tot Tweede Kamerlid. In Rijswijk wonen nu twee Tweede Kamerleden, want J.H.A. Schaper (S.D.A.P.) is herkozen.
In de kazerne Zuidhoorn is de Spaanse griep uitgebroken. Ook enkele Rijswijkers zijn getroffen.

DE SPAANSCHE GRIEP HEERSCHT

Hoesters past op.

Neg pas kort geleden heeft de Spaansche Griep haar intrede in ons land gedaan en reeds heeft zij met reuschelige snelheid om zich heen gegrepen en talloose slachtoffers gemaakt.

ABDIJSIROOP

Advertentie over de Spaanse griep

De Heer en Mevrouw HENRI TER HALL betuigen hiermede hunnen dank, de eerste voor het vertrouwen door de kiezers voor de Tweede Kamer in hen gesteld — en beiden aan de belangstellenden, welke reeds gisteren avond en heden hunne gelukwenschen aanboden.

Rijswijk Z. H., 5 Juli 1918.

Cartoon Spaanse griep

Rijswijk heeft het enige dagen zonder ‘goeie boter’ moeten doen. Er was wel kunstboter (margarine) verkrijgbaar. De zending boter was naar één van de andere Rijswijken gestuurd.
De Centrale Keuken levert nu 1800 porties per keer.

Augustus

A. le Clercq, lid van de S.D.A.P., maakt zich niet populair als hij protesteert tegen de subsidie van *f* 100 uit de gemeentekas voor de Oranjefeesten. Hij is tegen royalistische propaganda met belastingcenten.
De gemeente gaat 200 varkens kopen voor ongeveer *f* 100 per stuk.
In Rijswijk wordt geëxperimenteerd met de teelt van quinoa, een oude cultuurplant van de Inca’s. Het voornaamste voordeel is de grote opbrengst.
Door de Haagse rechtbank zijn twee Rijswijkers voor de diefstal van een varken veroordeeld tot anderhalf jaar gevangenisstraf.

September

J.J. Wubben heeft het alleenrecht om in Rijswijk wilde kastanjes en beukennootjes in te zamelen. De prijs die hij ervoor betaalt, is 12 cent per kilo. Er wordt olie uit geperst.
Bij ‘Het Warenhuis’ aan de Heerenweg nummer 27, zijn weer hooikisten in verschillende maten en prijzen verkrijgbaar. Met een hooikist kan men het eten langzaam laten garen, wat gas bespaart.

Oktober

Er zijn zorgen over de Centrale Keuken. Er worden nu 5000 porties geleverd, maar er zijn te weinig aardappelen en ook nog van slechte kwaliteit en er is veel te weinig vet. Het is niet uitgesloten dat de CK moet sluiten. In november besluit B&W de bijdrage aan de CK te verhogen van 2½ cent naar 3 cent per portie.
In de gemeenteraadsvergadering meldt de burgemeester dat de *Rijswijksche Courant* en Drukkerij Hes het gemeentewerk hebben teruggekregen. Daarmee is een einde gekomen aan een onverkwikkelijke zaak, die begon met het in beslag nemen van twee varkens in april.
Op 15 oktober is A. van der Wildt 25 jaar 'bruggebaas' van de Hoornbrug.

1893 – 15 October – 1918

Aan den fieren kloeken wachter
Van de fraaie Hoornbrug,
Aan den trouwen plichtsbetrachter,
Nooit versagend, altijd vlug,
Die den goeden gang der stoomtram
En der scheepvaart langs den Vliet
Rustloos dient sinds tal van jaren,
Wijd ik huldigend mijn lied.
In het Rijswijk stijgt de bede:
Leef' de Jubilaris lang,
Door den Waterstaat gehandhaafd
Tot zijn laatsten sombren gang.

Een Oud-Rijswijker

De Spaanse griep grijpt verder om zich heen. Vanaf 20 en in ieder geval tot 28 oktober is de uloschool aan de Kerklaan gesloten vanwege de ziekte. Ook de andere scholen gaan dicht. Op het gemeentesecretarie zijn nog maar twee ambtenaren aan het werk.

'Zondagnacht heeft de politie in de Klei een rijtuig aangehouden, waarin een geslacht varken gezeten of gelegen was. 'Geef maar op', zei de politie tegen de koetsier, die van Niemand naar Niemand reed, 'hindert niet dat je niet weet van wie 't is. We lusten 't hier ook wel.' 't Spekkie gaat in de distributie', staat in de *Rijswijksche Courant* van 25 oktober te lezen.

November

Omdat het aantal griepgevallen sterk toeneemt, blijven de scholen tot 11 november dicht. Op 9 november heeft de *Rijswijksche Courant* een groot artikel op de voorpagina: *De Spaansche griep en haar bestrijding*.
Per 1 november is er geen zeep meer. De fabricatie van zeep is verboden. Surrogaatzeep is echter pas per 1 december verkrijgbaar.
Op 7 november viert dr. P.F. Augustijn zijn vijfentwintigjarig jubileum als arts in Rijswijk.
Henri ter Hall is bij Koninklijk Besluit benoemd tot lid van de 'Staatscommissie inzake het Bioscoopgevaar'. De commissie moet 'onderzoeken, welke maatregelen van overheidswege behooren te worden genomen om het zedelijk en maatschappelijk gevaar te bestrijden dat aan bioscoopvoorstellingen verbonden is.'

De heren M.M. Vos, H.C. Spruit en Joh. in 't Hout hebben het initiatief genomen een woningbouwvereniging voor arbeiderswoningen op te richten. Ze krijgen veel steun en op 11 november is in Kuys-Witsenburg de eerste vergadering van de 'Onderlinge Bouwvereeniging Rijswijksch WoningBelang'.
In november is heel Nederland en ook Rijswijk in grote beroering. Pieter Jelles Troelstra roept, geïnspireerd door de gebeurtenissen in Duitsland, op tot een revolutie. Hij faalt jammerlijk en het Rijswijkse Tweede Kamerlid Schaper, behorend tot de gematigde vleugel van de S.D.A.P., mag de scherven opvegen.
De 'Algemeene R.K. Propagandaclub Pius X' houdt op 13 november een protest- en actiebijeenkomst in de zaal van het leegstaande hotel Leeuwendaal. De voorzitter G.C. Wubben houdt een fel verhaal naar aanleiding van de oproep van Troelstra in de Tweede Kamer: 'De macht is ons, of... wij zullen de macht nemen'.

Op 16 november houden de gezamenlijke Gereformeerde Kerken in heel Nederland, ook in Rijswijk, een gebedsdag: 'om God te smeeken, dat Hij in Zijne genade 't dreigend gevaar der revolutie van ons volk en vorstenhuis moge afwenden.'

Op maandag 18 november organiseert de gemeente Den Haag vanaf 13.00 uur een grote manifestatie op het Malieveld. Burgemeester J.A.N. Patijn heeft de bevolking een dag eerder opgeroepen de koningin hulde te brengen. Vanuit Rijswijk trekt een optocht van wel 200 man naar Den Haag. Terug in Rijswijk in Hotel Leeuwendaal spreekt G.C. Wubben: '18 november is een historische dag. Bewezen is dat wij niet zullen staan onder den knoet van Troelstra. In Nederland geen Czaar, geen Trotzky, geen Lenin, alleen onze Koningin!' (Hoera's). Daarna houdt kapelaan J.C. de Moel een (opgewonden) toespraak en vervolgens voeren Ter Hall, M. Kropveld, ds. J. Thijs, ds. P.L.L. Post, J. Klop

DANKBETUIGING.

Namens de R.K. Propaganda-Club,

G. C. WUBBEN, Voors.

Jr. W. A. MOLENGRAAFF, Secr.

Dankbetuiging voor de steun aan de monarchie

(namens ‘Patrimonium’), A. Goedendorp en A.(?) Timmermans het woord. De laatste spreekt namens de regeringsgezinde militairen in het Rijswijks garnizoen. De bijeenkomst wordt besloten met het zingen van het ‘Wilhelmus’ en het ‘Wien Neerlands bloed’. Een smetje is in de ogen van sommigen (enkelen?) wel dat later op de avond een groep jongeren bij het huis van Schaper in de Stadhoudersstraat heeft staan roepen en schreeuwen ‘Weg met de socialen’ en ‘Alle socialen moeten zakjes plakken’.
De Minister van Binnenlandse Zaken, Ch. Ruys de Beerenbrouck, heeft aan alle kerkgenootschappen gevraagd om op donderdag 28 november een bidstonde te houden ‘om de nood der tijden.’

Op 30 november is koningin Wilhelmina in Delft. Op de terugweg is zij bereid de huldiging van de Rijswijkse bevolking in ontvangst te nemen. Tussen het Hotel Leeuwendaal en de Broeksloot hebben zich 34 verenigingen en organisaties opgesteld. De koningin stapt uit en de plaatselijke elite wordt aan haar voorgesteld. Er worden bloemen aangeboden en het ‘Domine Salvam fac Reginam nostram’ wordt gezongen. Daarna stapt de koningin weer in haar rijtuig en rijdt ‘handenwuivend’ weg.
Het ‘Departement van het Nut van ’t Algemeen’ meldt dat het binnenkort een openbare leeszaal hoopt te openen in een van de lokalen van Kuys-Witsenburg. Geldelijke steun wordt gaarne ingewacht bij mevrouw W. Bloem-Maas.

December

Op 15 december neemt ds. Thijs afscheid. Hij wordt gereformeerd predikant in Meppel.
Aan de Delftweg is een geheime slachtplaats ontdekt. Er is nog een grote partij vers vlees aanwezig. Het vlees is in beslag genomen en gaat na keuring in de distributie.
In de raadsvergadering van 21 december komen twee belangrijke onderwerpen aan de orde. B&W blijken tegen de invoering van de achturige werkdag te zijn. Ter Hall dient een voorstel in om toch tot invoering over te gaan. Er zijn al ongeveer vijfhonderd gemeenten waar de achturige werkdag is ingevoerd. Na discussie belooft burgemeester Zubli met voorstellen te komen als de wet er is.
Omdat de woningsituatie van arbeiders bedroevend is, dienen Ter Hall en Klok een motie in om in principe 50 woningen te bouwen. Alleen Chr.D. van Es en S.J. van Steekelenburg stemmen tegen.
Op zaterdag 21 december worden 125 zeer behoeftige kinderen, onder wie ook enkelen uit Rijswijk, door de Odd Fellows loge in Den Haag onthaald. Na afloop krijgen de ouders ondergoed voor de kinderen mee en de nodige bonnen voor vijf weken levensmiddelen.
Op 31 december heeft Rijswijk 8423 inwoners. De grote groei is (lijkt) eruit.

Advertentie voor de leeszaal

Margaretha Meyboom voor een van haar huizen op Westerbro (fotograaf onbekend)

Een sociaal experiment in Rijswijk

Frans Holtkamp

Wat doen die Denen begin twintigste eeuw in Rijswijk? Wat heeft de schrijver en psychiater Frederik van Eeden er te zoeken? Het antwoord luidt: Westerbro. Vanaf 1904 manifesteert deze coöperatieve huishoudvereniging zich vijfentwintig jaar lang aan de Kleiweg, nu Sir Winston Churchilllaan, te Rijswijk. Drijvende kracht achter de leefgemeenschap is Margaretha Meyboom, 'volle dochter' van de Eerste Feministische Golf in Nederland (1880 – 1919). Wie is die bevlogen idealiste die zich liever 'pacifiste' dan 'feministe' noemt? Wat heeft zij met die Denen en Frederik van Eeden te maken?

Levensloop

Margaretha Anna Sophia Meyboom wordt op 29 juli 1856 als tweede dochter in een Amsterdams domineesgezin geboren. Door haar vader Louis Suson Pedro Meyboom, die Deense voorouders heeft, leert zij de Scandinavische letteren kennen en waarderen.

In 1890 vertrekt ze naar Denemarken voor een studie vertaalster van Scandinavische talen. Meyboom richt er met een aantal belangstellenden een leeskring op die vooral de boeken van de Noorse schrijver Bjørnstjerne Bjørnson bespreekt. Deze auteur snijdt bij voorkeur sociale en politieke kwesties aan. Meyboom is daar gevoelig voor. In de Kopenhaagse wijk Vesterbro komt ze in aanraking met een coöperatieve huishouding die haar veel leert op het gebied van sociale samenwerking – de egalitaire omgang tussen de verschillende standen valt haar op – en de vrouwenbeweging.

Eenmaal terug in Nederland schrijft ze veelvuldig over haar Deense ervaringen. In binnen- en buitenland houdt ze er, met haar opvallende zware stem, lezingen over.

Meyboom vertaalt vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw werk van Scandinavische schrijvers als Bjørnstjerne Bjørnson, Knut Hamsun, Tor Hedberg en Henrik Ibsen. Van de Zweedse schrijfster Selma Lagerlöf – Meyboom zal haar in 1897 ontmoeten en beide dames zullen met elkaar in contact blijven – vertaalt ze onder andere *Nils Holgerssons* wonderbare reis en *Gösta Berling*. Dit laatste boek rolt minstens acht keer van de drukpers!

In de jaren negentig schrijft Meyboom behalve artikelen in *Neerlandia* en *De Gids* ook enkele opzienbarende stukken over de organisatie van huishoudelijk werk in het *Sociaal Weekblad*.

In Den Haag is ze intensief betrokken bij tal van initiatieven op het gebied van vrouwenemancipatie, zoals het 'Haagsche Damesleesmuseum' (1894), de 'Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898' en *De Wekker*.[1] Het laatstgenoemde betreft een bedrijfje dat in 1899 als particuliere onderneming in de Haagse Zeestraat start en in 1901 wordt omgezet in een coöperatie die kunstnijverheid, kleine meubels en kleding produceert en verkoopt. Meyboom hanteert er al spoedig de voorzittershamer. Nog geen twee decennia later zal de coöperatie over de kop gaan, ondanks het eigen geld waarmee Meyboom en enkele andere idealisten *De Wekker* proberen te redden.

In 1898 trekt Meyboom in Den Haag in bij Clara Bokkes (1866-1934), de vroegere gezelschapsdame van haar moeder. Beide vrouwen zullen tot aan het eind van hun leven samenwonen.

Start Westerbro

Meyboom gelooft in coöperatie, samen een huishouden voeren en samen produceren. Frederik van Eeden met zijn kolonie 'Walden' te Bussum inspireert haar om ook een leefgemeenschap te beginnen. Ideeën daarover zet ze uiteen in het artikel *Een proef* in het *Sociaal Weekblad* van 17 november 1894. Zij is ervan overtuigd dat mensen met ongelijke maatschappelijke functies en inkomens juist bij elkaar gebracht moeten worden in een coöperatie. Precies dán komen ieders gaven beter tot hun recht. Ze gelooft in de olievlekwerking van dit soort samenwerkingsverbanden.

Ansichtkaart (Beeldbank Rijswijk)

Vanaf het moment dat Antonia, de zus van Clara Bokkes, in juni 1901 in Den Haag komt wonen, worden die ideeën werkelijkheid. Op 2 juli 1903 verwijst de Haagse notaris Pieter Eikendal de initiatiefnemers – dat zijn Meyboom en de gezusters Bokkes – naar de heer J. Kruyswijk te Rijswijk die een stuk land van ongeveer anderhalve hectare te koop heeft aan de Kleiweg, nu Sir Winston Churchilllaan, tegenover de plek waar zich op dit moment de Algemene Begraafplaats (1916) bevindt. Meyboom koopt op 6 november daaropvolgend via de Rijswijkse notaris J.W. Schuurman het gewenste stuk land voor *f* 5.055 met daarop een hypotheek van *f* 2.500 à 4% rente per jaar.

Het bouwen kan beginnen. Aan architect Theo Rueter (1876-1963) wordt gevraagd een viertal woningen en een 'waschhuisje' te ontwerpen. Hij kent het klappen van de zweep, want voor een soortgelijk project, de 'kolonie' van de 'Internationale Broederschap van Christen-Anarchisten' te Blaricum, ontwerpt hij de behuizing en bedrijfsgebouwen. Clara Bokkes betaalt hem de eerste termijn: *f* 4.300.

Tegelijkertijd wordt de 'Coöperatieve Huishoudvereeniging Westerbro' opgericht. *Staatscourant* nr. 258 van 4 november 1903 vermeldt het heuglijke feit en drukt de statuten af. Waarom de naam Westerbro? Omdat Meyboom dierbare herinneringen heeft aan het gemeenschapsleven in de Kopenhaagse wijk Vesterbro.

Tijdens de eerste vergadering van de vereniging treedt een derde Bokkes toe, Christine. Meyboom wordt tot presidente gekozen, Antonia Bokkes gaat voor de centen zorgen – later zal Christine die taak overnemen – en Clara wordt secretaris.

Met het voorbeeld van *De Wekker* in het achterhoofd, wordt tijdens dezelfde vergadering nog besloten tot de aankoop van een breimachine. Spoedig daarna gaat Clara naar Amsterdam om met zo'n machine te leren omgaan.

Opbouw
De coöperatie start met zo'n zes leden. Voor werk in de tuin – de opbrengst is voor eigen gebruik en verkoop – meldt zich spoedig 'tuinbaas' B. Althuis. De woningen worden in de eerste plaats betrokken door de vaste leden van de coöperatie, zoals Meyboom en de gezusters Bokkes. De gemeenschappelijke woonkamer bevindt zich in het eerste huis met daarachter de studeerkamer van Meyboom. Ze ontvangt er aspirant-leden, geeft er Deense les en vertaalt er onder andere boeken van Selma Lagerlöf. Al vrij spoedig zal deze woning ook als rusthuis voor zieken gaan dienen. Het tweede huis heeft een mooie, ruime woonkamer waarin Meyboom haar familieleden en overige gasten ontvangt. Iedereen die behoefte heeft aan goede raad of gewoon een praatje wil maken, kan er ook terecht. De drempels bij Meyboom zijn laag. De leden van de coöperatie bewonen overwegend de derde woning, terwijl pensiongasten gehuisvest worden in het laatste en vierde huis.

Er is, verspreid over de woningen, voorzien in ruimten voor activiteiten die heel de gemeenschap betreffen, zoals een keuken of 'spijskokerij' en een eetkamer voor de gezamenlijke maaltijd en koffie- en theepauzes. In de 'wasscherij' worden op een gegeven ogenblik banken aangebracht, zodat de ledenvergaderingen er gehouden kunnen worden.

Naast de tuinderij komen er in korte tijd nog meer bedrijfjes: een bakkerij, imkerij en naaiatelier. De bakkerij slijt in het begin haar producten via 'brooddepots' bij enkele winkeliers in Rijswijk. De producten die met de breimachine worden vervaardigd, verkoopt men aan de winkelcoöperatie 'De Eendracht' te Amsterdam.
Levensmiddelen voor eigen gebruik koopt men zo scherp mogelijk in, melk bij 'De Landbouw', kleine kazen en petroleum bij de 'Handelskamer' enzovoort. 'Doe zoveel mogelijk samen met andere coöperaties' luidt het credo van Westerbro.

Een kleinschalige commune
Aspirant-leden, zo staat in het huishoudelijk reglement, moeten gezond zijn en geschikt voor het werk op Westerbro. Na een proefjaar beslist de ledenvergadering of men als vast lid aangenomen wordt. Vaste leden zijn vooral ongehuwde vrouwen.
Wie voor de coöperatie werkt, verdient *f* 1 per dag en moet daarvan 9/10 in de algemene kas storten. Leden die buíten de commune werken, moeten hetzelfde deel van hun loon afdragen. Westerbro trekt ook pensiongasten aan. Zij zijn een belangrijke bron van inkomsten. Meyboom schrijft zelfs de 'Deense Vrouwenvereeniging' aan om 'pensionaires' te leveren! Er komen

Westerbro verkoopt ook notenspijs (Archief Delft)

inderdaad Denen deze kant op. Voor het aantrekken van zieken om op Westerbro te herstellen, worden prospectussen gedrukt en naar artsen in de omgeving gestuurd. De eerste gast arriveert in 1911: de oververmoeide kunstenaar Johan Briedé. De eerste patiënt is ene mejuffrouw Besner. Zuster Catharina Vernède, die op Westerbro woont, verpleegt de zieken.[2]
Alle inkomsten komen uiteindelijk in één pot terecht. Er wordt gezamenlijk over de besteding ervan beslist. Vanuit de algemene kas wordt praktisch alles betaald. Vaste leden hebben kost en inwoning. Daar staan bepaalde bedragen voor. Een voorbeeld uit 1909: 'ontbijt 5 cent, koffie 5 cent, middagmaal 20 cent, thee 2 cent, vuur en licht 5 cent en voor de was 5 cent. Te zamen 0,42 cent'. Leden ontvangen hun middagmaal uit de gemeenschappelijke keuken. Voor de overige maaltijden mag men, tot het vastgestelde bedrag, zélf brood, boter enzovoort kopen. Daarnaast ontvangt ieder lid per week 50 cent aan kleed- en zakgeld. Ook de was, verwarming, verlichting, water, meubilair, huishoudtextiel en verzekeringen – de begrafenisverzekering valt hier buiten – worden vanuit de algemene kas bekostigd.

Leden en gasten die gezamenlijk de maaltijd gebruiken, moeten zich schikken naar de regel die voorschrijft dat 'bourgeois en arbeiders' samen aan tafel zitten. Men kan er ook voor kiezen het middagmaal in eigen woning te genieten. In dat geval wordt vanuit de centrale keuken het eten door zakkendragers thuisbezorgd.

Aankondiging muziekavond eerste kerstdag 1915 (Archief Delft)

Ook 'geestelijke voedsel' kan genoten worden: er circuleren leesmappen en er wordt regelmatig op de vrijdagavond 'open huis' gehouden met lezingen en discussies over wetenschap, kunst, recht, naastenliefde, wijsheid, vroomheid enzovoort.

In korte tijd draait de commune op volle toeren. Toch kiezen de leden niet voor uitbreiding. 'Door een kleine groep die slaagt, wordt de beweging goed bevorderd, en men besluit liever één vogel in de hand te houden dan 10 in de lucht', staat in de notulen van 22 april 1905 te lezen. De sfeer op Westerbro is over het algemeen goed. Soms is er onderlinge wrevel, maar 'tante Greet' weet steeds weer vrede te stichten.

'Nederlandse Coöperatieve Bond'
De kleine commune zoekt wél het grotere verband: ze sluit zich spoedig na oprichting aan bij de Nederlandse Coöperatieve Bond. Meyboom gaat er als stemhebbende afgevaardigde van Westerbro naar toe. In 1921 fuseren die bond – Meyboom is er op dat moment bestuurslid van – en de 'Bond van Nederlandse Arbeiderscoöperaties' onder het vaandel van neutraliteit 'die alle kleuren in zich verenigt'. Meyboom schrijft: 'Ik voelde diep de groote beteekenis daarvan. Onze liefde voor de beweging overwon vooroordelen, wierp scheidsmuren om. Over de verschillen in levensopvatting en inzicht heen had ze ons leeren vinden, wat ons allen verbond'.[3]

Notulenboekjes

Er zijn twee notulenboekjes bewaard gebleven.[4] Nummer één bestrijkt de eerste vier jaar, nummer twee de volgende acht jaar. Het meest opvallende punt: de financiën zijn een constante bron van zorg. Omdat de verdiensten aan de verkoop van eígen producten vaak te traag binnenkomen, koopt Westerbro benodigdheden noodgedwongen op rekening, zoals meel en vlees. Zelfs dokters moeten op betaling wachten! Daarom kom je formuleringen tegen als 'M. Meyboom wacht geld uit Denemarken, waarvan de slager zal worden afbetaald' en 'De Ver. is steeds arm en de presidente hoopt, dat de hemel een pensionaire zenden zal'.
Om geld te besparen worden reparaties goedkoop uitgevoerd. Als er in de vergadering geklaagd wordt over lekkende ramen, wordt door het lid dat toezicht houdt op de bouw geadviseerd 'de ruiten aan te smeren met stopverf en onderaan buiten een stuk lood op de vensterbank te spijkeren'.

Notulenboekje deel II (Archief Delft)

Egalitarisme en pietluttigheid

Uit beide notulenboekjes doemt vooral dít beeld op: de ledenvergadering is egalitair en de kleinste punten komen aan de orde. Meyboom staat niet boven de wet en vraagt altijd instemming, ook als het zaken betreft van meer persoonlijke aard. Voor contacten met schrijvers waarvan ze werk vertaalt, reist ze regelmatig naar Scandinavië en in de vergadering van 22 september 1906 vraagt ze of haar recente reis vergoed kan worden met als argument dat de inkomsten uit haar artikelen ten bate van de vereniging komen. De vergadering stemt ermee in.
Over de kleine punten die tijdens de vergadering ter sprake komen kan men een boek vol schrijven. Een bloemlezing: schaffen we een snijbonenmolen aan? En een rek voor de broodbussen? Moeder Althuis blieft geen ei meer. Antonia Bokkes, meestal Tonia genoemd, vraagt een hor voor het kelderraam. De Landbouw wil geen melk meer leveren, omdat Westerbro te weinig afneemt. 'Met de verkoop van Waldens beschuit zal de bakkerij ophouden.' Er dient een besluit genomen te worden over de aanschaf van een vatenkwast. Waterkannen moeten er komen. Inmaakpotten zijn hard nodig.

Peanuts in notulen (Archief Delft)

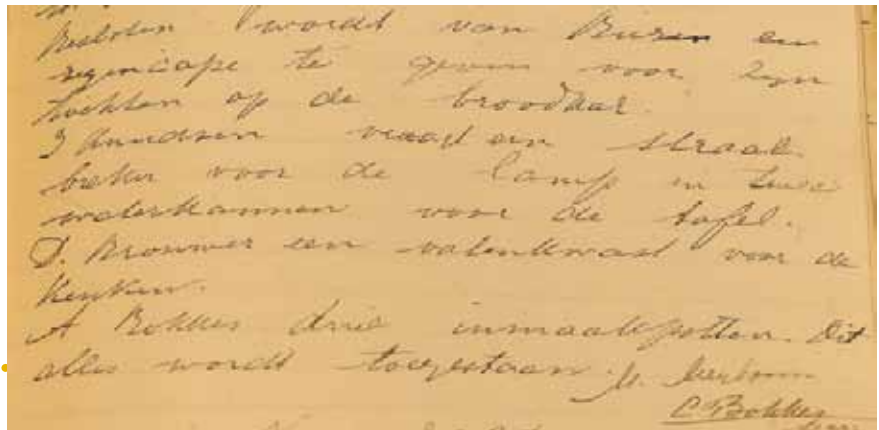

Van Eeden

De Nederlandse schrijver en psychiater Frederik van Eeden is bekend vanwege zijn commune Walden die gebaseerd is op gemeenschappelijk grondbezit. Hij richt zich vooral op tuinbouw en dient als rustoord voor psychiatrische patiënten. In september 1901 richt hij de 'Vereeniging Gemeenschappelijk Grondbezit'(GGB) op met de bedoeling om voor andere communes land te kopen waarop productie- en verbruikscoöperaties van arbeiders zich gemakkelijker kunnen vestigen. De spoorwegstaking van 1903 met de vele arbeiders die ontslagen worden, blijkt een stimulans voor hem om in Amsterdam de verbruikscoöperatie 'De Eendracht' op te richten.

Van Eeden is voor Meyboom van jongs af aan een rolmodel. In haar Rijswijkse periode hebben beiden intensief contact. Hij noemt 'de beschavende invloed van een hoogstaande vrouw' de oorzaak van het succes van Westerbro. In *De Pionier*, het veertiendaagse blad van de GGB, schrijft redacteur Van Eeden verschillende artikelen over Westerbro. Hij komt regelmatig naar Rijswijk, soms voor een lezing, maar op 25 mei 1906 voor overleg: hij vertelt, dat men op Walden van plan is zelf het graan te gaan malen. In dát geval is Westerbro bereid meel van Walden te betrekken, reageert Meyboom. Van Eeden vervolgt, dat veel gelijkstemde coöperatieve groepen zich niet bij de GGB aansluiten, omdat ze te veel controle door het hoofdbestuur vrezen. Hij vindt, dat Westerbro dat nu juist wél moet doen: 'De bedoeling is alleen te zorgen dat de groepen niet een leven in weelde voor zichzelf zullen stellen boven 't groote doel van de G.G.B.' [5]

Het is gissen waar de beide commune leiders het nog méér over hebben. Misschien over een samengaan van Walden en Westerbro? *De Pionier* van 16 juni 1906 wijst in die richting. Misschien over welke leiderschapsstijl de beste is voor een commune: een geduldige en invoelende stijl (Meyboom) of een meer sturende (Van Eeden)? Heeft Meyboom kritische vragen gesteld aan Van Eeden? Bijvoorbeeld over de ideale grootte van een commune? In ieder geval schrijft hij haar enkele maanden later een brief die er niet om liegt. Een citaat:

> En ik raad u aan uw eigen oordeel op te schorten totdat u een grootere organisatie, een lichaam van bv. 200 personen tot stand heeft gebracht. Om veel personen zuinig en productief te laten samenwerken is strenge controle, streng beheer en onverbiddelijke uitzetting van den nalatige een absoluut vereischte. Gesteld zelf dat u het wonder verrichtte zonder gestrengheid, alleen door voorbeeld en goede zorg en vermaning, – dan nog zou dat niets bewijzen, want zulke engelachtige begaafde en geduldige leiders zijn er toch niet méér te vinden, en men kan er niet op rekenen.[6]

Een jaar later gaat De Eendracht failliet. Oorzaak is het slechte management van Frederik van Eeden: hij neemt te veel mensen aan en doet vrijwel niets om diefstal te voorkomen. Wel stelt hij uit eigen zak gedupeerde leden schadeloos en lost schulden af. Hierdoor komt hij financieel in de problemen en moet Walden verkopen.

Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam bewaart een door Meyboom geschreven concepttekst voor een artikel, getiteld *Over Frederik van Eeden en zijn sociale werk*.[7] De tekst is ongedateerd, maar uit een zinsnede valt op te maken, dat hij na 1918 geschreven is: 'De gemeenschapszin groeit langzaam; maar zeker. Zelfs de gruwelijke wereldoorlog deed haar sterker

groeien.' Zij blikt terug op Fredrik van Eeden en zijn idealen. Meyboom heeft hem nog steeds hoog zitten: 'En we voelen in hem den Vader van onze beweging in Holland, de beweging, die we liefhebben en waarin we gelooven'. Maar zij is ook kritisch op Van Eeden, die volgens haar in het begin van zijn 'proef' op Walden te filantropisch is en mensen te veel op anarchistische basis laat werken: 'Als medewerkers nam hij velen aan, die ongelukkig of zwak waren in de hoop ze op Walden gelukkiger of sterker te maken. Nu weet hij, dat alleen gezonde, bekwame mensen zulk een proef financieel kunnen doen slagen'. Meyboom vervolgt: 'Wij allen hebben geleerd door de ervaringen van Van Eeden en trachten het werk voort te zetten, wel wetend ver van het ideaal verwijderd te zijn'. Aspirant-leden op Westerbro moeten én vakbekwaam zijn én een gezondheidsattest overleggen. Maar de praktijk is weerbarstig, zoals we al gezien hebben en nog zullen zien.

Schrijfwerk en bijeenkomsten

In de beginjaren te Rijswijk is Meyboom bijna uitsluitend met haar 'kroonjuweel' bezig. Pas na enige tijd komt ze weer aan schrijven en het geven van lezingen toe. Begin jaren twintig schrijft ze *Van en over liefde*, dat minstens drie drukken beleeft.[8] Het boek, in de vorm van een briefwisseling tussen meerdere personen – Jans en Mary, moeders en zussen, schrijven elkaar het vaakst – opent met een 'aanbevelingsbrief' van Albert Verwey vanuit Noordwijk. De brieven gaan over de opvoeding van hun kinderen van jongs af aan tot en met hun verloving en huwelijk. Beide moeders willen de kinderen voor alles begrijpen. Ze beseffen dat bepaalde inzichten en gedragingen in deze jonge levens, tijd moeten krijgen om te rijpen, tonen geduld, stellen begeleiding boven dwang en gaan met de kinderen veelvuldig in gesprek om ze van binnenuit tot een beter inzicht en het gewenste gedrag te laten komen. Voor díe tijd zeker een vooruitstrevende opvoedkundige aanpak, hoewel die uiteraard ook tijdgebonden is. Zo echoot iets van de 'Rein-Leven-Beweging', die in 1920 bepaald nog niet uitgedoofd is, door in een zinsnede als 'onrein is díe liefde die alleen op het lichaam en niet op de ziel gericht is'.[9]

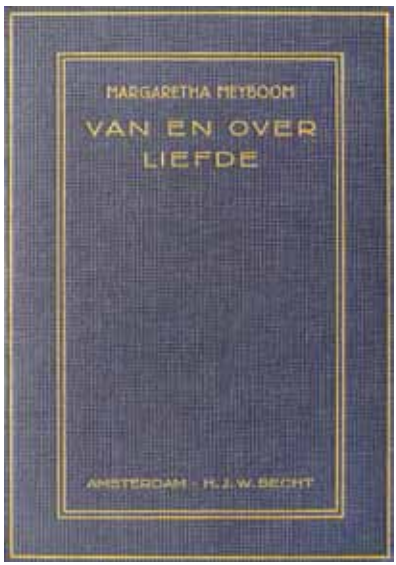

'Van en over liefde' (IISG)

In *Van en over liefde* treffen we eigenlijk de 'moeder' van Westerbro aan, met een sterke, eígen missie, maar ook met liefde en veel geduld in de omgang met anderen. Meyboom doét wat ze schrijft: ze wast af na de gezamenlijke maaltijd, vertelt sprookjes aan de kinderen van Westerbro, toont een feilloos gevoel voor leden in de gemeenschap waar iets mee is, zoekt ze op, biedt een luisterend oor en probeert samen met hen tot een oplossing te komen. Het gaat om 'het scheppen van een atmosfeer van steeds zuiverder menschenliefde, waar alle mensen in opbloeien als planten in de zon' (*Van en over liefde*, pagina 82).

In de stilte van de avond, na een drukke werkdag, schrijft Meyboom in haar studeerkamer vooral teksten voor tijdschriften. Veelzeggend is haar ingezonden brief in *OPWAARTS, ORGAAN VAN DEN BOND VAN CHRISTEN-SOCIALISTEN* van vrijdag 18 mei.[10] Daarin schrijft ze onder andere: 'Gemeenschappelijk bezit der productiemiddelen en gemeenschappelijk verbruik der voortbrengselen is ook ons doel'. Daarna oefent ze kritiek op de maatschappij van haar tijd en somt vier vormen van onrecht op. Het is onrecht dat:

- 'de een overvloed heeft van stoffelijke en geestelijke goederen en de ander te weinig',
- men rente en dividend op aandelen int en 'zoodoende de vruchten van anderer arbeid' neemt 'zonder er hun iets voor in de plaats te geven',
- de een teveel en de ander te weinig werk heeft en
- mensen 'die goeden handenarbeid verrichten, worden beschouwd als wezens van lager orde dan hoofdwerkers'.

Naast schrijven is Meyboom actief in bewegingen waarin veel 'geestelijke stromingen' samenkomen, zoals de 'Broederschapsfederatie'. Theosofen, spiritisten, esperantisten, geheelonthouders, vegetariërs en Rein Levenden vinden er onderdak. In haar woonkamer vindt de oprichtingsvergadering plaats. Dominee A.C.H. Boissevain schrijft er dit over: 'De Federatie is geboren op Hemelvaartsdag 1918. Buiten straalde de zon op de bloeiende vruchtboomen; de vogels zongen om 't huis en de lucht was vol gloed en geuren; in de kamer waren ongeveer veertig mensen bijeen, die elkaar maar weinig kenden; ieder vertegenwoordigde een andere geestelike stroming'.[11]

In 1924 wordt in Gent het 'Internationaal Coöperatieve Vrouwengilde' opgericht. Meyboom vertegenwoordigt Nederland als een van de tien betrokken landen. Ze wordt bestuurslid. In het verslag van het congres schrijft ze: 'Wij begonnen met het gekozen Bondslied, de *Internationale der Moeders* in 't Esperanto te zingen. Ernstig en plechtig klonk dat lied door de zaal'.[12]

Weinig succes

In 1917 schrijft Meyboom optimistisch: 'De weg naar recht en broederschap is moeilijk want het is een strijd tegen het eigen egoïsme, maar wij weten na 13 jaar dat het mogelijk is'. Maar Westerbro wordt geen succes. Uit beide notulenboekjes blijkt de bakkerij een constante bron van zorg. Men bereidt brood met een stoomkoker. Maar eind 1906 wordt gemeld, dat het 'brooddebiet' (omzet) afneemt, de leden van de vereniging oud brood te eten krijgen en de nieuwe stoomkoker niet past. 'De zakken van 't meel worden door de ratten opgevreten', aldus de notulen van 27 december 1906. Alle zeilen moeten worden bijgezet om het brood te slijten: er worden zelfs advertenties in de *Haagsche Courant* en andere Haagse blaadjes gezet om klandizie te winnen. Maar op 1 oktober 1910 gaat de bakkerij voorgoed dicht.

De overige bedrijfjes vertonen hetzelfde beeld. Neem de tuin: die moet voorzien in eigen onderhoud, maar ook producten opleveren voor verkoop op de veiling of op de Haagse markt. Dat de meeste medewerkers onvoldoende geschoold zijn, blijkt onder andere als tuinbaas Althuis ermee ophoudt. Aan een Deen, Kristensen, wordt gevraagd hem op te volgen, maar als deze aangeeft geen 'tuinbouwkundige' te zijn, luidt de reactie 'dat hier gelegenheid te over is om dat

te leren'. Zijn inzet is van korte duur. Opvolger tuinbaas Doeke Visser zegt in april 1911 onverwacht de dienst op. Men besluit de tuin te verhuren. Bloemist Oltmans en de groentekwekers Borsboom en Mikkers zijn de eerste huurders. Enkele jaren later worden er honderd briefkaarten gedrukt voor verzending naar Scandinavische adressen om 'volontairs' te werven voor de tuin. Intussen komen er klachten binnen over de te hoge huur van de grond en blijkt de grond minder geschikt. Er wordt iemand ingeschakeld om de bodem te bemesten en op te hogen met bagger uit de sloot. Maar de tuin blijft te weinig opbrengen.

Ook de Eerste Wereldoorlog doet de commune geen goed: het aantal pensiongasten neemt af en daarmee verminderen de inkomsten. Een voor de hand liggende maatregel is bezuinigen. Abonnementen op kranten gaan de deur uit, natuurboter wordt vervangen door margarine, er moet minder koffie en theegedronken worden, geen sintels dit jaar om de paden te verhogen enzovoort.
Meyboom, die van haar uitgever nog *f* 175 tegoed heeft, 'voorzag weer tijdelijk in de eerste nood' laten de notulen van 21 april 1915 weten. En in hetzelfde verslag van de bestuursvergadering volgt letterlijk: 'Zij heeft hier en daar nog enkele kleine sommetjes staan die vergadering hoopt, dat niet opgevraagd behoeven te worden'.
Bovendien verricht Meyboom steeds meer werk voor de Nederlandse Coöperatieve Vrouwenbond, allemaal *pro Deo*. Daardoor blijft er steeds minder tijd over voor betaald werk op literair en ander gebied. Als beloning uitblijft, ziet ze zich genoodzaakt de Vrouwenbond te verlaten. Het helpt: de Bond zal haar voorlopig een half jaar lang *f* 52 per kwartaal betalen.
Regelmatig wordt verzucht dat 'als het zó doorgaat de Vereniging zichzelf maar moet ontbinden'.

'Nieuw Westerbro'
In september 1924 verhuist Meyboom in verband met de slechte gezondheid van haar vriendin Clara Bokkes naar Voorburg. De notulen vermelden inderdaad vaak, dat ze wegens 'ongesteldheid' afwezig is. Er zou in Voorburg een tweede commune opgericht worden: 'Nieuw Westerbro'. Als er al plannen zijn, dan komt het niet tot realisatie. Twee bronnen werpen iets meer licht op deze zaak: het 'Handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken' te 's-Gravenhage én het bevolkingsregister van Voorburg.

Kaart met inwonenden (Bevolkingsregister Voorburg)

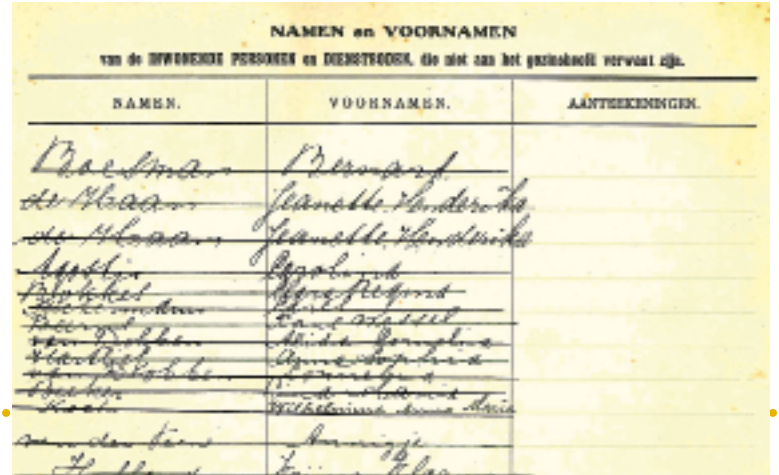
NAMEN en VOORNAMEN

van de INWONENDE PERSONEN en DIENSTBODEN, die niet aan het gezinshoofd verwant zijn.

NAMEN.	VOORNAMEN.	AANTEEKENINGEN.
Boelma	Bernard	
de Haan	Jeanette Hendrika	
de Haan	Jeanette Hendrika	
Appel	Engel	
Pikkel	Engelegard	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	

Om met de laatste te beginnen: Meyboom staat vanaf 11 september 1924 ingeschreven op adres Westeinde 39. Zij woont daar tot aan haar dood op 26 september 1927. Er is inwoning van heel wat mensen, waaronder Clara Bokkes. Dat kan ook, want het huis is groot. Voor de meesten is het tijdelijk, zoals uit de doorhalingen van de namen blijkt. Betreft het hier gegadigden voor een nieuwe commune?
Het Handelsregister bewaart wel een dossier over Westerbro, maar vermeldt niets over een mogelijk Nieuw Westerbro. Uit het eerstgenoemde blijkt, dat Meyboom en Bokkes het Rijswijkse Westerbro blijven leiden: in het dossier bevinden zich de balansen, en soms ook de winst- en verliesrekeningen, van 1924, 1925 en 1927, alle ondertekend door 'presidente' Meyboom. Van een Nieuw Westerbro is het waarschijnlijk nooit gekomen.
Na de dood van Meyboom draait het Rijswijkse Westerbro door, maar hoe, daarover is weinig met zekerheid bekend. Waarnemend voorzitter en bestuurslid is nu Gerardus Jan Pannekoek. Clara Bokkes blijft bij 'Rijswijk' betrokken. Hoe? Hoogst waarschijnlijk niet door ter plekke aanwezig te zijn, maar door op afstand de hoogstnoodzakelijke dingen te regelen. Misschien wel de opheffing van Westerbro.
Het laatste bericht in het dossier bij het Handelsregister vermeldt op 29 juni 1929: 'Het adres dezer Vereeniging en van haaren voorzitter is gewijzigd in Hoenderloo; het adres van de secretaresse Mej. C.R. Bokkes is thans Soest'. Betekent deze aantekening in het dossier het definitieve einde van Westerbro met een correspondentieadres voor de verdere afwikkeling van de opheffing van de coöperatieve vereniging?
Voor deze optie zijn enkele aanwijzingen: Westerbro tuiniert op minder geschikte grond. Wat opvalt in de notulen is het amateurisme in het uitvoeren van taken en het komen en gaan van mensen die maar half of onder bepaalde condities als lid mee willen doen of pension willen genieten. Mogelijk zal de weerbarstigheid en neergang van Westerbro Meyboom niet verrast hebben: zij ziet de hele onderneming als een 'proef', zoals haar vakbroeder Van Eeden. Zij is ervan overtuigd, dat als deze mislukt, het zaad van samenwerking en coöperatie toch in het hart van de deelnemers gezaaid is en dit uiteindelijk tot een betere wereld zal leiden. Wel, dan zit je altijd goed.

Einde

Zoals vermeld overlijdt Meyboom op 26 september 1927. Ze wordt op de Algemene Begraafplaats in Rijswijk ter aarde besteld. De begrafenisstoet vertrekt vanuit Westerbro. Een ooggetuige, C.M. van Hille-Gaerthé, schrijft: 'Op Vrijdag 30 September 1927, toen de herfstzon mild scheen over de vlierstruiken van Westerbro – Andersens vlierboom, zooals juffrouw Meyboom de struyk wel noemde – zijn wij met velen voor het laatst saamgekomen om haar, voor wie Westerbro zooveel herinneringen en illusie's besloten hield, te geleiden naar den kleinen rusthof aan de overzijde van den weg'.[13]

Nagedachtenis

Een jaar na het overlijden van Meyboom wordt op haar graf een gedenkteken onthuld, een initiatief van de Broederschapsfederatie en de Nederlandse Coöperatieve Vrouwenbond. Het eikenhouten monument, naar het ontwerp van de al eerdergenoemde Rueter, brengt het teken van de Broederschapsfederatie in beeld, symbool van macht, vrede en liefde. Daaronder leest men de tekst: 'Wij willen alle menschen als broeders beschouwen en ernaar streven ons voelen, den-

ken en handelen daarmede in overeenstemming te brengen'. Nog iets lager staat geschreven: 'Haar geest werd de sleutel die onze harten voor een wereldgedachte ontsloot'.
Dominee Boissevain onthult namens de Broederschapsfederatie het gedenkteken. Daarna herdenkt mevrouw L. Romeyn-Tückermann, voorzitter van de Nederlandse Coöperatieve Vrouwenbond, Meyboom in warme bewoordingen. Er worden bloemen op haar graf gelegd. Professor H.M. Meyboom, broer van Margaretha, dankt alle aanwezigen namens familie, vrienden en kennissen. Daarna zingen de ongeveer zeventig vrouwen van de Nederlandse Coöperatieve Vrouwenbond gezamenlijk het bondslied *Hand in hand*.

Voormalig gedenkteken Meyboom (tekening van Rob de Mooy, 1992)

De Broederschapsfederatie geeft in hetzelfde jaar 1928 het boekje *In herinnering aan Margaretha Meyboom. Door haar vrienden* uit. De al eerder vermelde kunstenaar Johan Briedé, die in 1911 als eerste gast voor rust naar Westerbro komt, ontwerpt de band ervan. Claudine Bienfait, die onder andere werk van de Deen Martin Andersen Nexø vertaalt en met Meyboom eind negentiende eeuw haar schouders onder het 'Haagsch Damesleesmuseum' zet, stelt het samen.
Het boek opent met een herinnering van S.G.F. Meyboom, zus van Margaretha. Vernède, die op Westerbro jarenlang zieken verpleegt, komt in haar bijdrage woorden te kort om Meyboom te prijzen.[14] Enkele van haar uitspraken: 'Haar supérieure beschaving dwong zelfbeheersching af' en 'Zij was aristocrate naar den geest, een koningskind'.

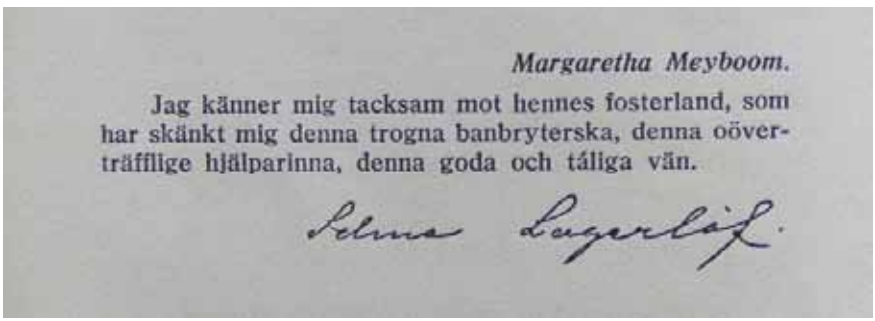
Margaretha Meyboom.

Jag känner mig tacksam mot hennes fosterland, som har skänkt mig denna trogna banbryterska, denna oövertrafflige hjälparinna, denna goda och täliga vän.

Selma Lagerlöf.

Bijdrage Selma Lagerlöf ('In dierbare herinnering')

De bijdrage van Selma Lagerlöf is kort en krachtig. Haar Deense tekst luidt in het Nederlands: 'Ik ben haar vaderland dankbaar, dat mij die trouwe baanbreekster, die onovertroffen hulp, die goede, volhardende vriendin geschonken heeft'.
Opvallend, zeker voor Rijswijk, is de bijdrage *Naschrift* ondertekend met A. Hingst. Dat is Jacoba die op dat moment de middelbare tuinbouwschool voor meisjes 'Huis te Lande' aan de Van Vredenburchweg runt. Zij bedankt 'Greet' voor haar lessen op Huis te Lande.

Slot

De vraag 'In hoeverre heeft Meyboom bijgedragen aan een betere samenleving?' is moeilijk te beantwoorden.

In haar artikel *Margaretha Meyboom en het verlangen naar een andere en betere samenleving* vergelijkt Saskia Poldervaart (1945-2011) de ongeveer tien toentertijd (1890-1920) bekende 'kolonies' in Nederland. Poldervaart constateert dat Walden van Frederik van Eeden en de Internationale Broederschap van Jacob van Rees te Blaricum, geïnspireerd op het sociale gedachtegoed van Lev Tolstoj, steeds in het nieuws zijn en Westerbro nauwelijks.[15] Ze steekt in dat artikel haar waardering voor Meyboom niet onder stoelen of banken: zij is in Nederland de enige vrouw die een 'kolonie' leidt, laat anders dan de soms 'dictatoriale' Van Eeden op Westerbro haar voorstellen 'democratisch wegstemmen' door de ledenvergadering, omringt zich vooral met ongehuwde vrouwen die niet vastgepind zitten op hun rol als 'vrouw van het échte lid, meneer X' en hoeft nauwelijks ruzies bij te leggen. Poldervaart vindt, dat de rol van Meyboom in de geschiedenis van die 'kolonies' onderbelicht is gebleven.

Dat onderbelichte zou dit weleens kunnen zijn: Meyboom toont zich in woorden en daden kritisch tegenover de heersende opvatting dat er voor vrouwen maar één roeping is, die van huisvrouw. Met Westerbro wil ze 'bewijzen' hoe vrouwen en maatschappelijke klassen kunnen samenwerken. 'Communistisch samenleven' betekent niet dat alle communeleden per se in één ruimte moeten wonen. Dat vergt te veel van mensen. Vandaar dat zij op Westerbro de leden over vier huizen verdeelt.

Daarnaast mag haar betekenis als vertaalster en schrijfster niet onderschat worden: ze brengt talloze Nederlanders in contact met vernieuwende literaire en maatschappelijke opvattingen van diverse, vooal Scandinavische, auteurs.

Graf Meyboom, begraafplaats Oud Rijswijk (foto Frans Holtkamp)

Westerbro wordt slechts vijfentwintig, de vier huizen worden dubbel zo oud, het gedenkteken ruimt begin jaren negentig het veld, maar Meyboom zelf rust nog steeds op de Algemene Begraafplaats tegenover haar vroegere 'kroonjuweel'.

Noten

1 In *Parmentier* jaargang 3 (1991-1992) schrijft Lizet Duyvendak in haar artikel *De grenzen der betamelijkheid, Omstreden boeken in het Haagse Damesleesmuseum* veel wetenswaardigs over het Haagsch Damesleesmuseum (DLM) en zijn historische setting. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/_par012199101_01/_par012199101_01_0031.php

2 Catharina Helena Vernède (1875-1957) zal uiteindelijk de geschiedenis ingaan om haar grote inzet voor een betere opleiding van verpleegsters. Eind 2008 wordt de 'Stichting Zuster Vernède', tevens steunstichting van het 'Florence Nightingale Instituut', opgericht met als doel de geschiedenis van de verpleging te helpen onderzoeken.

3 *In herinnering aan Margaretha Meyboom. Door haar vrienden*. Dit gedenkboekje bevindt zich in het Archief Meyboom van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam onder het nummer IISG CP 3/5/56. Het citaat is uit de bijdrage van Meta A. Hugenholtz *Eén voor allen, allen voor één*, 36.

4 Het eerste, getiteld *De Geschiedenis van Westerbro*, bevindt zich in het IISG te Amsterdam. Het loopt van 7 oktober 1903 tot en met 23 november 1907. Stadsarchief Delft bewaart *Notulen Westerbro deel II*. Het boekje begint op 20 november 1907 en eindigt op 4 maart 1916.

5 Dit staat in het eerste notulenboekje bij 26 mei 1906.

6 Duyvendak, Lizet, *Het Haags Damesleesmuseum*: 1894-1994, Van der Gang Den Haag bv, Rijswijk, 1994,184 en 185. De brief van Van Eeden, gedateerd 28 september 1906, maakt deel uit van de brievencollectie van Claudine Bienfait. De collectie bevindt zich in het Haags Gemeentearchief te Den Haag.

7 Archief Meyboom (IISG ARCH00890). De tekst heb ik uitgetypt en is op mijn blog te lezen: https://fransholtkamp.files.wordpress.com/2017/12/frederik-van-eeden-en-zijn-sociale-werk.pdf

8 Meyboom, Margaretha, *Van en over liefde*, H.J.W. Becht, Amsterdam, z.j. De door mij geraadpleegde versie bevindt zich in het archief van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (IISG 224/162).

9 De 'Rein Leven Beweging' (RLB) wordt in 1901 opgericht met individuele zedelijke verheffing als doel. Daarin spelen ideeën van de Russische schrijver Leo Tolstoj een belangrijke rol. De kernboodschap is, dat seksualiteit en andere lichamelijke genoegens de mens van 'het hogere' afhouden. De beweging bestrijdt prostitutie en geslachtsziekten, maar ziet geheelonthouding als haar meest beschavende taak: leden dienen zich te onthouden van geweld, vlees, alcohol, tabak en seks. In het huwelijk dienen man en vrouw op gelijke voet te staan, wél binnen een traditioneel rolpatroon. In 1929 wordt de RLB opgeheven.

10 *OPWAARTS, ORGAAN VAN DEN BOND VAN CHRISTEN-SOCIALISTEN* 10 (1917) nr. 477

11 *In herinnering aan Margaretha Meyboom. Door haar vrienden*, bijdrage van Boissevain *Haar laatste glimlach*, 24

12 idem, bijdrage van Meta A. Hugenholtz *Eén voor allen, allen voor één*, 36

13 idem, 20

14 Zie noot 2.

15 Poldervaart, Saskia, *Margaretha Meyboom en het verlangen naar een andere en betere samenleving, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 14, 1994

Noodgeld Rijswijk, waarde f 0,25
(Nationale Numismatische Collectie, De Nederlandsche Bank, Amsterdam)

Noodgeld in Rijswijk:
gedrukt, maar nooit uitgegeven

Wim Dammers

Op 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. De Nederlandse troepen bleken onvoldoende in staat om de opmars van de Duitsers tot staan te brengen. Na het bombardement op Rotterdam capituleerde het Nederlandse leger op 14 mei.

Geldschaarste

Direct na de Duitse inval trad er geldschaarste op. Vooral muntgeld bleek nauwelijks beschikbaar, doordat het publiek zilvergeld oppotte, maar vooral ook door het op 10 mei ingestelde bankenmoratorium. Ingesteld bij Koninklijk Besluit had dit als doel om het oppotten van contant geld zoveel mogelijk tegen te gaan: er werd in bepaald, dat houders van saldi bij banken, spaarbanken, girodiensten en dergelijke slechts over ten hoogste 3 % van hun op genoemde datum bestaande tegoed ofwel over ten hoogste *f* 50 per week mochten beschikken. Dit moratorium heeft bestaan tot 11 juni 1940. Overigens had De Nederlandse Bank op 18 januari 1940 al besloten om maatregelen te nemen voor het geldverkeer bij een vijandelijke inval. Om te voorkomen, dat de kas in vijandelijke handen zou vallen, diende men het bankpapier naar een veilige plek te brengen of in het uiterste geval over te gaan tot vernietiging of onbruikbaarmaking van dit geld. De voorraad zilvergeld mocht niet vervoerd worden.

Eerder Nederlands noodgeld: zilverbonnen

Al eerder werd zilvergeld achtergehouden door het publiek en wel in de eerste dagen na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De regering heeft toen zogenaamde 'zilverbonnen' uitgegeven, in waarden van *f* 1 en *f* 2,50. Vanaf 7 augustus 1914 werden deze uitgebracht ter vervanging van zilveren guldens en

Zilverbon, waarde f 1, uit 1938, voorzijde (collectie auteur)

Zilverbon, waarde f 1, uit 1938, achterzijde (collectie auteur)

rijksdaalders. De zilverbonnen werden weer ingenomen, toen vanaf 1922 zilveren guldens en vanaf 1929 zilveren rijksdaalders werden uitgegeven. Met het oplopen van de internationale spanningen begon de regering in 1938 opnieuw met het aanleggen van voorraden zilverbonnen. Deze werden na de capitulatie vanaf 15 mei 1940 in omloop gebracht. Omdat het een aantal dagen duurde voordat deze in het hele land beschikbaar waren, konden de meeste gemeenten pas op 20 mei over deze zilverbonnen beschikken.

Noodgeld in 1940

Door vervoersproblemen na de inval op 10 mei was er van reguliere verspreiding van geld geen sprake meer. Dit betekende, dat vrijwel alle gemeenten acuut te maken kregen met schaarste aan pasmunt: uitbetaling van steungelden, werkverschaffingslonen en loonbetalingen aan gemeentepersoneel konden niet meer plaats vinden. Ook de twee postkantoren konden geen uitbetalingen meer doen, waardoor onder andere pensioengerechtigden in de problemen kwamen. Mensen met een gering inkomen zonder financiële reserve zouden mogelijk hongerlijden.
Dit probleem van geldschaarste kon alleen worden opgelost door op zeer korte termijn plaatselijk noodgeld uit te geven. Op 11 mei 1940 verstuurde secretarisgeneraal (SG) K.J. Frederiks van het Ministerie van Binnenlandse Zaken een telegram, waarin de 'Commissarissen der Koningin (CdK) worden gemachtigd om burgemeesters in geval van dringende noodzaak toe te staan om plaatselijk noodgeld uit te geven'. Voor elk geval was voorafgaande toestemming van de CdK nodig. Verder vermeldde het telegram, dat het noodgeld 'zoodra de omstandigheden het enigszins toelaten ingetrokken dient te worden'.
Van enige afstemming was echter geen sprake, aangezien er door de bestuurlijke chaos niet veel regulier contact meer was tussen de gemeenten en de Commissarissen van de Koningin. Een groot aantal gemeenten, maar ook de provincies Drenthe, Friesland, Groningen en Zeeland en een aantal particuliere organisaties (onder andere de 'Staatsmijnen' in Heerlen en de 'Rotterdamse Droogdokmaatschappij') gingen de uitgifte van noodgeld op eigen gelegenheid

voorbereiden, vooral in lage waardes: het merendeel in coupures van 10, 25 of 50 cent en van 1 of van 2½ gulden. In enkele gevallen werden echter ook coupures van 10, 20, 25 of zelfs 100 gulden (provincie Drenthe) voorbereid. Een aantal van de aangemaakte biljetten is daadwerkelijk uitgegeven, maar in Rijswijk is dit niet gebeurd (zie volgende hoofdstuk). Omdat de Nederlandse Bank (DNB) op 15 mei in staat werd geacht om het land te voorzien van bankbiljetten en zilverbonnen, trok genoemde Secretaris-Generaal op 17 mei 1940 de machtiging tot het uitgeven van noodgeld alweer in.
Op 19 juni 1940 stuurt de SG van Binnenlandse Zaken een brief aan provincies en gemeentebesturen, waarin om een opgave werd gevraagd van de bedragen, gespecificeerd naar de waarden van het bedrag, dat aan noodgeld

a) Is aangemaakt,
b) In circulatie is gebracht,
c) Inmiddels uit circulatie is genomen,
d) Op 17 juni 1940 bij aanvang van de dag nog in circulatie was.

Deze opgave diende uiterlijk op 18 (!) juni 1940 toe te worden gezonden aan de Minister van Financiën. Het is niet bekend of de gemeente Rijswijk aan dit verzoek heeft voldaan.
Provincies en gemeentebesturen werd ook verzocht om aan de bevolking te melden, dat het noodgeld voor 1 juli 1940 kon worden ingewisseld op het kantoor van de gemeenteontvanger. Verder drong de SG erop aan, dat het noodgeld dat niet was uitgegeven en uit de circulatie was genomen onbruikbaar werd gemaakt. Het onbruikbaar gemaakte noodgeld moest op een centraal punt bijeen worden gebracht, ter verificatie: dit diende te gebeuren door het geld in 'afgetelde pakketjes naar soort en waarde' voor 10 juli 1940 naar het departement op te sturen.

Noodgeld Rijswijk, waarde f 1 (Nationale Numismatische Collectie)

Noodgeld Rijswijk, waarde f 2,50 (Nationale Numismatische Collectie)

Wat gebeurde er in Rijswijk?

In het 'Register ingekomen stukken' van de gemeente wordt op 16 mei 1940 de ontvangst vermeld van het eerdergenoemde telegram (verzonden op 14 mei 1940) van de Commissaris van de Koningin, waarin toestemming wordt gegeven voor het uitgeven van noodgeld. De gevolgen hiervan voor Rijswijk zijn echter niet in het archief aangetroffen: welk besluiten nemen B&W over de productie van noodgeld? In welke coupures moeten er biljetten worden aangemaakt, in welke hoeveelheden per coupure en hoe vindt de financiering plaats? De notulen van de vergaderingen van B&W en van de gemeenteraad geven hierover geen uitsluitsel. Merkwaardig is ook de keuze voor een drukkerij buiten Rijswijk, namelijk 'Drukkerij Samsom N.V.' in Alphen aan den Rijn.

Toele en Jacobi maken in hun catalogus over Nederlands noodgeld melding van drie biljetten, die als enige bewaard zouden zijn gebleven. Deze zijn aanwezig in de collectie van de Nederlandse Bank: afbeeldingen van deze biljetten zijn bij dit artikel opgenomen. Zij schrijven: 'Wij weten niet wat er van de overige biljetten is geworden'.

Echter, in het gemeentearchief bevinden zich nòg vier Rijswijkse noodgeldbiljetten, alle geperforeerd met twee gaten (waarschijnlijk in een klapper opgenomen geweest): één van *f* 0,25, één van *f* 1 en twee van *f* 2,50! Het betreffende archiefstuk bevat naast de biljetten ook nog twee brieven, één aan De Nederlandsche Bank en één aan Drukkerij Samsom, gedateerd respectievelijk 15 en 16 maart 1949. Daarin meldt de gemeente, dat zij 'voor uw archief (doet) toekomen een waardebon van *f* 0,25, *f* 1 en *f* 2,50 '. Tevens wordt gemeld, dat dit noodgeld niet in circulatie is gebracht. Deze brieven zijn overigens een antwoord op een schrijven van 16 mei 1940 (!), waarvan de inhoud niet is achterhaald.

Het eerdergenoemde Register van ingekomen stukken vermeldt op 20 mei 1940 (onder inventarisnummer 2618) de ontvangst van het eveneens eerdergenoemde schrijven van de Minister van Binnenlandse Zaken (verzonden op 17 mei 1940), waarin de machtiging tot het uitgeven van noodgeld is ingetrokken. Ook de con-

sequenties van deze brief voor Rijswijk zijn niet teruggevonden in de archieven. Op 12 augustus 1940 meldt de Nederlandse Bank aan de SG van Financiën, dat zij van onder andere Rijswijk nog geen noodgeldexemplaren in de verzameling hebben. Wel wordt hier gemeld, dat er door Rijswijk zouden zijn aangemaakt:

1200 x *f* 2,50	= *f* 3000
6000 x *f* 1	= *f* 6000
4000 x *f* 0,25	= *f* 1000
Totaal	= *f* 10.000

De biljetten die in dit artikel zijn genoemd en afgebeeld zijn alle zeven éénzijdig, ongedateerd en op wit papier gedrukt, met een afmeting van 125 x 79/81 mm. De biljetten zijn genummerd met vijf cijfers: de biljetten van *f* 0,25 hebben als volgnummer 01999 (Collectie DNB) en 02000 (Gemeentearchief), de biljetten van *f* 1 zijn genummerd 05003 (DNB) en 05002 (GA) en de biljetten van *f* 2,50 hebben als volgnummer 00003 (DNB), 00002 en 00451 (GA). Deze nummers vallen binnen de opgave van aantallen van het Ministerie van Financiën. De belettering is uitgevoerd in zwart, met een onderdruk met als tekst: NOODGELDGEMEENTERIJSWIJK(Z.H.) in lila (*f* 0,25), rood (*f* 1) en lichtgrijs (*f* 2,50). De biljetten van de Nederlandse Bank en het biljet van *f* 2,50 uit het Gemeentearchief zijn ongeldig gemaakt: de drie exemplaren van DNB met een blauw potloodkruis, het exemplaar in het GA met een diagonale, paarse potloodstreep. De ondertekening van de burgemeester (J.A.G.M. van Hellenberg Hubar) ontbreekt in alle gevallen.
Aangezien er tot op heden slechts zeven Rijswijkse biljetten zijn aangetroffen, maakt dit aannemelijk, dat – conform de opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken- de resterende voorraden van het Rijswijkse noodgeld voor uitgave zijn vernietigd. Gegevens over de besluitvorming rond de vernietiging zijn echter niet in het gemeentearchief aangetroffen.
Van de randgemeenten hebben alleen Den Haag (waar het 'noodgeldbon' heet) en Leidschendam noodgeld aangemaakt, in diverse waarden: geen van deze biljetten zijn uitgegeven.

Noodgeld 's-Gravenhage, waarde f 10 (Nationale Numismatische Collectie)

Noodgeld Leidschendam, waarde f 2,50 (idem)

De door een aantal Nederlandse gemeenten uitgebrachte biljetten zijn zelden en dan nog slechts in kleine aantallen uitgegeven en zij zijn derhalve zeldzaam. Voor nog aanwezige biljetten worden flinke prijzen gevraagd: zo worden op de website www.verzamelaarsmarkt.nl biljetten van een aantal gemeenten aangeboden, waarbij de prijzen variëren tussen de € 100 en € 800, per biljet..…

Noten

1 Nationaal Archief, blok nummer 24057, inventarisnummer 2681;
2 idem;
3 Gemeentearchief Rijswijk: Register ingekomen stukken gemeente Rijswijk 1938-1941, archiefnr. 704 - 1.1.1.2158, inv. nrs. 7 en 2618;
4 Toele, Alphons en Hans Jacobi, *Het noodgeld van Nederland in de Tweede Wereldoorlog 1940-1945*, Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden, 1996, m.n. de inleiding en de pagina's 235 en 236;
5 Gemeentearchief Rijswijk: Archiefnummer 767, inventarisnummer 26, kenmerk 1474u/V resp.1473u/V);
6 zie noot 1.

Nieuw in Oud Rijswijk

Chocolaterie
Lentz
Dé Bonbonspecialist

Salon de Thé
Chocoladeworkshops

Chocolade atelier
Bonbonnerie
Willemstraat 15 - 2282 CB - Rijswijk
070 - 3695603
Geopend van dinsdag tot en met vrijdag
van 10.00 tot 18.00 uur en op zaterdag van
10.00 tot 17.00 uur.
www.debonbonspecialist.nl

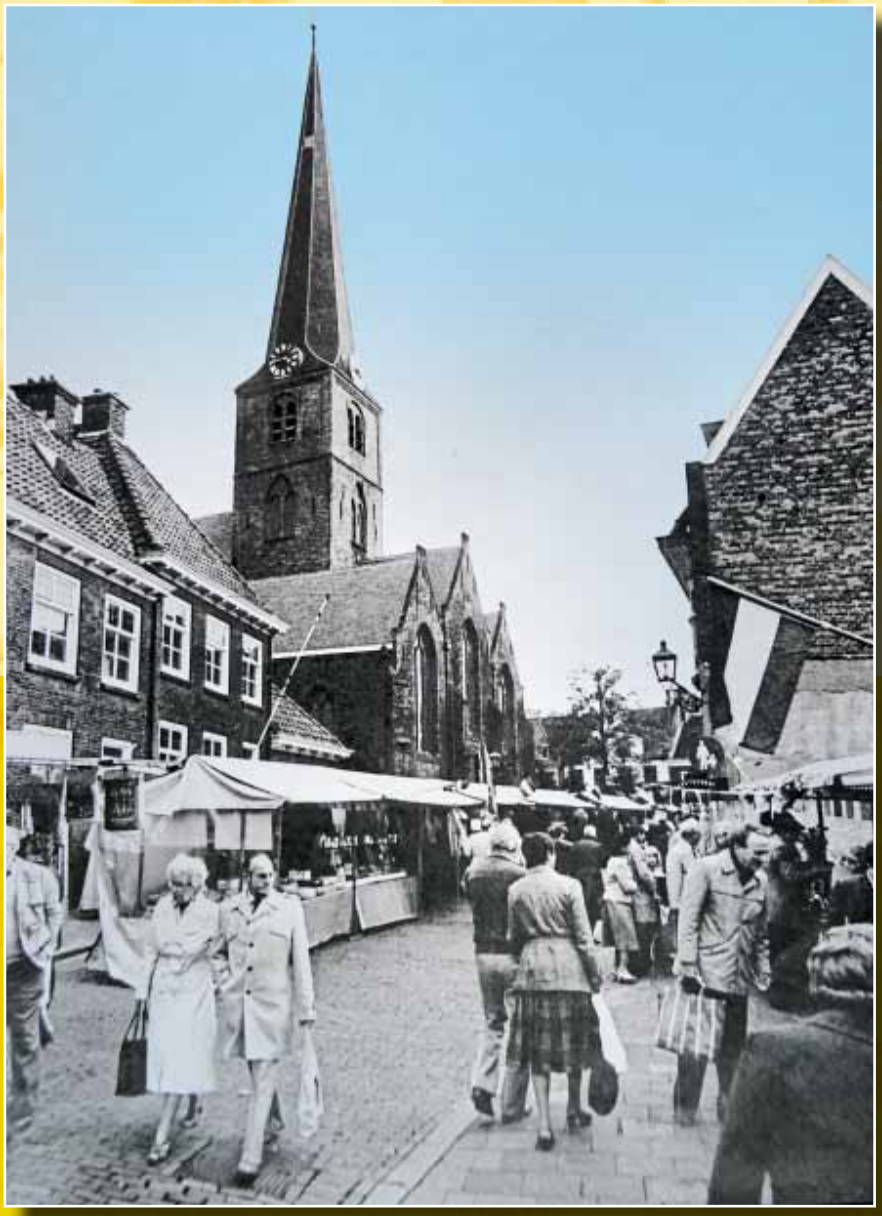

Markt in de Kerkstraat

Markt als sfeerbepaler in Oud-Rijswijk

Marianne van Rossum

In 2016 vierde de Rijswijkse markt haar zestigjarig jubileum. Dit was reden om in de Werkgroep Verteld Verleden van de HVR het idee te ontwikkelen om door interviews met de standhouders een beeld te schetsen van deze nog altijd populaire zaterdagmarkt.

Sinds de oprichting in 1956 houdt de markt in Oud-Rijswijk zich goed staande. Dat komt niet alleen doordat markt algemeen bekend staat als 'gezellig', maar ook door de goede onderlinge verstandhouding tussen de kooplieden. De gemeente geeft tot op heden voor alle branches aparte vergunningen uit. Bij vele food-vergunningen zoals groente en fruit gaan deze vaak over van vader op zoon. De branche-indeling is tot stand gekomen in samenwerking tussen gemeente, Kamer van Koophandel, Hoofdbedrijfschap detailhandel en de 'Centrale Vereniging voor Ambulante Handel' (C.V.A.H).
Sommige standhouders staan er zowat 'hun hele leven' en komen zelfs louter voor hun plezier, terwijl ze doordeweeks soms verantwoordelijk zijn voor een internationaal bloemenexportbedrijf of kaasgroothandel.

Markt in de Tollensstraat

Echter, het aantal voedselkramen groeit, maar de *non-food* raakt steeds meer in de verdrukking. Dit is een landelijk beeld. Het aantal marktbedrijven (11.200) kalft af en tussen 2007 en 2017 halveerde het aantal kraamondernemers bijna naar ruim 10.000, aldus de CVAH. Bij de non-foodaanbieders verdwijnen nu jaarlijks 100 kramen. Oorzaken zijn internetverkoop en opkomst van prijsdiscounters, zoals Action en Big Bazar.
De warenmarkt moet volgens CVAH-voorzitter Henk Achterhuis meer een plek worden van 'productpresentaties, miniproeverijen en ontmoeten'. 'Het naar de zin maken van de klant moeten marktlui collectief oppakken, ook voor culturele activiteiten als straattheater. De non-foodsector moet kijken hoe goed sommige collega's op andere markten het doen, bijvoorbeeld bij de sokken- en beenmode, dekbedden en telescoopmasten. Je moet niet alleen een goed product hebben maar ook goed ondernemerschap. De markt is er al lang niet meer voor de goedkoopte, maar wel voor versheid, kwaliteit en de sociaal-maatschappelijke rol', aldus Achterhuis.
Zo lijkt de grote zus van Rijswijk, de zesenzeventigjarige 'Haagse mart' aan de Herman Costerstraat met 540 kramen en 35.000 bezoekers per dag de juiste formule te hebben met diversiteit van aanbod en is in 2018 verkozen tot beste van Nederland. In Rijswijk zijn er kraamhouders die ruim 60 jaar aan onze markt verbonden zijn en kunnen vertellen over de ontwikkelingen van toen en nu.

Felle discussie over warenmarkt
Het bordes van het GEB-gebouw in de Schoolstraat was zaterdag 25 augustus 1956 speciaal ingericht voor Archibald Bogaardt. De trotse burgemeester opende onder toeziend oog van toegestroomd publiek met een toespraak de Rijswijkse weekmarkt. De 50 kramen waren in alle vroegte ingericht.
Het feestje in de ochtend verbloemde dat de markt er niet zonder slag of stoot was gekomen. Jarenlang woedden er discussies in de gemeenteraad over de wenselijkheid en bij iedere begrotingsbehandeling kwam het weer aan de orde. De lokale middenstand vreesde omzetverlies, anderen vonden dat het bestaande winkelaanbod ruimschoots in de behoefte van de consument voorzag. In 1955 stelden B &W een commissie in die moest oordelen. Op grond van haar rapport besloot de gemeenteraad op 15 maart 1956 tot een weekmarkt. Die zou komen in de Schoolstraat en omgeving, omdat dit deel van de dorpskern 'enige historische binding heeft met het marktwezen als zodanig', aldus een krantenartikel van 1 september 1956.

'Lastenverlichting kleine inkomens'
Bogaardt verwachtte niet dat de markt een storende invloed op de lokale economie zou hebben. Het zou juist een impuls geven, meende hij. Ook rekende hij erop dat de bewoners uit het Haagse Spoorwijk en Laakkwartier hun opwachting zouden maken. Voor hen was de reis naar de 'Haagse mart' aan de Herman Costerstraat vaak bezwaarlijk. Bogaardt wees ook op de sociale betekenis van de markt: 'Speciaal voor die gezinnen, die zijn aangewezen op kleine inkomens kunnen de lagere marktprijzen een belangrijke verlichting van de lasten betekenen'.
Later zou inderdaad blijken dat de reuring, die een markt met zich meebrengt, toch gunstig uitpakte voor de winkeliers. Inmiddels hebben we in Rijswijk een serie markten de revue zien passeren en is er nog één weekmarkt over bij winkelcentrum 'In de Bogaard'. De oude kern kende themamarkten, zoals de Kunstjesmarkt en ieder jaar is er nu in de zomer op woensdag een antiekmarkt.

Het ontstaan van markten
Rijswijk bezit één van de duizend markten die ons land kent, maar dat is niet altijd zo geweest. Pas in het begin van de twintigste eeuw was er in de omgeving Schoolstraat een kleine markt voor levensmiddelen, maar die was door de gestage opkomst van het winkelbedrijf langzamerhand verlopen. Het ging uiteindelijk zo slecht dat de markt in 1941 werd opgeheven. Wat er daarvoor in Rijswijk op marktgebied gebeurde, is nauwelijks bekend, maar het zal niet veel zijn geweest. De slaperig groene Haagse randgemeente kende zo weinig inwoners dat een ruil- of warenmarkt geen bestaansrecht had.
Dat gold in het verre verleden tot aan de Middeleeuwen voor meer dorpen en steden. In ons dunbevolkte land leefden immers vooral landbouwers en veehouders. Zo lang ze als families in hun behoeften konden voorzien was er weinig reden tot handel. Pas als men meer produceerde dan zelf verbruikte, ontstonden er primitieve ruilmarkten.
In de Middeleeuwen ging het koopmansgilde zich bezighouden met straathandel. De vaak ongeletterde kooplui werkten met kerfstokken, waarop ze de tegoeden op hun klanten bijhielden. Tot ongeveer twee eeuwen geleden waren markt en straathandel het belangrijkst. Als nieuw verschijnsel kwam daarna het winkelbedrijf opzetten. Het marktleven raakte in een impasse. Mevrouw kocht in de winkel en haar dienstbode op de markt. Later bleek dat beide 'verzorgingsbronnen' goed naast elkaar konden functioneren.

Groenteman Joop de Hoog (1938): 'De klant is koning, maar ik ben keizer'
Wie langs loopt bij de groente- en fruitkraam van De Hoog heeft een goede kans om grootvader Joop tegen het lijf te lopen. Toch is het is alweer een tijdje terug dat hij de zaak overdeed aan zijn zoon, maar Joop vindt die markt zó leuk. Hij kent zijn klanten van destijds en iedereen kent hem En dan hoort hij zeggen: 'Hé, de baas is er weer!' Zijn credo is: 'de klant is altijd koning, maar ik ben de keizer!'

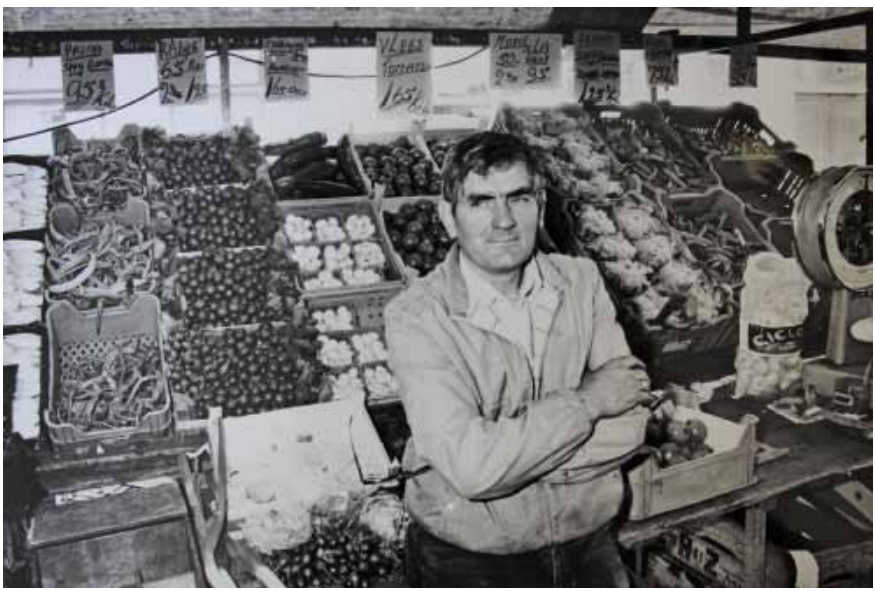

Joop de Hoog is een verhaal apart, want hij staat al 60 jaar op de markt. Hij heeft een geheugen als een ijzeren pot en kan een boek vullen met zijn geanimeerde verhalen: anekdoten en hilarische voorvallen over de markt, die een heel groot deel van zijn leven uitmaakte. Het is zijn grote hobby.

Komkommers verkopen

Zijn vader hoorde dat Rijswijk in 1956 met een markt zou starten en samen met een vriend kreeg hij een plaats toegewezen. Joop heeft vanaf dag één daar gewerkt. Als iemand 'marktgenen' heeft dan is Joop het. Hij komt uit een gezin van marktkooplieden in de Alblasserwaard, zelfs zijn groot- en overgrootvader hadden dat beroep al. Zijn ouders hebben hem, zijn broers en zussen het vak vroeg geleerd. Want al vanaf zes of zeven jaar gingen ze in de schoolvakanties mee. 'Wij kregen dan een kist komkommers om te verkopen. Wij moesten daarvoor een dubbeltje afdragen aan onze vader en alles wat we er meer voor kregen, was voor ons. Dat was een goede leerschool. Toen ik veertien jaar was, wilde mijn vader dat ik naar de ulo ging. Dat heb ik niet gedaan, want ik wilde maar één ding: naar de markt. Eindelijk, toen ik achttien was, hebben we met een beperkte handlichting van de rechtbank de kraam op mijn naam kunnen zetten.'

'We zijn dus in 1956 de Rijswijkse markt gaan opbouwen en dat was zwaar. Je mocht pas starten om 08.00 uur en we verkochten eerst alleen fruit. Ik heb de eerste vijf tot zes jaar niet meer verdiend dan 35 gulden per dag om zo een klantenkring op te kunnen bouwen. We begonnen met één kraam, toen drie en vervolgens mochten we ook groente verkopen; de gemeente zag dat het goed ging. We verkochten allemaal seizoensgroente, zoals andijvie, sla en sperzieboontjes. Die hadden we alleen in augustus, aardbeien in het voorjaar en appels van augustus tot februari. Tegenwoordig kan je het hele jaar door alles kopen.
Eigenlijk heb ik al die jaren praktisch op dezelfde plaats gestaan. Het plein waar we nu staan, was destijds bebouwd en heette de Tuinstraat.'

Veilingen door de tijd

'Vroeger had iedere stad zijn veiling. Elke tuinder bracht daar zijn producten, soms per boot. Die schepen voeren letterlijk door de veiling heen en als koopman zat je dan op een tribune. Er hing een veilingklok die de prijzen aanwees en als je op de knop voor je drukte, had je een partij gekocht. Dat is lange tijd zo gegaan. Daarna kreeg je veilingen waar de producten op nummer stonden. Dan kon je daar langslopen en het nummer noteren van de partij die je wilde hebben. Zo kon je proeven en wist je gelijk welke tuinder de goede spullen had.'
'Uiteindelijk zijn alle veilingen in 2000 samengekomen in Barendrecht bij 'The Greenery'. Alle telers zijn verplicht te verkopen via The Greenery. Maar wij waren wel onze vrijheid kwijt om te kopen bij de teler met wie je goede ervaring had. Nu zit je als inkoper thuis achter je computer en koop je in op A-, B -of

C-kwaliteit zonder te weten wie de teler is. Dat is jammer. De comicepeer bijvoorbeeld is het lekkerst als hij uit Zeeland komt, want daar zit zout in de grond en dat is goed voor de zoete smaak. Alle Nederlandse producten gaan via The Greenery. Maar als er in België lekkere kersen te koop zijn of Mechelse bloemkool, dan mogen wij die wel in Nederland verkopen. Dat komt omdat we in Europa leven!'

Dertig kisten op T-Ford

'Na de oorlog had mijn vader zo'n oude T-Ford. Die startte met een slinger en als de richtingaanwijzer uit moest, moest je aan een touwtje trekken. Dan ging hij omhoog. Op dat Fordje kon hij 30 kisten kwijt. Later kocht hij een vrachtauto voor 150 kisten en een luxewagen met aanhanger. Mijn zoon heeft nu een Scania die meer dan € 200.000 kost'.

Joop heeft, toen hij negen jaar was, auto leren rijden in een kleine legerauto die zijn oom net na de oorlog had gekocht. En rijden in een vrachtwagen deed hij al met veertien jaar. Maar niet helemaal ongemerkt. 'Ik ben een keer aangehouden voor controle van de papieren. Ik droeg toen het vest van mijn vader en had een sigaar in mijn mond die overigens niet brandde. Ze vroegen hoe oud ik was. 'Veertien.' 'Maar dan mag je niet rijden', zei de agent. Een rijbewijs en papieren had ik uiteraard niet. Ik zei dat mijn vader ziek was en dat ik mijn moeder moest ophalen in Oud-Beijerland. Mij werd gesommeerd naar huis terug te keren, zonder boete. Wel moest mijn vader 's avonds op het politiebureau op het matje komen.'

Koelwagen bij de haven

'Markten zijn haast altijd goed te bereiken geweest. Dat komt ook, omdat we altijd aan de rand stonden, zoals in Rijswijk. Mijn zoon komt nu met de grote auto en rijdt achteruit de markt op. Want met dat grote lawaaiding kan hij die bochten niet maken. Omdat die grote auto een koelinstallatie heeft, laat hij bij warm weer de tere spullen, zoals aardbeien en sla in de wagen. Hij zet dan de auto op een bedrijventerrein bij de Rijswijkse haven. Normaliter zet hij het voertuig op de Van Vredenburchweg, maar dat kan niet als de koelinstallatie draait. Want de mensen gaan dan zeuren. Later op de dag gaat hij met een personenwagen bijvoorbeeld de aardbeien halen. Zo blijven ze langer vers. 's Zaterdags zijn wij rond drie uur 's ochtends in Rijswijk, altijd tegenover slagerij Scholtes. Voor zessen komen de eerste klanten. Bloemenman Daan Souverijn naast ons komt pas als onze grote wagen weg is. Wij hebben onze eigen kraam bij ons en die wordt met vier man opgebouwd. We zijn rond negen uur helemaal opgetuigd.'

Kraam met zelfbediening

De Hoog heeft een zelfbedieningskraam, met diverse kassa's. Joop: 'We zagen ooit zo'n kraam in Hilversum en durfden dat toen nog niet aan. Maar er kwam een moment van te weinig personeel en toen is de kraam zo ingericht dat mensen zelf konden pakken. Dat sloeg zo aan dat mijn zoon het zo heeft gehouden. Ik had vroeger op zaterdag zo'n 1300 klanten; mijn zoon komt nu boven de 2000 uit'.

Joop denkt dat de markt zeker toekomst heeft: 'Jawel, het is heel hard werken, maar als je je werk met liefde en vanuit je hart doet, is het nooit te zwaar'. Over zijn energie heeft hij niet te klagen. Ook nu hij tachtig is blijft Joop actief en doet veel vrijwilligerswerk voor de kerk en plaatselijke voedselbank. 'Waarom zou ik stil gaan zitten? Van mijn vrouw heb ik in ieder geval de volledige goedkeuring', bezweert hij.

Bloemenman Daan Souverijn (1962): 'De markt is voor mij ontspanning'

Tegenover De Hoog staat Daan Souverijn die volgens eigen zeggen gewoon 'de bloemetjes ingerold is'. Daan Souverijn, de bloemenkraam in Rijswijk die er het langst staat en ooit gerund werd door de alom bekende 'tante' Bep Star. Vader Star bestookte de gemeente drie jaar lang met de vraag of zijn dochter alsjeblieft een bloemenkraam mocht hebben. En jawel, in 1965 kreeg zij een plek. 'Zegge en schrijve twee meter breed, tussen de visboer en de wc. Ik had toen een autootje gekocht voor 900 gulden. Het was mijn fijnste markt, want Rijswijkers zijn trouw!', zegt Bep, die nooit één dag markt heeft verzuimd. De nu zesentachtigjarige mist het contact met klanten erg. 'Ik maakte natuurlijk veel generaties mee. Krijg nog steeds geboorte- en rouwkaartjes.' Tante Bep heeft de kraam in 2007 overgedaan aan Daan en tot drie jaar geleden pakte ze nog bloemen in op de veiling.

Daan kreeg van zijn ouders géén bloemengenen mee. Zijn vader was postbode en had niets met de markt. Zijn moeder ook niet. Maar wie nu bij zijn Rijswijkse kraam komt, ziet het meteen: deze man heeft iets met bloemen… Daan werd geboren op 19 december 1962 in Rijnsburg, vlakbij de veiling. Maar toen wist niemand nog dat die zo'n grote rol in zijn leven zou gaan spelen.

Daan: 'Toen ik twaalf jaar was, ging ik naar de tuinbouwschool. Op een keer kreeg ik van school bloemen mee naar huis en die ventte ik uit in het bejaardentehuis. Ik kreeg daarvoor een bekeuring, want ik had geen ventvergunning. Eigenlijk was het al duidelijk. Het zat er al vroeg erin…' Daan bleek aanleg te hebben voor handel in bloemen. En soms is er toeval in het leven. Zijn moeder had een kennis die hij 'Tante Bep' noemde. Hij ging een keer met haar mee naar de Rijswijkse markt en toen was hij verkocht. Hij staat er nog steeds. En gelukkig kreeg hij de kans zijn talent waar te maken. Daan: 'Op mijn zestiende werd ik inkoper in Aalsmeer en achtereenvolgens werkte ik voor twee andere bedrijven. Vervolgens kreeg ik een baan als directeur aangeboden in de Belgische bloemenwereld. Weer acht jaar later begon ik zelf een exportbedrijf'. Met een lening van 4000 gulden begon hij en heeft nu 23 man personeel in dienst met een omzet van €10.000.000. Dat is hard werken, want Daan komt ook vijf keer per week op de veiling. Je zou denken, vijf dagen per week in de bloemen is genoeg, maar dat geldt niet voor hem. 'Die dag in Rijswijk is de leukste van de week, dat is gewoon ontspanning!'

Daan: 'In de tijd dat ik begon werd het assortiment van tante Bep voornamelijk bepaald door fresia's, chrysanten, tulpen, narcissen, hyacinten en anjers. Tegenwoordig hebben we veel luxe bloemen zoals hortensia's, rozen, veel lelies

Tante Bep

en zo. Bloembakken hebben we ook, maar wij zijn geen gooi- en smijtwinkel'.
'In het begin reden we in een klein Peugeotje met aanhangwagen. We zijn inmiddels gegroeid van 12 naar 24 karren, waarmee bloemen en groenbakjes uit de grote vrachtwagen komen. Onze grote auto rijdt om 05.45 uur Rijswijk binnen en om 07.15 uur is alles gelost en de kraam opgebouwd.'
Niet alle bloemen komen uit Nederland. Zijn rozen bijvoorbeeld betrekt hij van een Australische teler in Kenia. Die rozen worden maandag geplukt, staan woensdag op de veiling en gaan ook naar het buitenland. Ook andere soorten belanden op de Nederlandse markt, zoals hortensia's en trosanjers.
Soms worden bloemen doorgedraaid. Daan: 'Ja, vrouwen bloot, handel in de goot. Als het warm is komt het zeker voor dat er bloemen niet voor de gevraagde prijs worden verkocht. Dan worden ze vernietigd en heeft de kweker de kosten te dragen van de teelt, de veiling en de vernietiging. Dat is hard. Karren vol gerbera's worden in de zomer doorgedraaid'.

Toekomst
'Ook in zijn eigen bedrijf veranderen de tijden', schetst hij: 'Maar ik heb mijn eigen stijl om mijn bedrijf te runnen. Ik doe alleen de inkopen en managen doe ik niet. Ook de computer gebruik ik zo min mogelijk; ik heb niets met het internet. Ik wil mijn bloemen zelf zien en niet van een scherm of een foto. Dat geeft toch een ander beeld. Inmiddels is het drie jaar geleden dat mijn vrouw is overleden. Ze heeft altijd samen met mij in het bedrijf gewerkt. Toen ze er niet meer was, wilde ik eigenlijk stoppen, maar ik had haar beloofd door te gaan en dat doe ik.'
Maar Daan heeft de laatste tijd toch om zich heen gekeken om een opvolger te zoeken en dat valt niet mee. 'Het is hard werken geblazen want je moet zes keer per week om 04.00 uur je bed uit!'

Meer publiek trekken
Met de Rijswijkse markt gaat hij in ieder geval door. 'Die is aantrekkelijk, maar gaat naar mijn idee toch een beetje achteruit. Er komen te weinig klanten en te weinig wagens. Als er een 'kraam' op vakantie gaat valt er een gat. Vroeger was er meer diversiteit, was het drukker. Er moet dus meer georganiseerd worden. Kijk naar de Kerst- en de Zomermarkt. Hoe leuk was het en wat een enorme publieke belangstelling. Ik ben gevraagd mee te helpen dingen te organiseren. Ik denk dat je ieder kwartaal iets moet doen en dan komt het publiek wel, ook omdat de markt een ontmoetingsplaats blijft.'

Reformhandelaar Wilco Bull (1955): Verkopen zonder witte jas
Waar komt zijn 'markt-DNA' vandaan? Niet van zijn ouders, wel van Opa en Oma van moeders kant. Die stonden op de markt in Rijswijk, met kaas. 'Ik ben de oudste kleinzoon en toen ik twaalf jaar was, nam mijn grootvader mij mee. Ik vond het geweldig!'

Wilco's belangstelling voor de kaas was geboren en hij wilde daarin verder. In Rijswijk was in 1980 echter geen plaats voor een nieuwe kaaskraam. Wilco koos toen voor reform.
Inmiddels werken ook zijn vrouw, dochter, zoon, en schoonzoon in het bedrijf. Een familiezaak dus. 'In 1984 wilde ik beginnen met de verkoop van reformproducten, maar kreeg van de gemeente geen vergunning. Reformproducten werden gewoon nog niet verkocht op de markt. De gemeente had niet veel plaats en dacht dat er geen vraag naar was, maar dat was wél zo. Uiteindelijk kreeg ik in 1987 mijn vergunning en startte met twee kramen. In 2002 kocht ik een wagen. Ik kom nu met vrachtauto en aanhanger. Uit die vrachtwagen komen rolcontainers en daarmee vul ik de wagen. Met mijn buren heb ik de afspraak er om 07.00 uur te zijn, want dan heeft de kaasboer rechts van mij alles uitgeladen. Mijn buurvrouw aan de andere kant komt weer een kwartier later.'

In de jaren tachtig verstonden we onder reformproducten: onbespoten levensmiddelen, zoals ongezwavelde abrikozen. Toen was de trend: terug naar de natuur, dus waren producten gewild die zo min mogelijk bewerkt waren. Ik droeg in die tijd een witte jas, voor een bepaalde uitstraling. Ben ik mee gestopt. Zo'n witte jas is niet handig op de markt, die wordt te snel vuil.'

Medicinale wiet
'Toen ik begon, waren vermageringsproducten erg gewild. Iedereen wilde afvallen. Nu verkopen we veel CBC-olie, eigenlijk een soort medicinale wiet waar de THC (belangrijke werkzame stof in cannabis) uit gehaald is. Dat is tegen chronische pijn en je wordt er rustig van. Op dit moment verkopen we via internet veel voedingssupplementen, met advies. Mensen waarderen dat laatste. De omzet op de markt groeit niet meer zo, maar op internet des te meer.'

Markthandelaren worden nauwgezet gecontroleerd. 'Op veel van onze producten staat een Eco-keurmerk. Dat is alvast iets. De 'Nederlandse Voedsel en Warenautoriteit' komt ook controleren. Verkopen wij geen producten die over de datum zijn? Zitten in onze zakjes muesli de producten die op de inhoudsopgave staan? Wij vullen namelijk zelf af. Een keer kregen wij commentaar over de stickers van de inhoud. Die stond alfabetisch, wat niet mag. Eerst het ingrediënt met het hoogste percentage en zo aflopend naar het laagste. Verder neemt het IJkwezen onze weegmachines onder de loep. Is onze 500 gram inderdaad 500 gram? Dan krijg je een zegel op je machine die zo weer goed is voor een jaar.'

Recreatief winkelen
'Mijn doelgroepen in Rijswijk zijn ouderen die graag geld besteden om gezond te leven of bijvoorbeeld soepel te kunnen blijven bewegen. Jongeren kopen graag producten voor hun kinderen zonder kunstmatige kleurstoffen en suiker, zoals diksappen.'

'De Rijswijkse markt heeft ook bestaansrecht, omdat Rijswijkers er duidelijk 'recreatief winkelen', zeker als het mooi weer is. Alleen denk ik niet dat de *non-food* zal overleven. Zelfs winkels hebben het zwaar te verduren door het online-winkelen. Misschien moet er meer bekendheid aan worden gegeven.'

Marktmeester: actief op de achtergrond
Twee marktmeesters voeren namens de gemeente controle uit op de markt, zowel in Oud-Rijswijk (zaterdag) als bij In de Bogaard (donderdag). Natasja Lorsheyd doet dit sinds 2005. Zij is 's ochtends aanwezig tussen 07.30 uur en 11.30 uur. Dan zijn alle kramen en standhouders gearriveerd en gaat de markt 'lopen'. Bekeken wordt of standplaatshouders (vaste kramen met vergunning) op de goede plaats staan, of de juiste goederen verkocht worden en de kramen niet de wandelpaden beperken. Zij controleert of degene die in overeenstemming zijn met de vergunning. De vaste standplaatshouders moeten hun plek innemen voor 09.00 uur. Als er plekken vrij zijn, worden die uitgegeven aan zogeheten 'meelopers', personen zonder vaste vergunning. Om 09.00 uur volgt de standwerkersloting. Ook in de middaguren zijn marktmeesters aanwezig, ze kijken of de standhouders niet te vroeg vertrekken en of ze hun standplaats wel (veeg)schoon achterlaten.
De marktlui mogen hun waren met luide stem aanprijzen, maar vanwege overlast geen microfoon gebruiken. Een standwerker mag wel geluidsversterking hebben. Er is één plek voor hen ingeruimd: schuin voor de markt, hoek Kerklaan-Herenstraat. Ideële instellingen mogen daar ook staan, zoals het wervingsfonds 'KiKa' onlangs.
Natasja vindt de Rijswijkse markt de leukste. Zij vindt de sfeer gemoedelijk en de marktkooplieden gaan goed met elkaar om.

Accessoiresverkoper Ed Noordegraaf (1951): van de stroopwafels in de mode
Modieuze handtassen, sjaals, accessoires en zilveren bijous vinden we bij Ed en Marianne Noordegraaf. Prachtige artikelen voor de modieuze vrouw. Maar zo is het niet altijd geweest.
Ed begon zijn marktcarrière in de stroopwafels. Zijn ouders hadden namelijk een stroopwafelbakkerij in Gouda en stonden op markten. Het was begrijpelijk dat hij daar als zoon mee verder ging. Hij werkte aanvankelijk in dienst van zijn vader, maar had inmiddels wel 'eigen markten' gevonden. Eén daarvan was… Rijswijk! Hier kon Ed een vergunning bemachtigen voor de stroopwafelhandel.

Verkoop aan supermarkt
Alhoewel Ed toen hij achttien was, een diploma 'ambulante handel' had behaald en in zijn periode bij de AMRO-bank ook zijn 'praktijkdiploma boekhouden', koos hij toch voor de markt in Rijswijk. En zo stond hij vanaf 1971 steeds op dezelfde plek, voor de ingang van de kerk.
De handel ging goed. Er verandert namelijk niet zo veel in de stroopwafels; de receptuur voor zowel de stroop als voor de koeken blijft constant. 'Hooguit zijn we andere formaten gaan verkopen, heel grote en heel kleine.' De lekkerste stroopwafel is het geruite gebak dat diezelfde dag gemaakt is. Hij grapt: 'Wat we over hadden, verkochten we ingepakt aan supermarkten'.
En dan gaat toch het roer om. In Rijswijk stond naast Ed een kraam met sieraden. De eigenaar begon een winkel. Eds echtgenote kon toen zijn vergunning overnemen met als gevolg dat zij met twee kramen en totaal verschillende handelswaar aanwezig waren. Later heeft Ed de stroopwafels overgedaan aan zijn broer. Zo is de naam 'Noordegraaf' dus in de wafelbranche bewaard gebleven.

'40 uur werken niet genoeg'
Ed: 'Men vraagt wel eens of het een druk bestaan is, zo'n kraam runnen. Ik kan je zeggen: ik heb 40 jaar vijf markten gehad. Nu sta ik er op zesenzestigjarige leeftijd nog op drie, dan is het nog steeds hard werken. Met 40 uur kom je er niet. Je moet én op de markt staan én de inkoop doen. Je begint vroeg en je hebt zeker twee uur nodig om de stand op te bouwen; bescherming tegen regen aan te brengen, evenals mooie verlichting. We hebben graag dat het er verzorgd uitziet! Dat trekt goed publiek'.
Ed en Marianne zijn niet de enigen die gemerkt hebben dat het publiek 'wat mondiger' is. Maar dat zien zij als algemeen tijdsbeeld. Ed vindt ook dat sommige klanten marktlieden een klasse lager inschatten dan een winkelier. Hij kijkt

even naar zijn sieraden: ‘Kijk, wij verkopen dezelfde klasse zilveren sieraden als een juwelier. Daar doen wij niet voor onder’. Aan de andere kant zegt Marianne te genieten van de contacten aan de kraam. ‘We staan hier al zo lang en hebben zo langzamerhand onze eigen klantengroep. Sommigen komen ook langs om een praatje te maken. Dat geeft de goede verhoudingen weer. Mensen kennen ons en weten dat ze altijd terug kunnen komen als er iets niet goed zou zijn.’

Notenverkoopster Paula Verheij (1952) en ex-zuivelman Joop van der Ploeg (1951): ‘Publiek heeft soms kort lontje’

Paula en Joop zijn goede bekenden van elkaar, want zij waren zo’n veertig jaar buren op de Rijswijkse markt. Paula Verheij runt nog steeds een noten- en zuidvruchtenkraam. Joop van der Ploeg zat 47 jaar ‘in de kaas’, maar werkt sinds drie jaar niet meer.

Paula kwam op de markt terecht via haar huwelijk met Bertus Verheij. Deze had de kraam overgenomen van zijn zus en zwager. De kraam stond toen tegenover het GEB-gebouw in de Schoolstraat. De zwager had zijn bedrijf op een gegeven moment ontwikkeld tot groothandel in noten en zuidvruchten. Paula: ‘Op een of andere manier is dit altijd een goede combinatie geweest. Misschien wel omdat beide producten uit tropische landen en van dezelfde leveranciers komen. De zwager kreeg het te druk en stootte marktplekken af, aanvankelijk aan zijn vrouw en later aan Verheij. Noten waren in de jaren zestig en zeventig nieuw op de markt. Daarom werden ze verkocht als warme pinda’s.

Joop: ‘Aanvankelijk bestond de markt uit kramen in de Tollensstraat en een stukje Schoolstraat. Maar toen het GEB-gebouw kwam, was er geen plaats meer voor een dubbele rij stands. Er werd toen bij wijze van experiment uitgeweken naar de voorkant van de kerk, daar waar Paula nu staat. Na twee weken besloot de marktmeester dat ook dit stukje Herenstraat voortaan ‘bevolkt’ zou worden met marktkramen’.

Zelf eieren sorteren

Joop raakte op jonge leeftijd, zo'n jaar of 11, verknocht aan de markt. Zijn vader verkocht verzekeringen en zijn moeder was 'gewoon moeder', dus van hen kwam het niet. Maar Joops buurman stond op de markt en die ging hij helpen op woensdagmiddag en zaterdag. De buurman maakte de overstap naar de kaas en zo belandde Joop ook in die handel.

Hij heeft altijd boter, kaas en eieren verkocht. 'Boter kwam van de fabriek, kaas gedeeltelijk. Boter is een moeilijk product dat door bacteriën snel kan bederven.' Daarom verkocht hij altijd verpakte boter uit de fabriek. Kaas betrok hij zowel van de boerderij als van de fabriek. En… hij zweert bij Noord-Hollandse boerenkaas. 'Dat komt niet alleen door de grond waarop de koeien grazen, maar ook door het soort voer.' Verder kocht hij een tijdje eieren van een particulier. Dat was weliswaar goedkoper, maar er zat meer werk aan. 'Er zijn wel tien maten. En die dame leverde ongesorteerd, wat de klanten dus niet willen. Dan zit er niets anders op dan zelf sorteren', legt Joop uit.

Het publiek is veranderd. Joop: 'Het heeft minder geduld en in sommige gevallen zelfs een kort lontje. Het erge is dat je zelf na jaren ook verandert. Soms hoor je jezelf naar iemand reageren en dan denk je: zo was ik toch niet?'

Tonnetjes met geraspte kaas

Het assortiment bij Paula is niet veel veranderd. 'We hebben ons aanbod met een paar artikelen uitgebreid. Later met zelfgemaakte pindakaas en Japanse zoutjes, maar dat was het wel. Nootmuskaat hebben we nog geprobeerd, maar van de 'foodpolitie' moest die afgedekt in een pot zitten. We merkten al snel: dat verkoopt niet'. Paula raadt aan: 'Iedere dag zes okkernoten eten. Die walnoten zijn goed voor de bloedvaten.'

Joop maakte wel veel veranderingen mee in zijn branche. 'We verkochten kaas, jonge kaas en tonnetjes met geraspte Zwitserse kaas. Veel meer was het niet. Moet je nou eens kijken naar al die soorten en olijven en tapenades. We verkochten op het laatst ook meer soorten eieren. Kortom, meer diversiteit en nog harder werken!', zo kijkt hij terug.

Markt als middelpunt
Er zijn grote verschillen met andere steden. Paula: 'De Rijswijkse markt was altijd gezellig en dat is niet overal zo'. Voorlopig is Paula dan ook niet van de markt weg te slaan. Joop: 'Er moet een bepaald gevoel zijn. Er moet bijvoorbeeld niet teveel wind staan door hoge gebouwen en de markt moet een natuurlijk middelpunt van de stad zijn. Die bij In de Bogaard is dat bijvoorbeeld niet. Je merkt dat die niet loopt!' Joop volgt alles nog nauwgezet, al is hij niet meer actief op de markt. Dat is hij wel als vrijwilliger op een gesloten afdeling in een verpleeghuis. Dat gaat hem goed af. Omgaan met mensen heeft hij wel geleerd.

Zuivelhandelaar Flip van Benten (1941): vogelhuisjes stimuleren kaasverkoop
Wie anno 2018 op de Rijswijkse markt een stukje kaas koopt, heeft grote kans dit bij Van Benten te doen. De kaaskramen met de populaire vogelhuisjes, soms vogelvilla's genoemd, waar klanten verzot op zijn. Inmiddels is de derde generatie Van Benten actief in Rijswijk.
De ouders van Flip stonden reeds in 1952 met kaas op de markt in Voorburg. Daar kregen ze er lucht van dat ook in Rijswijk een markt werd opgezet en hun buurman, de heer Plat van de 'Centrale Vereniging voor Marktkooplieden', zorgde ervoor dat zij daar een plek kregen. 'In die tijd moest je als vergunninghouder zelf in je kraam staan.' Zo kwam Flips moeder, die haar zuiveldiploma had behaald, in de nieuwe kraam in Rijswijk.
Vanaf zijn elfde jaar pakte Flip als het even kon na schooltijd in Leiden de 'Blauwe Tram' naar Voorburg om daar zijn vader op de markt te helpen. 'In

die tijd moest je je middenstandsdiploma halen voor de markt en natuurlijk je zuiveldiploma. Ik ben ook een blauwe maandag naar de ambachtsschool gegaan en daar leerde ik timmeren. Dat kwam later van pas. Uiteindelijk ben ik in 1963 met de kaas ook in Rijswijk beland. Ik zie het nog voor me: we stonden in de Tollensstraat, tegenover een piepklein vishalletje, naast schoenenwinkel Linneweever, waar nu Zeeman is'.

Overname concurrent

'In 1966 ben ik getrouwd met mijn vrouw die ook in Zoeterwoude woonde. We kozen er samen voor het marktbedrijf in kaas voort te zetten. Dat ging zo goed dat ik in 1971 het bedrijf van mijn vader kon overnemen. In 1991 namen wij onze concurrent Van der Hoeven over. Joop van der Ploeg, die ingeschreven stond op de vergunning voor die kraam bleef gelukkig werkzaam bij ons. Een nieuwe regeling was dat een licentie ook op naam mocht staan van een werknemer die al drie of meer jaar in dienst was. Zo kregen we de plek erbij waar we nu ook staan, vlak voor de kerk. Van der Ploeg nam pas in 2011 afscheid.'

Kaas is een boeiend, maar geen gemakkelijk product. Flip: 'Soms kregen we kaas binnen die ging rijzen en teveel grote gaten had. Dan kan het zijn dat er teveel bacteriën inzitten en wordt het boterzuur omgezet in gas. Oorzaak? Het kan zijn dat de kaas te heet gestremd is of dat er melk van een tochtige koe die eigenlijk apart gehouden had moeten worden, aan toegevoegd is. Die kaas had wel een 'stallucht' als hij werd aangesneden, maar was tegelijkertijd een beetje zoet van smaak. Sommige mensen vonden dat heel lekker dus dat broodbeleg verkochten we ook. Die kaas was zeldzaam, want boeren konden het niet aan de winkels verkopen. Later noemden we die stalkaas 'Hollandse gruyère'.

Meer dan alleen zuivel
'We werkten met een zuivelvergunning, maar verkochten eigenlijk meer dan strikt zuivel. Voor de hand liggende producten als boter, margarine, brio, planta, eieren, enzovoort, maar ook rund- en varkensvet, babyvoeding, Knorrsoepen en koffie. We verkochten dat onder de prijs. Dat mocht, behalve DE-koffie. Franse kaas kwam ook bij ons binnen, toen bleek dat daar vraag naar was. Dat vereiste koeling die in die tijd nog niet elektrisch was. We maakten gebruik van voorgekoelde platen voor onze zachte kazen. Tegenwoordig is er zoveel diversiteit in kaas. Het lijkt wel of er iedere week een soort bijkomt.'
'Verder is klantenbinding belangrijk, in winkels, maar zeker op de markt. Mijn vrouw is er heel goed in te onthouden wat klanten vertellen over hun privéleven. Zij zal nooit vergeten te vragen naar hun wel en wee, wat zeer op prijs wordt gesteld.' Om die relatie, maar ook de aantrekkingskracht van de kraam goed in stand te houden, zet Van Benten een bijzonder extra instrument in, dat in geen enkel marketinghandboek zal voorkomen: vogelhuisjes. Flip: 'Van mijn buurman kreeg ik een grote hoeveelheid resthout. Toen kwam de timmerman in mij naar boven: ik ben vogelhuisjes gaan maken. Die krijgen onze klanten als ze een bepaald bedrag bij ons besteed hebben. En geloof het of niet: ze vliegen weg!'

Besluit
Dat het vak 'marktkoopman' een apart beroep is, konden we allemaal raden. Dat het divers is, lag ook voor de hand. Deze verhalen tonen echter ook dat deze mensen van hun bedrijf hun levenswerk hebben gemaakt. Zij werken er allen met heel veel liefde en energie aan en namen hun families erin mee. Kortom heel gedreven mensen die met plezier en kennis hun vak uitoefenen. Dat maakt dat Rijswijkers en anderen graag gezellig even naar de markt gaan!

Muzikaal avontuur in Canada

Medio 2015 ontmoette een van de MC-redacteuren in het Marechausseemuseum enkele vrijwilligers van het KMar-Thuisfrontcomité. Er ontspon zich een plezierig gesprek, waarbij ook de zwager van een van hen aanschoof. Uiteraard ging het gesprek over de Marechaussee en al gauw bleek dat deze zwager zelf oud-dienstplichtig marechaussee is en uiteindelijk als muzikant bij de Royal Canadian Mounted Police terecht is gekomen. Voldoende reden om hem om een interview te vragen. Ook hij is immers een van die marechaussees die onvoorzien een wat andere diensttijd had dan vrijwel alle anderen. Op 10 maart vond het interview plaats, hieronder het verslag.

Vijftien Nederlandse musici naar Canadese militaire bands

Vijftien van de ongeveer 60 musici, die in het begin van dit jaar hun beste beentje voorzetten tijdens een auditie, die hen de gelegenheid bood een goedbetaalde baan als musicus bij het Canadese leger te krijgen, waren eerstdagen opnieuw in de Dierentuin bijeen.

Dit maal kwamen er geen instrumenten aan te pas; het ging na een het vervullen van de formaliteiten, die hen in staat zullen stellen over enkele weken de reis naar Canada te aanvaarden. Vanmiddag zullen de jongelui, die uit alle delen van Nederland afkomstig zijn, medisch gekeurd worden.

De musici, die deel uit zullen maken van militaire bands in Canada, bespelen voornamelijk de klarinet, trombone en hobo.

Het zijn meestal amateurs, die in verschillende plaatselijke harmonieverenigingen spelen. Vier van hen zijn uit Den Haag of omstreken afkomstig, nl. de heren E.

Zoon van een politieman

Deze Canadaganger, Gerard van Veldhoven, geboren op 2 augustus 1937 in Rijswijk, is de zoon van een politieman in deze Zuid-Hollandse plaats. Na de lagere school in zijn woonplaats en de mulo in Den Haag ging hij tot zijn diensttijd op een kantoor werken. Op 20 april 1956 (deze maand precies zestig jaar geleden!) werd hij gekeurd in Den Haag. Hij heeft toen niet aangegeven graag naar de KMar te willen, toch kwam hij daar terecht. Hiervoor waren wellicht twee redenen: een oudere broer had eerder al bij de KMar gediend en zoals gezegd zijn vader was politieman. Vooral dat laatste lijkt in die tijd vaak de doorslag gegeven te hebben. Gerard werd opgeroepen voor de lichting 1957-2 en al gauw bleek dat negen van de tien rekruten zoons van een politieman waren. Gerard: 'Mijn oudere broer heeft ook iets bijzonders meegemaakt als dienstplichtige. Hij was KMar-motorordonnans, ook nog na de Watersnoodramp van 3 februari 1953. Hij reed zo vaak door weer en wind van en naar het rampgebied dat hij er een chronische ziekte aan overhield, wat leidde tot een levenslange uitkering van het Rijk.'

Marechaussee Gerard van Veldhoven

1957-2

In februari 1957 begon Gerard aan zijn opleiding tot dienstplichtig marechaussee. Deze week niet veel af van die van honderden voor en na hem, maar wel met een bijzonderheid. Op de Rijschool kreeg hij, gezien de ervaringen van zijn broer, geen motorrijles. Hij oefende dan ook voor zijn militair autorijbewijs in een Willys Jeep die de oorlog overleefd had. Tegen het eind van zijn opleiding kreeg Gerard te horen dat hij bij de Brigade Amsterdam geplaatst zou worden. Maar in dezelfde tijd begon hij zich af te vragen hoe zijn toekomst na de diensttijd er uit zou zien. Gerard: 'Het zou mooi zijn als ik iets met muziek zou kunnen doen, mijn vader was voorzitter van de Rijswijkse Harmonie, hij speelde trombone en ikzelf klarinet. Muziek speelde een belangrijke rol in ons gezin.' Nog voor hij zijn toekomstplaatje gereed had, las hij een advertentie in de Haagsche Courant met de opvallende tekst: 'Voor direct gevraagd muzikanten voor Canadian Armed Forces', o.a. voor klarinettisten. Navraag maakte duidelijk dat Canadese militaire muziekkorpsen van brassbands omgetuimd werden naar harmoniekorpsen, waardoor houten blaasinstrumenten noodzakelijk wa-

September 1957, Apeldoorn ouderdag. Onder het blauwe tekentje: Gerard van Veldhoven, bijna zijn laatste dag als dienstplichtig marechaussee

Rijswijkse klarinettist bij Canadese ‘Mounties’

Marty Thieleman

Als dienstplichtig marechaussee aantreden en uiteindelijk als enige Nederlandse muzikant bij de Royal Canadian Mounted Police terechtkomen. De diensttijd van Rijswijker Gerard van Veldhoven pakte heel anders uit dan voorzien en zou ervoor zorgen dat hij van zijn twintigste tot zijn vijfendertigste van zijn klarinethobby zijn beroep kon maken. Het zou ook zijn levensloop op een wonderlijke manier bepalen, waaronder heftig ‘pendelen’ tussen Nederland en zijn grote liefde Canada. De zucht naar avontuur en rusteloosheid streden daarbij om de voorrang.

Gerard van Veldhoven (1937-2018) was de zoon en een van de vijf kinderen van de Rijswijkse politiebrigadier Gerardus van Veldhoven. Als hoofd van de verkeerspolitie woonde hij met zijn gezin in de Kerkstraat op nummer 9, pal in het oude centrum. Van Veldhoven senior was ook voorzitter van de Rijswijkse Harmonie, waar hij trombone speelde. Gerard moest na de lagere school, de mulo en enig kantoorwerk in militaire dienst. Bij de keuring op 20 april 1956 had hij geen voorkeur opgegeven voor de ‘Koninklijke Marechaussee’, maar kwam daar toch terecht. Wellicht, omdat zijn oudere broer daar al had gediend en zijn vader politieman was, hetgeen in die tijd nogal eens de doorslag gaf. Toen Gerard werd opgeroepen voor de zogeheten lichting 1957-02 bleek dat negen van de tien rekruten zoons van een politieman waren.

Advertentie voor de Dierentuin

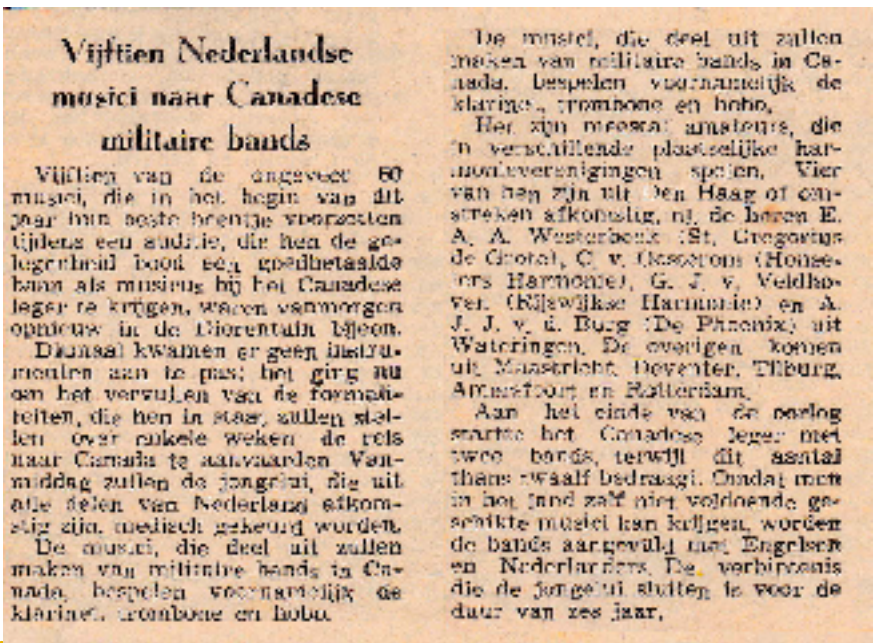

Vijftien Nederlandse musici naar Canadese militaire bands

Vijftien van de ongeveer 60 musici, die in het begin van dit jaar hun beste beentje voorzetten tijdens een auditie, die hen de gelegenheid bood een goedbetaalde baan als musicus bij het Canadese leger te krijgen, waren vanmorgen opnieuw in de Dierentuin bijeen.

Dikmaal kwamen er geen instrumenten aan te pas; het ging nu om het vervullen van de formaliteiten, die hen in staat zullen stellen over enkele weken de reis naar Canada te aanvaarden. Vanmiddag zullen de jongelui, die uit alle delen van Nederland afkomstig zijn, medisch gekeurd worden.

De musici, die deel uit zullen maken van militaire bands in Canada, bespelen voornamelijk de klarinet, trombone en hobo.

De musici, die deel uit zullen maken van militaire bands in Canada, bespelen voornamelijk de klarinet, trombone en hobo.

Het zijn meestal amateurs, die in verschillende plaatselijke harmonieverenigingen spelen. Vier van hen zijn uit Den Haag of omstreken afkomstig, nl. de heren E. A. A. Westerbeek (St. Gregorius de Grote), C. v. Oosterom (Honselers Harmonie), G. J. v. Veldhoven (Rijswijkse Harmonie) en A. J. J. v. d. Burg (De Phoenix) uit Wateringen. De overigen komen uit Maastricht, Deventer, Tilburg, Amersfoort en Rotterdam.

Aan het einde van de oorlog startte het Canadese leger met twee bands, terwijl dit aantal thans twaalf bedraagt. Omdat men in het land zelf niet voldoende geschikte musici kan krijgen, worden de bands aangevuld met Engelsen en Nederlanders. De verbintenis die de jongelui sluiten is voor de duur van zes jaar.

Haagse Dierentuin

Toen hij in februari van dat jaar met zijn opleiding begon, oefende hij voor zijn militair autorijbewijs in een 'Willy's Jeep', die de oorlog had overleefd. Net toen hij te horen kreeg dat hij bij de 'Brigade Amsterdam' zou worden geplaatst, begon Gerard na te denken over zijn toekomst na de dienst. 'Het zou mooi zijn als ik iets met muziek zou kunnen doen. Die speelde een belangrijke rol in ons gezin', zei hij in een interview in 2016 in magazine *Marechaussee Contact*. Toen las Gerard vervolgens een advertentie in de *Haagsche Courant* met de tekst: 'Voor direct gevraagd muzikanten voor Canadian Armed Force'. Navraag maakte duidelijk dat Canadese militaire muziekkorpsen van brassbands naar harmoniekorpsen omgeturnd werden, waardoor houten blaasinstrumenten noodzakelijk waren. De jonge Rijswijker meldde zich aan en deed auditie in het zalencentrum 'De Dierentuin' in Den Haag. Nadat hij was uitgekozen, moest aan formaliteiten worden voldaan, waaronder het informeren van de Marechaussee. Met een Koninklijk Besluit kreeg hij toestemming zijn diensttijd te onderbreken en zonder verlies van Nederlanderschap in dienst te treden bij de krijgsmacht van een ander NAVO-land, in dit geval Canada. De toekomstige Canadese muzikant maakte zijn Koninklijke Marechaussee-opleiding af om daarna richting Canada te gaan. De korte diensttijd van de marechaussee der vierde klasse Van Veldhoven zat erop.

Terug naar Europa

Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog begon Canada met twee militaire brassbands (trompetterkorpsen). In 1957 waren dat er elf en één daarvan was de *Royal Canadian Signals Band*, gelegerd in Kingston Ontario. Daar begon Gerards avontuur. Zonder militaire basisopleiding werd hij direct opgenomen en bleef Nederlander. Hij woonde in de kazerne tot in 1959, het jaar waarin zijn verloofde uit Nederland overkwam en het stel, na hun trouwen, buiten de kazerne ging wonen. De bands traden vaak op, ook buiten Canada.

In 1959 kwam Gerard erachter, dat een andere band, die van de *Royal Canadian Dragoons* zou worden overgeplaatst naar het toen Westduitse Soest. De kans om in de buurt van Nederland te werken, greep hij aan. Hij solliciteerde, werd aangenomen en verhuisde, na een korte periode in Barrie Ontario, naar Soest, vijftig kilometer van Dortmund. Hij zou daar drie jaar blijven als lid van de NAVO-troepen. Er werd veel opgetreden in West-Duitsland, maar ook elders waar Canadezen gestationeerd waren, zoals België, de Gazastrip, Egypte en Libanon. Ze ondersteunden ceremonies en vermaakten militairen.

Gerard van Veldhoven als Mountie

In 1961 traden ze in Arnhem op de toen populaire NATO-taptoe op, waar heel bijzonder ook het 'Tamboerkorps' van de Koninklijke Marechaussee acte de présence gaf. In de finale van deze taptoe speelden Gerard en zijn Dragoons zelfs samen met de dienstplichtige tamboers van de marechaussee. Najaar 1961 ging de band terug naar Canadese oostkust. Daar verbleef hij met echtgenote en twee zonen. In 1963 nam hij echter ontslag uit *The Royal Canadian Army* om als zesentwintigjarige bij een Nederlands ingenieursbureau een opleiding tot werktuigbouwkundig tekenaar te volgen.

Canadese nationaliteit

In 1967 kreeg hij echter heimwee. Hij nam contact op met de Dragoonsband en keerde terug naar de andere kant van de oceaan bij de Dragoons in Cagetown en later in Kingston. Daar zag hij een advertentie van de *Royal Canadian Mounted Police*, waarin men een solo-klarinettist zocht voor de concertband van dit politiekorps. Hij werd aangenomen, maar pas nadat hij Canadees was geworden, wat verplicht was om mountiemember te kunnen worden. De RCMP-band had zijn kazerne in Ottawa en trad voornamelijk in Canada op. Dit bracht veel gereis met zich mee. Van Veldhoven beleefde veel plezier aan het concert in 1970 voor het Canadees Paviljoen op de Wereldexpo in Osaka Japan.

Gerard met mountiehoed tussen zijn collega's

In 1971 kwam een ommekeer in zijn leven. Hij kwam langzamerhand tot het inzicht dat hij niet zijn hele leven als musicus wilden doorgaan. Hij besloot terug te gaan naar Nederland, waar hij zijn beroep van werktuigbouwtekenaar weer opvatte, tot aan zijn pensioen. Veelal bij oliemaatschappijen, zoals 'Placid Oil'.

Canadese vlag op kist

Terugkijkend zei hij tegen het *Marechaussee Magazine* dat hij een prachtige tijd had beleefd, deel had uitgemaakt van een grote muzikale familie, tal van landen bezocht en veel meegemaakt. Onder dat laatste viel ook de scheiding, waarbij zijn vrouw en twee kinderen in Canada achterbleven. Gerards zoon Jeremia John (Jerry) van Veldhoven, nu wonend in Oud-Rijswijk, plaatst een kanttekening: 'Veel leden van die bands liepen tegen relationele problemen aan, omdat zij zo vaak en zo ver op reis waren. Ze hadden weinig rust en structuur en waren overal en nergens thuis. Een beetje bohémien, maar toch in een spagaat. Dat is de keerzijde van zo'n bestaan'.

1970, De Royal Canadian Police band in vol ornaat voor het stadhuis van Ottawa.

Gerard van Veldhoven woonde de laatste jaren met zijn levenspartner in Zoetermeer, al was hij in Den Haag tot op het laatste nog fanatiek lid van het 'Haags Dagorkest', een harmoniegezelschap voor blazers en slagwerkers, bestaand uit vijftigplussers die overdag vrije tijd hebben.
Na een korte, doch hevige ziekte overleed Gerard op 12 april 2018. Hij is na zijn naturalisatie altijd Canadees gebleven, want dat land zat tot in al zijn vezels. Bij zijn crematie in Zoetermeer was zijn kist getooid met de nationale rood-witte *Maple Leaf Flag*. En daar bovenop lag zijn nu werkloze klarinet.

Dit artikel is een, door Marty Thieleman met een interview aangevulde en met toestemming bewerkte publicatie in magazine 'Marechaussee Contact' uit april 2016.

Illustraties zijn afkomstig van de familie Van Veldhoven.

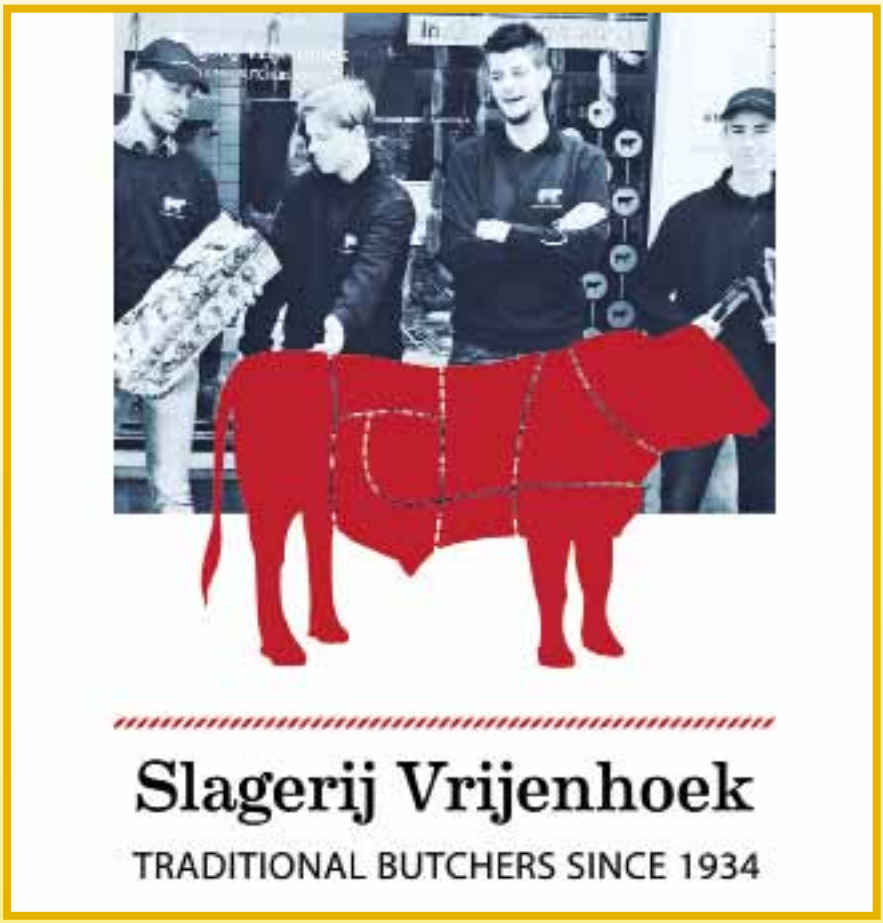

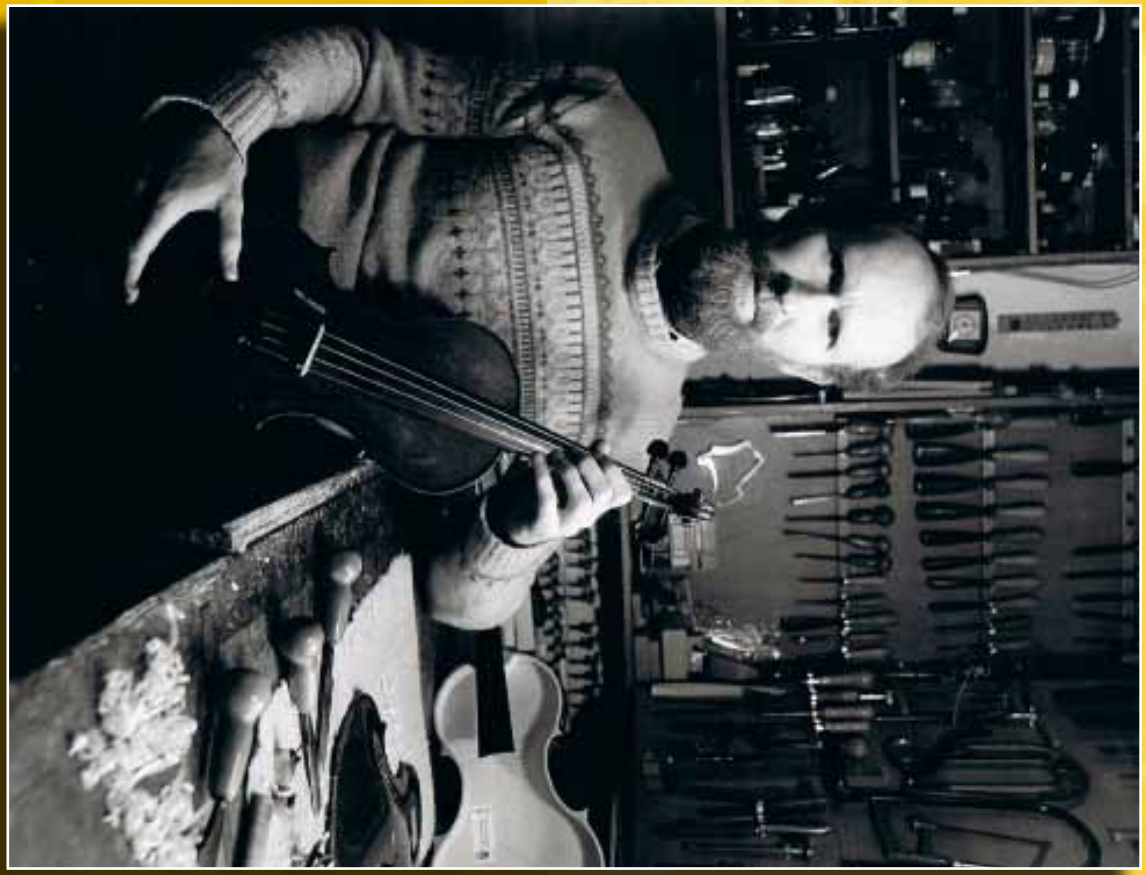

Alexander Oosten: halve eeuw passievolle vioolbouw

Marty Thieleman

In een tijd van massaproductie, internetverkoop, beunhazen en wegvallen van muziekscholen als klant gaat Alexander Oosten (72) onversaagd door met wat hij in 2018 al 53 jaar doet: het bouwen en repareren van violen in zijn Rijswijkse atelier. De 'koningin der muziekinstrumenten' is zijn grote passie en hij gelooft er heilig in dat zijn ambachtelijke product over meer dan honderd jaar nog bestaat. 'Zij blijft een akoestisch wonder.'

Het is dat de werkbankverlichting en elektrische luchtbevochtiger aanstaan, anders zou je je wanen in een zeventiende-eeuws atelier. Ook de winkel aan de voorzijde ademt de sfeer van vervlogen tijden, met prominent een op de kop getikte vitrinetoonbank van een voormalige sigarenhandel aan de Geestbrugweg. Zowel in de werkplaats als in de winkel hangen tientallen violen en strijkstokken in gelid aan een rek. Te wachten op hun koper.

Het is het domein van vioolbouwer Alex Oosten (1946), sinds 1974 gevestigd in de Kerklaan op een deel waar ooit naast elkaar de bakker, schoenmaker, manufacturenhandel, kapper en zuivelhandel annex supermarkt ook het winkelbestand bepaalden. En als het aan Oosten ligt blijft hij voorlopig de stabiele factor in het rijtje. Aan niets doen, moet hij niet denken en zegt altijd: 'Zolang mijn ogen, oren en handen het doen, ga ik door'. 'Als ik ga lezen, val ik binnen een kwartier in slaap. Daarom daal ik iedere dag vanuit onze bovenwoning af naar het atelier. Dan ben ik gelukkig, al is het als kluizenaar', zegt hij lachend. Echtgenote Willy van der Heide, voormalig violiste van het 'Gewestelijk Orkest', weet niet beter.

Mystieke aantrekkingskracht

Als geboren Dordtse 'Schapekop' ontwikkelde Alex vroeg liefde voor klassieke muziek. 'Ik wilde altijd al viool spelen, maar daar kwam het pas van toen ik 17 jaar was.' Na de mulo en een jaartje hts kocht hij zijn eerste studievioolt je en dook fanatiek in de muziekliteratuur. Snel stond vast: hij wilde de vioolbouw in. Het instrument oefende een mystieke aantrekkingskracht op hem uit en hij kon er de hele dag naar kijken. Aan zijn vioollerares vroeg hij of het vak eigenlijk nog bestond. Zij gaf hem een paar namen van vioolbouwers. Na twee weken oriënteren, kon hij in 1965 als leerling terecht bij de bekende vioolbouwer Willem Bouman in de Haagse Herenstraat, ook restaurateur bij het Gemeentemuseum. Daar bleef Alex twee jaar. 'De eerste dag moest je direct een dikke plank schaven totdat je bandjes (stukjes hout om het lijmvlak te verbreden – red.) overhield van drie millimeter dikte. En ook geen tiende millimeter meer of minder. Het was voor het binnenwerk van een cello. Mijn eerste viool bouwde ik na een jaar. Ik heb haar nog hangen, zal er nooit afstand van doen.'

Aansluitend volgde hij vanaf 1967 de beroemde *Geigenbauschule* in het Beierse Mittenwald. Bij het staatsexamen in München moest hij zijn ongelakte examenviool voorleggen aan drie kritische vioolbouwers en slaagde. In 1969 besloot hij in Nederland te gaan werken, aanvankelijk voor een jaar in de werkplaats van opnieuw Willem Bouman. 'Onder het minimumloon. Je kon er niet van leven', zo kijkt hij terug.

Akoestisch wonder

In 1970 ging hij aan de slag bij de gelauwerde vioolbouwer Otto Stam in Utrecht. In juni 1971 trouwde hij met Willy van der Heide, dochter van een aannemer-timmerman uit Oud-Rijswijk. Zij en haar broer Coen als dirigent zouden drie jaar later het 'Tollens Ensemble' oprichten. Oosten had zijn vrouw als violiste van het Gewestelijk Orkest ontmoet in de winkel van Willem Bouwman. Het vegetarische koppel betrok bij een hospita aan de Lindelaan enkele kamers. Oosten: 'Ik verdiende 400 gulden en zei tegen Stam dat ik daar niet van kon leven. Toen ik het rekensommetje maakte dat ik 2000 gulden kon krijgen voor een maand werk aan één viool was de beslissing om voor mij zelf te beginnen gauw genomen. Op 1 november 1971 begon ik met tien setjes hout en een werkbank. Dat hout bestond voor de bovenkant van de viool uit minstens tien jaar oud sparrenhout van een fijne structuur uit de hogere Alpen en esdoornhout uit Bosnië voor het achterblad. Een traditionele combinatie van bijna 500 jaar oud. Veel verkocht ik aan leden van het Gewestelijk Orkest en aan vrienden en bekenden. Ook het reparatiewerk liep goed, waaronder altviolen, celli en bassen, al vind ik die laatste te groot en niet zo leuk om te doen. De viool is het mooiste, pure liefde. Dat je met zo'n klein ding een zaal kunt vullen. Ik vind het nog steeds een akoestisch wonder.'

Atelier in de kelder

Het stel verhuisde in 1972 naar een benedenflat aan de Jozef Israëlslaan. Alexanders schoonvader maakte een luik voor een trap naar de kelder, die als werkruimte ging dienen. Bijna drie jaar later werd het pand aan de Kerklaan betrokken, waar hij met Willy nog woont en werkt.
In een viool steekt Oosten, verspreid over zes tot acht maanden, zo'n tweehonderd ambachtelijke uren. Die tijd is nodig om een uitgebalanceerd instrument te leveren, voorzien van een transparant vernis. Die diepe glans, die een deel van de klankkleur bepaalt, neemt de meeste tijd in beslag en moet verspreid over vier maanden twintig keer worden opgebracht om vervolgens in twee jaar op te drogen en uit te harden. Het samenspel tussen lak en instrument is belangrijk. Je kunt een instrument niet verbeteren met goede lak, maar je kunt een goed instrument wel bederven met een slechte lak. Ook daarna blijft het bijwerken. Eén ervaring blijft Oosten lang heugen. Hij lakte een cello op alcoholbasis. Het retoucheren had acht uur in beslag genomen. 'Ik had dus de hele dag alcohol staan inademen. Toen ik daarna bij een presentatie van Beaujolais één glas wijn nam, was ik totaal van de wereld.'

Vioolbouwen als ritueel

Ook het hout is aan strenge eisen gebonden, omdat anders klank en levensduur slecht kunnen zijn. De dikte en de welving van de viool worden aan het hout aangepast. 'Het heeft mij wel vijftien jaar gekost om het maken van een viool goed in mijn vingers te krijgen. Van de halskrul tot aan de stapel, die in de klankkast wordt geklemd. Zelfs nu leer ik nog, waarbij het ook zo is dat geen enkele viool hetzelfde is. Ik streef steeds naar een mooiere klank', aldus Oosten. De schepping van een (alt)viool heeft het karakter van een ritueel. In al die jaren heeft hij er ruim negentig gebouwd.
Hij doet dat in zijn atelier waar nooit iets is veranderd. Overal ligt gereedschap, zoals beitels, gutsen en miniscule tandschaafjes, soms zo klein dat ze in een oude letterbak worden ondergebracht. Een oude ladekast uit de inboedel van modemagazijn 'De Magneet' eist pontificaal zijn plek op. Overal staan potjes zelfgemaakte lak of kleefstof, waarmee instrumenten aan elkaar wordt gelijmd. Soms opgeborgen in sigarendoosjes, daterend uit Oostens opleidingstijd in het Mittenwald. Mallen en blokken hout nemen een deel van een muur in beslag. Dit alles onder toeziend oog van de zeventiende-eeuwse meesterbouwer Antonius Stadivarius, wiens etsportret boven de schouw hangt.

Prijzenslag om Stradivarius

Met diezelfde Stradivarius hebben veel vioolbouwers een gecompliceerde relatie. Een viool van zijn hand, maar ook die van Guarneri uit het Italiaanse instrumentendorp Cremona bracht drie decennia geleden honderdduizenden euro's op. Maar nu rijzen door een gigantische verzamelwoede de prijzen de pan uit naar

tien miljoen, tot één keer zelfs 38,7 miljoen euro. Vooral Russische, Aziatische en Amerikaanse handelaren vechten elkaar de veilingtent uit. Instrumenten verdwijnen zo soms jarenlang ergens in een kast of museumvitrine. De schaarste neemt toe en topinstrumenten komen buiten het bereik van musici als zij een sponsor ontberen.
Ook Alex Oosten heeft bedenkingen. 'Mensen spelen liever op iets met een fraai etiket dan een met de naam van een goede bouwer die er hard voor moet vechten.' Het is het opboksen tegen de mythe van het oude instrument. Beleggers en handelaren helpen graag het idee de wereld in dat een goede viool duur en antiek moet zijn, registreren ook andere vioolbouwers. Oosten: 'Stradivarius en zijn mannen maakten ook slechte instrumenten. Nu zegt bijvoorbeeld iemand over zo'n Stradivarius: ik moet er heel hard op leren om eraan te wennen. Maar als dat bij een ander eventueel nieuwbouwinstrument het geval is, dan is het gelijk niks. Het is cultus en vooral de naam, die haar zo duur maakt'. Ook Oosten heeft zo'n Stradivarius wel eens voor reparatie zien voorbijkomen. 'Het is een gewone viool, die moet je ook niet laten vallen. De mooiste instrumenten zijn overigens die van Nicolo Amati, van wie Stradivarius een leerling was', vindt hij.

Blik bier tegen viool
Inmiddels worden de 'Oostenviolen' wereldwijd gebruikt, al weet hij niet precies waar ze allemaal terecht zijn gekomen. Soms ziet hij na jaren er één terug voor onderhoud of reparatie. Uitspraken over klanten doet hij niet uit oogpunt van privacy. Wel is bekend dat zijn werkstukken te horen zijn bij het 'Residentie Orkest' en het 'Rotterdams Philharmonisch Orkest'. Soms belandt een viool in de populaire muziek. Oosten heeft een klant van wie hij een viool in onderhoud heeft en die breed actief is in popmuziek, hardrock en klassieke muziek. Zo'n strijkinstrument krijgt dan veel te verduren, zoals tijdens wisselende temperaturen bij

grachtconcerten in Amsterdam. ‘Die cliënt speelt in de begeleiding van zangeres Caro Emerald. Hij kreeg bij een festival bij een optreden een blik bier tegen zijn viool van 10.000 euro. Sindsdien speelt hij op een goedkopere’, weet Oosten.
Wat goedkope instrumenten betreft komen er steeds meer uit Chinese massaproductie. Die wordt volgens deskundigen overigens steeds beter, want de Chinezen doen hun kennis op in Europa en kopen Europees hout op. Maar de echte topcultuur hebben ze nog niet. In die fabrieken is alles uniform en ruimte voor afwijking, wat een viool uniek maakt, is er niet.

Zorgen over beunhazen
Toch is Oosten ervan overtuigd dat fabrieksviolen ambachtelijke nieuwbouw niet kunnen vervangen, ook de robot niet. ‘Klanten komen wel eens langs met een viool van 100 euro, gekocht op internet. Maar dan kunnen ze haar niet stemmen of speelt zij niet zo lekker. Ik moet dan melden dat het 300 euro gaat kosten om het instrument speelbaar te maken. Dat valt ze dan tegen.’
Vroeger kocht Oosten bij de groothandel studieviolen. ‘Die knapte ik op als inkomstenbron. Veel van de verdiensten van toen zijn er niet meer, want het publiek koopt snaren en accessoires steeds meer op internet. Het is dan ook geen sinecure om nu aan dit vak te beginnen’, erkent Oosten, die in zijn zoon en dochter geen opvolging heeft. Er valt moeilijk van te leven en hij geeft ook geen cursussen of les om jongeren op te leiden. ‘Nee, ik wil eigenlijk niemand bij me hebben, ook in dat opzicht ben ik een kluizenaar. Er komen wel eens amateurbouwers voor advies. Dat geef ik dan wel, maar tegelijkertijd is het zorgelijk dat er steeds meer beunhazen komen, die maar wat aanrommelen.’

Houtvoorraad voor 25 jaar
Vioolbouwen is overigens een vrij beroep, maar om de kwaliteit te waarborgen laat de ‘Nederlandse Groep van Viool- en strijkstokkenmakers’ (circa dertig leden) niet iedereen toe. Nieuwbouwinstrumenten worden volgens Oosten steeds beter van kwaliteit. De oude familiebedrijven van soms drie generaties zoals Louis Blitz in Rotterdam en Johann Stüber en Josef Vedral in Den Haag zijn weliswaar weg, maar het aantal hoogopgeleide bouwers neemt toe. Ook weer in Den Haag, met Amsterdam vanouds prominent in dit vak. De meesten zijn lid van de beroepsvereniging, waar Oosten overigens op vijfenzestigjarige leeftijd uitstapte. ‘Het had voor mij niet zo veel nut meer.’
Dit betekent niet dan hij binnenkort zijn laatste houtkrullen zal opvegen. ‘Ik geniet nog zo. Als ik een dag aan het schaven ben, vliegt de tijd. Qua hout heb ik bovendien een voorraad van 25 jaar, dus ook dat belet mij niet om door te gaan. Misschien niet zo lang als Stradivarius, die 93 jaar werd, maar we zullen zien.’

Joodse oorlogsplaquette onthuld

Een lang gekoesterde wens in vervulling gegaan

Rob de Mooy

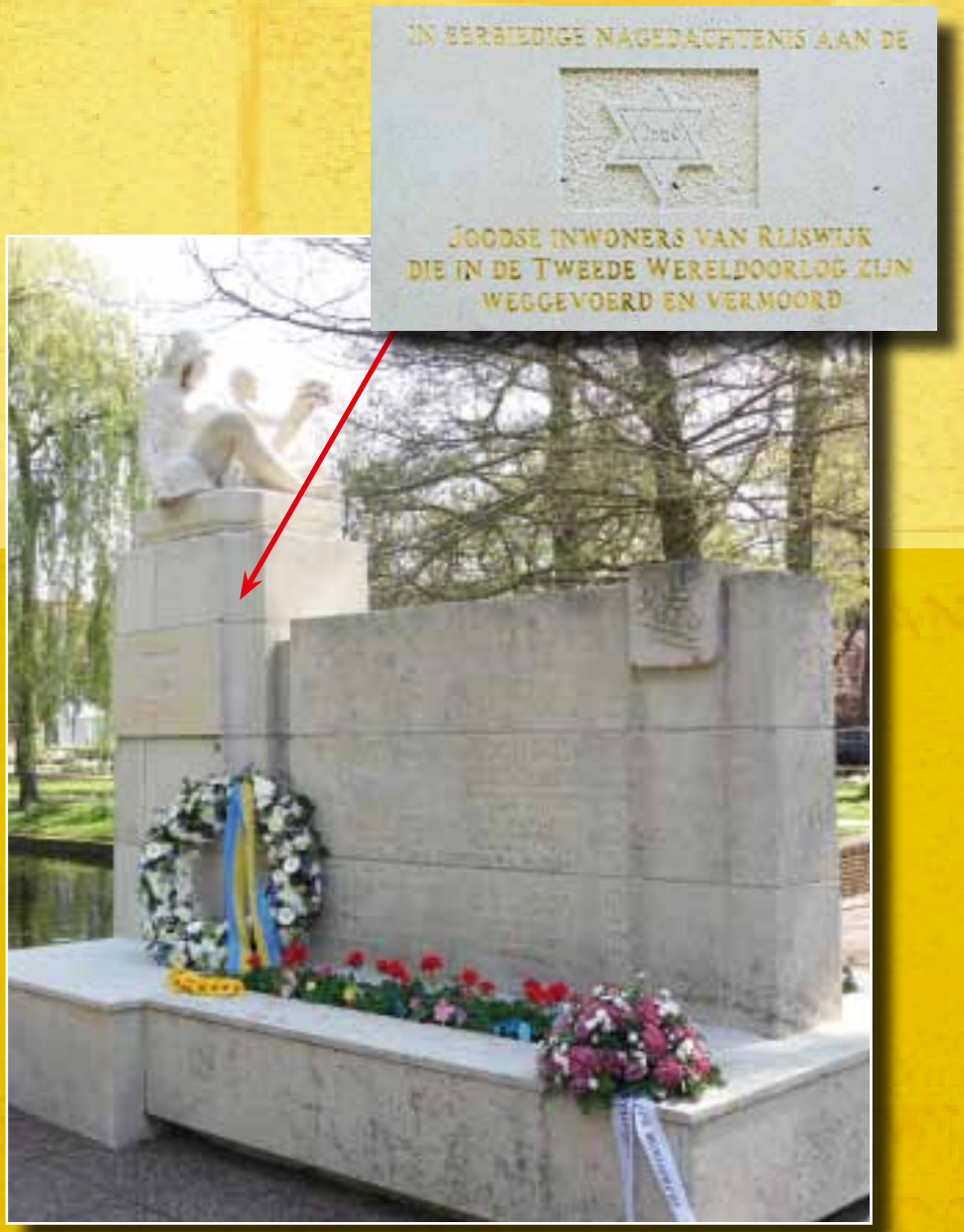

Op donderdag 19 april 2018 werd het bordes rond het oorlogsmonument in het park Hofrust bevolkt door leerlingen van groep 7 en 8 van de 'Openbare Basisschool 't Prisma' en enige genodigden. Zij waren om 11.00 uur daar samengekomen om een plaquette te onthullen ter nagedachtenis van Joodse Rijswijkse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog. In totaal 231 Joodse inwoners werden in 1943 weggevoerd en om het leven gebracht. Het heeft vele jaren geduurd voordat alle namen gevonden waren, maar nu was er duidelijkheid.

De plaquette is tot stand gekomen op initiatief van Bart Tent, met medewerking van Frans Luidinga, de gemeente Rijswijk en de 'Hagedoorn Stichting'. Tents betrokkenheid bij de herinnering aan de oorlog is bekend, denk maar aan het monument voor 'Lil'Max' aan de Mgr. Bekkerslaan en op de lanceerplaats voor V2's in het Rijswijkse Bos. Luidinga heeft jaren gespeurd naar Joodse vluchtelingen uit Rijswijk die op zee zijn omgekomen. Zijn vader Tjalling was gezagvoerder op de 'Slamat' toen deze in 1941 werd getorpedeerd. Tent en Luidinga ontmoetten elkaar rond de struikelstenen in onze gemeente: samen maakten zij het plan de vergeten slachtoffers te eren met een vermelding op het bestaande oorlogsmonument.
Dat monument staat aan de vijver in park Hofrust, dat op dit moment wordt heringericht. Het is een ontwerp van de architecten J.A. Lucas en B. Hoogstraten. Het is onthuld in 1949. Het beeld op de zuil is een schepping van de Voorburgse kunstenares Marian C. Gobius. Het monument is opgetrokken uit travertin natuursteen en aan de zuidzijde voorzien van de ingebeitelde de tekst 'Aan hen die vielen 1940-1945 uit Rijswijk'.

De Prismaschool opende de bijeenkomst en gaf het woord aan burgemeester Michel Bezuijen. De burgemeester refereerde aan deze zwarte bladzijde in onze geschiedenis en dankte de initiatiefnemers voor hun inspanning. Hierna droegen vier leerlingen van de school hun zelfgeschreven gedichten voor op het thema 'oorlog en vrede'. Vervolgens onthulden Frans Luidinga en de burgemeester de plaquette en plaatsten twee leerlingen samen met de burgemeester een krans. De school legde bloemen neer. Na het blazen van de 'Last Post' en het zingen van het 'Wilhelmus' werd de bijeenkomst waardig afgesloten.

De plaquette is aan de westzijde van de zuil geplaatst en bevat een in bas-reliëf uitgehouwen davidster. Dit teken waren de joden tijdens de bezetting verplicht in het openbaar op hun kleding te dragen.

Daaronder staat de tekst gebeiteld:

'IN EERBIEDIGE NAGEDACHTENIS AAN DE JOODSE INWONERS VAN RIJSWIJK DIE IN DE TWEEDE WERELDOORLOG ZIJN WEGGEVOERD EN VERMOORD'.

Rechts onder de plaquette bevindt zich een Q-code, waarmee met een smartphone de namen van de 231 Joodse slachtoffers uitgelezen kunnen worden. Aan de oostzijde bevinden zich vanouds de namen van de andere Rijswijkse slachtoffers.

Bron:
www.4en5mei.nl/oorlogsmonument

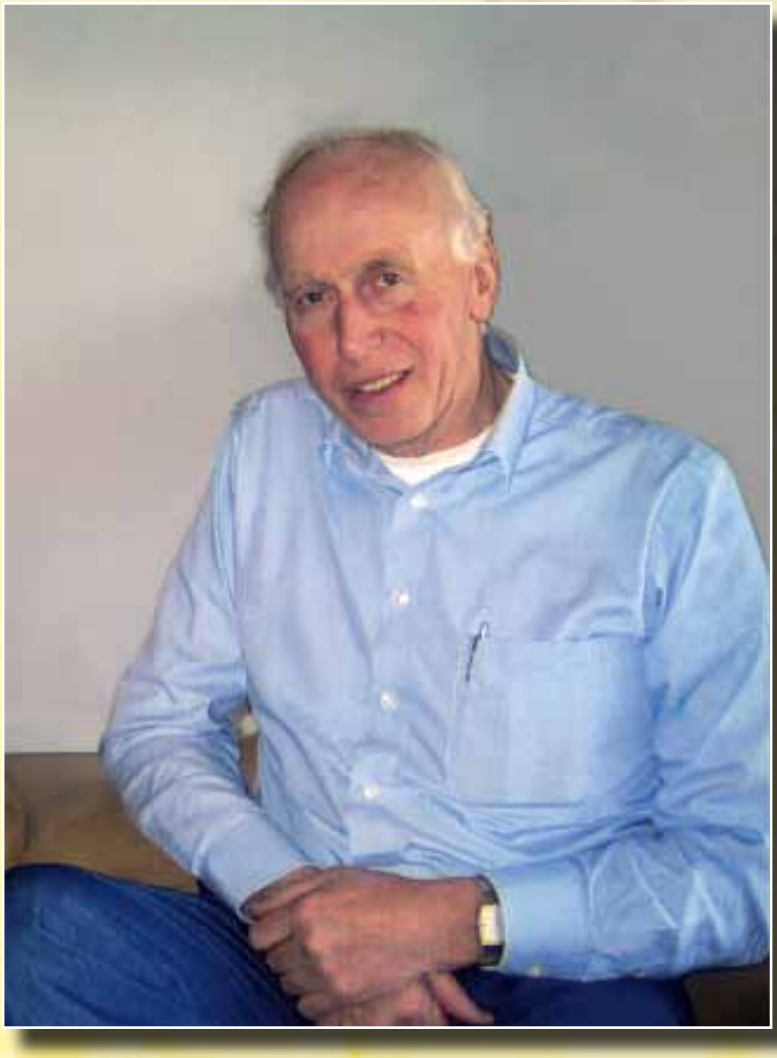

In Memoriam Nico Struijk (1946-2017)

Nicolette van der Werff [1]

Nico Struijk (23 juni 1946 - 30 juli 2017) werd geboren op de tuinderij van zijn ouders op de grens van Delft en Rijswijk. Hij kreeg vier broers die, net als Nico, allemaal hielpen op de tuin. Hoewel alle jongens de Hogere Tuinbouwschool zouden doorlopen, volgde geen van hen hun vader op. De jongens kozen voor andere carrières. Toen hun ouders overleden, werd het familiehuis aan de Kastanjewetering, dat door hun grootvader was gebouwd, verkocht.

Nico, die inmiddels een succesvol ondernemer was, lag er wakker van. De idyllische plek aan 't Haantje bleef trekken. Hij reed er regelmatig even langs. Na overleg met zijn vrouw kocht hij het familiehuis terug, verbouwde het, en zou er met zijn gezin, met heel veel plezier, de rest van zijn leven blijven wonen.
Nico was een ondernemende jongen die tijdens zijn studie aan de tuinbouwschool stages in de Verenigde Staten liep. Zo ontdekte hij zijn talent voor de commercie. Hij schreef zich daarom in bij 'Nijenrode'. Na zijn afstuderen kon hij aan de slag bij 'Seiko'. Zakendoen beviel hem goed, onder een baas werken echter niet. Zijn echtgenote was zwanger van hun eerste kind toen Nico besloot om de zekerheid achter zich te laten en voor zichzelf 'Battrex' te beginnen. Een groothandel in batterijen aan de Delftse Schieweg die, als eerste in Nederland, bij afnemers grote gele containers plaatste om lege batterijen op te halen.
De recycling bleek een schot in de roos. Consumenten brachten massaal hun oude batterijen naar de containers van Battrex die bij supermarkten, sigarenboeren en benzinepompen stonden.
In zijn vrije tijd zette Nico zich in voor de kerk.
Precies in de zomer dat Nico zijn bedrijf verkocht, vroeg de burgemeester van Rijswijk hem om van een eenmalig goed verlopen Rijswijks zomerfeest een jaarlijkse traditie te maken. Het bleek een fantastische zet. Nico was een Rijswijker met een groot netwerk. Hij verzamelde een bestuur om zich heen, waarmee het lukte om een jaarlijks Rijswijks zomerfestival op de kaart te zetten: het gratis 'Strandwalfestival', waarop Rijswijk zich van zijn beste kant laat zien. Afgelopen zomer vond de negende editie plaats. Onder leiding van Nico kregen Rijswijkse organisaties op het gebied van cultuur, kunst, sport en maatschappelijke ondersteuning de kans zich aan het publiek te presenteren. Er kwam een markt, een concert, een familiedag en een tent waarin sponsoren konden netwerken.
Toen Nico zich door een dokter liet onderzoeken, omdat een hoestje maar niet over ging, bleek hij longfibrose te hebben. De chronische ziekte zorgde voor ademnood die Nico met een flesje zuurstof bestreed. Ondertussen regelde hij nog van alles voor het Strandwalfestival, ook toen hij ziek op bed kwam te liggen.
Zelfs vanuit het hospice wist hij zaken te regelen. De verzorging daar was geweldig, maar het familiehuis trok aan hem. Na drie maanden verliet Nico het hospice en ging naar huis voor een laatste lange zomer in het huis en de tuin, waarvan hij hield. Daar overleed hij op eenenzeventigjarige leeftijd.

Noot

1 Dit artikel en de foto zijn met enkele kleine wijzigingen met toestemming overgenomen uit het Algemeen Dagblad/ Haagsche Courant van 2 oktober 2017.

In memoriam Chris Gutjahr

'Hij kon precies aangeven waar oude duinen lagen of veen of klei.'

Frans Holtkamp

Chris Gutjahr doet een proefboring op Te Werve

Chris Gutjahr wordt op 30 maart 1925 in Cheribon, toen nog Nederlands-Indië, geboren. Hij wordt katholiek gedoopt en ontvangt de namen Christiaan Carl Maria. Zijn vader runt een kledingfabriek. Al vroeg verhuist het gezin naar Nederland. Chris gaat geologie studeren. Zijn hele beroepsleven brengt hij door als geoloog in dienst van Shell.

Geologie is voor hem méér dan werk: het is zijn grote liefde! Eenmaal met pensioen gaat hij proefboringen doen op Te Werve. Dat is dan nog in handen van Shell als sport- en ontspanningsterrein voor de personeelsvereniging van het bedrijf. Chris bestudeert zo ongeveer elke vierkante meter van het terrein, zowel boven als onder water. Kees Kort: 'Hij kon precies aangeven waar oude duinen lagen of veen of klei. Ook de loop van oude sloten wist hij nauwkeurig te traceren'. Alles wordt minutieus in kaart gebracht en anderszins gedocumenteerd. Zo ontstaat een uitdijend archief. Dagelijks is hij op zijn geliefde terrein te vinden. Kort: 'Elke morgen liep hij van zijn huis aan de Dr. Augustijnlaan naar Te Werve. Hij had een sleutel van de toegang naar het zwembad 'De Put', zodat hij de kortst mogelijke weg kon nemen'.

Met Kees Kort en Bart Tent richt hij de 'Natuur- en Cultuurhistorische Vereniging Te Werve' op. Gedrieën trekken zij de kar van het onderzoek, behoud en onderhoud van alles wat aan Te Werve cultuur en natuur is, daarbij geholpen door een leger vrijwilligers, waar Kort nog steeds leiding aan geeft.

In 'de man van de bodem' ontwaakt een tweede grote liefde: archeologie. Chris sluit zich aan bij de 'Archeologische Werkgroep Rijswijk'. Hij doet onder andere mee aan de opgravingen op Ypenburg (1996) en sportpark Vredenburch (2009). Op zijn eígen Te Werve neemt hij het initiatief tot diverse opgravingen. De bekendste daarvan leidt tot de ontdekking van de kademuur inclusief trap naar het water bij de vijver rond het landhuis.

De derde passie van Chris: onderzoek naar zwammen. Samen met andere liefhebbers inventariseert hij alle op Te Werve aanwezige paddenstoelensoorten. Het zijn er ruim zeshonderd! Kort: 'Daarin ging hij weleens te ver. Op een keer meende hij een bijzondere soort zwam op de poortbrug gezien te hebben, ging er naar toe, nam het stofje mee om het onder een microscoop te bekijken. Blijkt het menie te zijn! Hij moest er hartelijk om lachen. Ja, hij was uiterst precies, maar had ook gevoel voor humor'.

Op 30 augustus 2012 ontvangt Chris – hij is dan 87 – uit handen van wethouder Jos Bolte het eerste exemplaar van het boek waarin hij zelf de hoofdrol speelt: *De grote betekenis van Chris Gutjahr voor de geologie en archeologie van Rijswijk ZH*.

Spoedig daarna gaat de gezondheid van Chris bergafwaarts. Hij is nauwelijks meer op Te Werve aanwezig. Op 22 maart 2018 overlijdt hij. Hij wordt door de vrijwilligers en andere betrokkenen herinnerd als een gedreven, maar vooral ook lieve man.
De gestorvene leve voort in zijn unieke bijdrage aan de geschiedenis van Rijswijk!

Het einde van de kastanjeboom voor Museum Rijswijk

(of wellicht een nieuw begin?)

Arjan Kwakernaak

Zo'n tweehonderd jaar stond op het voorplein van Museum Rijswijk een reusachtige kastanjeboom. De boom was zo groot en massief dat niemand zich realiseerde dat ook zo'n kolos eindig is. Dat de grootste boom in Rijswijk geveld zou worden door een paddenstoel, was evenmin denkbaar. Toch is dit gebeurd. De boom is ten onder gegaan door de honingzwam. Jarenlang hebben de schimmels van deze paddenstoel onzichtbaar hun vernietigende werk gedaan om pas in 2015 met een explosie van schitterende, goudkleurige zwammen kenbaar te maken dat zij de boom hadden 'overgenomen'. Van binnenuit eten zij de boom op en dit proces is helaas niet te stoppen.

Nadat de experts dit harde oordeel hadden geveld, was het vooral de vraag hoelang de boom nog had te leven. De levensduur was volgens de voorspellingen slechts enkele jaren. In 2017 gaf de boom echter zelf aan dat het einde nabij was. In het voorjaar was de bladvorming uiterst gering en midden zomer had de kastanjeboom zijn weinige bladeren al verloren. De procedures om de boom te laten kappen, waren toen al in gang gezet.

Everhardus Koster (1817-1892), 'Huis Ottoburg in Rijswijk', olieverf op paneel (part. coll.)

Het naderende einde van de boom maakte in heel Rijswijk de tongen los. Een veel gestelde vraag was hoe oud de boom nu eigenlijk was. Een exact antwoord is niet te geven want nergens in de archieven is vastgelegd wanneer de boom is geplant. Oude afbeeldingen zijn dun gezaaid maar één geeft een belangrijke aanwijzing over de leeftijd van de boom. De oudst bekende afbeelding van de kastanjeboom is te zien op een schilderij van de Haagse kunstenaar Everhardus Koster (1817-1892).

Rond 1847 schilderde hij een 'Gezicht op Huis Ottoburg in Rijswijk'. Het huis is duidelijk te herkennen als het pand waarin nu Museum Rijswijk is gevestigd. Achter het hek dat het voorplein afsluit, staan twee uit de kluiten gewassen bomen. Van de twee bomen lijkt de rechter een kastanjeboom te zijn; de schilder heeft duidelijk getracht de lange vingervormige bladeren weer te geven. De linker boom heeft een ander blad. De kastanjeboom staat op de plek waar ook nu nog een kastanjeboom staat en derhalve wordt ervan uit gegaan dat het om dezelfde boom gaat. De leeftijd van de boom op het schilderij is moeilijk te schatten. Twintig, dertig jaar? Dit zou betekenen dat de kastanjeboom voor Museum Rijswijk een kleine tweehonderd jaar oud is.
Het schilderij van Koster heeft een relatie met de komst van de dichter Hendrik Tollens (1780-1856) naar Rijswijk. In 1846 was Tollens toe aan zijn pensionering. Hij deed zijn zakelijke activiteiten over aan zijn schoonzoon en ruilde zijn woonplaats Rotterdam in voor het landelijke Rijswijk. Hier nam hij, samen met zijn twee ongehuwde dochters, zijn intrek in Huis Ottoburg. De roem van Tollens als dichter was toen nog zo groot dat zijn verhuizing door menigeen met belangstelling werd gevolgd. Rijswijk kreeg landelijke bekendheid als de woonplaats van Tollens en dit trok bezoekers.
Zo schreef de dichter Jan Brester Azn (1805-1862) een welluidend gedicht over het bezoek dat hij in 1847 samen met zijn collega poëten Samuel Johannes van den Bergh (1814-1868) en Willem Josephus van Zeggelen (1811-1879) aan Tollens bracht. Dit gedicht, *Een huis te Rijswijk*, werd gepubliceerd in het *Aurora Jaarboekje 1848*. In zijn gedicht doet Brester niet alleen uitvoerig verslag van zijn bewondering voor Tollens, hij noemt ook het huis, het voorplein en zelfs de deurbel, maar aan de boom gaat hij helaas voorbij. Dit geldt overigens ook voor Tollens zelf. Hij genoot volop van het landelijke Rijswijk. In zijn brieven schrijft hij over het wisselen van de seizoenen, over de bloemenpracht in zijn tuin en over de rijke oogst aan aardbeien waar hij zich 's zomers aan te goed kan doen. Maar met geen woord rept hij echter over de grote kastanjeboom voor zijn huis. Kennelijk was dit een gegeven, een vanzelfsprekendheid waaraan geen (bloemrijke) woorden gewijd hoefden te worden.
Als illustratie bij het gedicht in *Aurora* is een staalgravure opgenomen van Jan Baptist Tetar van Elven (1805-1889) met precies dezelfde voorstelling als het schilderij van Koster. Tetra van Elven heeft overduidelijk het schilderij als voorbeeld gebruikt, vrijwel zeker in opdracht van de uitgever van *Aurora*. Of deze ook Koster heeft verzocht Huis Ottoburg te schilderen, is niet duidelijk. Het schilderij is nog altijd in bezit van nazaten van Tollens. Volgens overlevering komt het uit het bezit van Hendrik Tollens, hetgeen de vraag opwerpt hoe hij er dan aan kwam.
In 1863 werden de Herenstraat en Ottoburg opnieuw afgebeeld, ditmaal in *De Tegenwoordige Staat van Zuid-Holland*, uitgegeven door de Steendrukkerij van Carl Wilhelm Mieling (1815-1903). Het is een winters tafereel met de Herenstraat en de Oude Kerk. Links is nog net het Tollenshuis te zien (na het

Carl Wilhelm Mieling (1815-1903), 'De Herenstraat in Rijswijk', litho, circa 1863 (coll. Museum Rijswijk)

overlijden van Hendrik Tollens in 1856 wordt het pand niet langer aangeduid als Ottoburg, maar als het Tollenshuis), met voorplein en hek maar met slechts één boom. Deze boom is echter beduidend kleiner dan die op het schilderij van Koster en staat bovendien een flink stuk van het hek af. Het kan zijn dat Koster de kastanjeboom veel groter heeft weergegeven dan in werkelijkheid om een mooi schilderij te maken. Ook in die tijd was 'artistieke' vrijheid een veel voorkomend fenomeen. De onbekende kunstenaar die de litho uit 1863 heeft gemaakt, permitteerde zich ook dergelijke vrijheden. Zo is de Herenstraat veel breder weergegeven dan die in werkelijkheid was en heeft de kunstenaar rechts een boom weggelaten om een onbelemmerde blik op de Oude Kerk te geven. Een grote boom op het voorplein zou het Tollenshuis aan het gezicht hebben onttrokken en waarschijnlijk opteerde de kunstenaar daarom voor minder in het oog vallend groen.

Al met al lijkt het schilderij van Koster de beste papieren te hebben als de oudste en min of meer betrouwbare afbeelding van de kastanjeboom. Omdat de datering van het schilderij vaststaat en er al een flinke boom is te zien, kan worden verondersteld dat de boom zo rond 1810-1820 is geplant.

De bewoners van het Tollenshuis hadden kennelijk geen bezwaar tegen de aanwezigheid van zo'n kolossale boom voor de deur en namen een mindere lichtinval en veel schaduw op het voorplein voor lief. De boom werd goed onderhouden en regelmatig gesnoeid. Het werd een beeldbepalend element in de Herenstraat en onaantastbaar voor mensenhanden. Zelfs in het laatste oorlogsjaar, toen het gebrek aan voedsel en brandstof onvoorstelbaar nijpend was geworden, ging niemand met een bijl te boom te lijf. De boom gedijde op de strandwal en in

Hermanus Johannes Kouwenberg (1866-1914), 'Het Tollenshuis', foto, circa 1900 (coll. Museum Rijswijk)

hoogte en omvang nam hij alleen maar toe. In 1990, toen de boom werd opgenomen in het 'Landelijk register van monumentale bomen', is er voor het eerst ook gemeten. De geschatte hoogte was 25 meter en de omvang van de stam bedroeg maar liefst 3,58 meter.

De boom leek het eeuwige leven te hebben en dat maakte de schok des te groter toen het naderende einde bekend werd. Ongeloof overheerste, nog versterkt door de bizarre veroorzaker van het onheil, de honingzwam. Deze manifesteerde zich op spectaculaire wijze. Half oktober 2015 verscheen uit het niets een explosie aan zwammen aan de onderkant van de stam. Grote groepen goudgele zwammen drongen door de harde bast naar buiten. Het zag er schitterend uit, maar in de natuur staat schoonheid vaak gelijk aan giftig. Bijeengeroepen experts waren inderdaad eenduidig in hun mening. Tegen aantasting door de honingzwam is geen remedie en de boom zal binnen enkele jaren afsterven.
De honingzwam (*Armillaria*) is een geslacht van zwammen dat zo'n veertig soorten kent. Als er over de honingzwam gesproken wordt, bedoelt men meestal de 'echte honingzwam' (*Armillaria mellea*). De schimmels, de zogenaamde rhizomorfen, leven in de wortels van bomen. Rhizomorfen zijn een doorgroeiend stelsel van zwarte draden. Ze tasten de laag aan onder de bast van de boom, waarna deze laag afsterft. Houtrot in de wortels en stamvoet is de volgende fase. De conditie van de boom gaat snel achteruit en uiteindelijk sterft de boom af.
Een monumentale boom laten kappen is geen sinecure. Er zijn regels die gevolgd moeten worden en het vergunningentraject kost veel tijd. Allereerst is onderzoek gedaan naar de conditie van de boom: hoe sterk is de boom nog en is er een risico voor de omgeving. Dat laatste viel mee, hoewel er nadrukkelijk op gewezen werd dat naarmate het afstervingsproces van de boom vordert, de kans op takbreuk steeds groter wordt.

De wet op de natuurbescherming schrijft voor dat onderzoek gedaan moet worden naar bijzondere flora en fauna op of bij de boom. De fameuze kerkuil (beschermd!) die enkele seizoenen in de boom heeft gewoond, was inmiddels vertrokken. Zijn onverwachte vertrek had mogelijk te maken met de slechter wordende conditie van de boom, hoewel de voortdurende belangstelling van het publiek ook een rol kan hebben gespeeld. Kauwtjes en halsbandparkieten vallen niet onder de natuurbescherming en mochten buiten beschouwing blijven. Vleermuizen daarentegen juist niet. Die zijn zwaar beschermd. Een separaat onderzoek wees uit dat de vleermuizen foerageren in en rond de boom, maar dat ze er niet wonen. Omdat er voldoende andere bomen in de omgeving staan, werd geconcludeerd dat voor de vleermuizen het gemis van de kastanjeboom geen grote problemen zou veroorzaken. Dit gaf het groene licht voor het kappen van de boom. Het was inmiddels najaar 2017 geworden.

Op maandag 5 februari 2018 is de boom gekandelaberd. Met een kleine hoogwerker werd de boom van buiten naar binnen werkend, ontdaan van al zijn takken. De dikke uitlopers werden in stukken gezaagd en met behulp van touw en lier voorzichtig naar beneden gelaten. Binnen een dag was de klus geklaard. In plakjes gezaagd ligt de kastanje nu als souvenir in de museumwinkel. De gehoopte bloeiende nering door de verkoop van haardhout is op niets uitgelopen. Het hout van de zogenaamde aesculus hippocastum ofwel witte paardenkastanje is het slechts denkbare hout, geschikt voor niets, zelfs niet voor de open haard.
Het voorplein is lichter geworden en oogt ruimer. Het Tollenshuis is opeens helemaal zichtbaar. Ook in gekandelaberde vorm blijft de kastanje imposant. Het was even wennen maar dit is het nieuwe beeld van de Herenstraat en van Museum Rijswijk. Maar, op termijn misschien ook niet. Klimrozen, een kunstopdracht, een boomhut? Ook in zijn huidige, levenloze vorm blijft de kastanje inspireren.

Het kandelaberen van de kastanjeboom, 5 februari 2018

Archeologische kroniek van Rijswijk over 2017

Hans Koot

Jaarlijks wordt in dit jaarboek de archeologische kroniek van Rijswijk over het voorgaande kalenderjaar gepubliceerd. In de kroniek wordt op beknopte wijze een eerste verslag uitgebracht van de resultaten van veldwerk. Daarmee is een project niet afgesloten. Immers, de tijdens opgravingen verzamelde gegevens moeten worden bewerkt en uiteindelijk in een rapport worden gepresenteerd. Met het opleveren van het rapport is pas het onderzoek afgesloten. In het rapport zijn de gegevens ontsloten voor iedereen, zowel een wetenschapper als een belangstellende leek. Indien niet anders vermeld, is het onderzoek uitgevoerd door het Bureau Monumentenzorg en Archeologie (BMA) van het Team Vergunningen en Archeologie van het Domein Ruimtelijke Ontwikkelingen van de gemeente Rijswijk.
Verschillende vrijwilligers, van wie de meesten lid zijn van de Archeologische Werkgroep Rijswijk (AWR) of de Vereniging van Vrijwilligers in de Archeologie (AWN) droegen als elk jaar ook in 2017 hun steentje bij.

Sir Winston Churchilllaan; Evidesproject. De donkere laag onderin de sleuf vóór de archeologen is de vulling van het Romeinse kanaal. De Sir Winston Churchilllaan is op de achtergrond zichtbaar. Foto: Gemeente Rijswijk/ARO/Archeologie.

Sir Winston Churchilllaan; Waterleiding 'Evides'

In het najaar van 2017 vond een kleine opgraving plaats in en naast de Sir Winston Churchilllaan nabij de gemeentegrens met Den Haag/Wateringse Veld. De reden voor het onderzoek was de aanleg van een koppelleiding door Evides. Een koppelleiding is een verbinding tussen twee afzonderlijke waterleidingnetwerken. De locatie is voor archeologen erg belangrijk voor het onderzoek naar een hoofdweg met naast gelegen kanaal, beide uit de Romeinse Tijd (eerste-derde eeuw na Chr.).

De hoofdweg lag in dezelfde zone als de huidige Sir Winston Churchilllaan. De weg maakte deel uit van het hoofdwegenstelsel binnen het Romeinse Rijk. De weg liep vanaf de Maasmond door het Westland en Rijswijk via de stad Forum Hadriani (park Arentsburgh te Voorburg) naar de grens van het Romeinse Rijk. De grens was destijds de Oude Rijn. Langs de zuidoever van de Oude Rijn lag een weg waarop de weg vanuit het Westland zal hebben aangesloten.
Tijdens eerder archeologisch onderzoek in zowel Wateringse Veld (Waasdorp 2003) als in Rijswijk (Dorenbos, Holthausen en Koot 2009) zijn resten van de weg aangetroffen. Spectaculair was de vondst in 1997 van vier mijlpalen in Wateringse Veld. Deze stonden bij elkaar langs de weg en waren geplaatst in de tweede en derde eeuw na Chr. In Rijswijk was al veel eerder, in 1963, een mijlpaal uit de derde eeuw gevonden, maar daarvan was de oorspronkelijke standplaats niet meer te reconstrueren. Het werd gevonden in een grondopslag aan de Henriëtte Roland Holstlaan. Deze vindplaats is op een steenworp afstand van de Sir Winston Churchilllaan.

In dezelfde zone als de hoofdweg lag ook een kanaal, het zogeheten Kanaal van Corbulo. Dit werd in het midden van de eerste eeuw na Chr. op gezag van de Romeinse veldheer Corbulo door soldaten gegraven. Lange tijd was het kanaal enkel bekend uit enkele Romeinse bronnen tot in 1989 archeologen in Leidschendam-Rietvink bij toeval het kanaal aantroffen. In de daarop volgende jaren werden meer delen van het kanaal gevonden, zodat in het gebied tussen Voorburg en Leidschendam het tracé op hoofdlijnen bekend is (Kort 2013).

Het verdere verloop van het kanaal tussen Forum Hadriani en de Maasmond was niet bekend. Er werd wel vermoed, dat het kanaal langs de zuidzijde van de Romeinse weg lag. Tot 2006. De vondst in dat jaar van een groot fragment van een mijlpaal uit de Romeinse Tijd op de hoek van de Sir Winston Churchilllaan en de Huis te Landelaan was aanleiding voor een kleine opgraving. Bij dit onderzoek werd de Romeinse weg voor het eerst in Rijswijk gevonden. De grootste verrassing was een ontdekking aan de zuidzijde van de weg. Er werd een gegraven waterloop gevonden met daarin scherven, stukken touw, bot, etc. uit de Romeinse Tijd. De breedte van de waterloop kon niet worden vastgesteld, omdat er de geasfalteerde hoofdweg ligt. In de waterloop werd een scherf van een beker uit de eerste eeuw na Chr. gevonden, wat een indicatie is voor de ouderdom van de waterloop. De context van de vondst en de datering van de vondsten duidt erop, dat deze waterloop vrijwel zeker de resten zijn van het Kanaal van Corbulo.

Door de verschillende vindplaatsen in Wateringse Veld en Rijswijk kan de loop van de hoofdweg en het kanaal bij benadering worden gereconstrueerd. De geplande plaats van de koppelleiding was precies op een plek waar beide zouden worden aangesneden. De werkzaamheden waren aanleiding voor het uitvoeren van een opgraving. In opdracht van

Evides Waterbedrijf werd door het taakveld Archeologie van de Gemeente Rijswijk (Archeologisch Onderzoek) in het najaar van 2017 een (kleine) opgraving verricht.
De opgraving werd in twee stappen uitgevoerd. Eerst werd een opgravingssleuf aangelegd ter plaatse van een speelveld aan de noordzijde van de weg. De sleuf lang haaks op de Sir Winston Churchilllaan. Daarna werd een tweede sleuf aangelegd onder de zuidelijke rijbaan van de Sir Winston Churchilllaan. Deze kleine en korte sleuf lag in de lengterichting van de rijbaan. Onder de strook tussen beide opgravingsputten zou de leiding worden geboord en kon geen opgraving plaatsvinden.

Op het moment van het schrijven van deze kroniek is de rapportage nog in volle gang en moet worden volstaan met enkele bevindingen. In de opgravingsput onder het grasveld is een waterloop aangetroffen. De vondsten van enkele scherven uit de Romeinse Tijd geeft een indicatie voor de ouderdom.

Op de plek waar de weg werd verwacht, is deze niet aangetroffen. De belangrijkste oorzaak is een overstroming in de Late Middeleeuwen waardoor de resten van de weg op deze plek zijn opgeruimd.

Het kanaal werd wel gevonden. Op een diepte vanaf ongeveer -1,90 m NAP werd de zijkant van het kanaal zichtbaar. Het kanaal ligt parallel aan de Sir Winston Churchilllaan. De zuidzijde van het kanaal ligt onder het huidige asfaltdek en kon niet worden opgespoord. De noordzijde van het kanaal ligt op ruim 10 meter van het huidige wegdek. Onder de zuidelijke rijbaan lag de andere onderzoekssleuf. Hierin werden geen resten van het kanaal aangetroffen maar wel een ander spoor, een diepe kuil. Deze vondst in combinatie met de natuurlijke laagopbouw wijzen er op, dat de zuidzijde van het kanaal onder de noordelijke rijbaan van de Sir Winston Churchilllaan ligt.

De vulling van het kanaal bestond uit kleilagen. Er zijn twee fasen te onderscheiden waarbij de jongste fase de zijkant van het kanaal enkele meters naar het noorden werd verplaatst (verbreding of verlegging van het kanaal?). De bodem van het kanaal is vlak en bevindt zich op zo'n -3,00 m NAP. In de vulling zijn vondsten gedaan waaronder potscherven van de Romeinse Tijd.

Door deze ontdekking is meer duidelijkheid verkregen over de loop van het kanaal van Corbulo en de Romeinse hoofdweg en ook over de conserveringstoestand. Langs deze belangrijke verbinding lagen nederzettingen en kleine grafvelden. Het verleden van de Sir Winston Churchilllaan gaat veel verder terug dan deze moderne verkeersader doet vermoeden. De naam voor het omvangrijke project, waarbij de fietspaden langs de Sir Winston Churchilllaan worden vernieuwd als onderdeel van een belangrijke regionale fietsroute, is binnen Rijswijk niet zonder reden aangeduid als de 'Romeinse Route'.

Burgemeester Elsenlaan; Stanislaslocatie

Op de hoek van de Burgemeester Elsenlaan en de Sir Winston Churchilllaan stond een groot scholencomplex. De school was als laatste in gebruik als dependance van de Stanislas scholengemeenschap waardoor deze plek nu wordt aangeduid als 'Stanislaslocatie'. De school is in 2017 gesloopt. Vooruitlopend op de voorbereiding voor de bouw van een sporthal vond een archeologisch verkennend onderzoek plaats. De locatie is immers gelegen in de zone waar een Romeinse hoofdweg en het Kanaal van Corbulo ligt (zie elders in deze kroniek). Langs deze belangrijke weg lagen kleine grafvelden en stonden gebouwen. Op slechts enkele tientallen meters naar het oosten is in 1951 aan de

Havenstraat een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd (eerste-derde eeuw na Chr.) gevonden (Koot 2008, 16). Uit archeologisch onderzoek in het zuidelijk deel van Rijswijk en het aansluitend gebied in Delft en Midden-Delfland is in de afgelopen decennia veel informatie verzameld over het landschap in de Romeinse Tijd. Daaruit is een beeld verkregen van een verkaveld landschap met een grote dichtheid aan bebouwing. Verspreid over het gebied stonden nederzettingen bestaande uit één of meer boerderijen. Het verkavelingssyteem is te herkennen door de vondst van greppels die de percelen landbouwgrond van elkaar scheidden. Het is een uitgestrekt en door landmeters ontworpen systeem. Het is de vraag in hoeverre het systeem zich heeft uitgestrekt in de noordelijke richting, dus de onder de nu bebouwde delen van Rijswijk ten noordoosten van Rijksweg 4, ruwweg de (voormalige) Plaspoelpolder. Ofschoon de Stanislas-locatie was bebouwd met een scholencomplex waarvan een deel was onderkelderd, hadden de archeologen toch de verwachting er nog archeologische resten aan te treffen. Vooral de onbebouwde delen van het terrein als het schoolplein, de plantsoenen en de minder diep gefundeerde delen van het complex zouden archeologische resten kunnen bevatten. Een deel van het terrein was zodanig al verstoord door eerst de bouw en daarna de sloop van het complex, dat archeologisch onderzoek er geen zin meer had.

Om eventueel nog aanwezige archeologische resten op te sporen, zijn in 2017 in opdracht van de gemeente Rijswijk proefsleuven gegraven. In de sleuven werden op verschillende plaatsen greppels aangetroffen. De greppels waren vooral noord-zuid georiënteerd. Drie smalle greppels lagen dwars (ongeveer oostnoordoost-westzuidwest) op de noord-zuid georiënteerde greppels.
Hoewel er uit de greppels zelf geen archeologische vondsten zijn geborgen, kan op basis van de oriëntatie en vulling aangenomen worden dat de greppels onderdeel uitmaakten van het Romeinse verkavelingssysteem. Het is voor de eerste maal in dit deel van Rijswijk dat resten van dit verkavelingssysteem zijn gevonden.

In de meest oostelijke proefsleuf op het terrein en in twee sleuven langs de bermsloot van de Sir Winston Churchilllaan zijn ook jongere resten gevonden: een grote sloot, enkele greppels en paal en/of staaksporen. Op basis van de oriëntatie (zuidwest-noordoost/noordwest-zuidoost) en de vulling dateren deze waarschijnlijk van de Nieuwe Tijd (zeventiende eeuw – jonger).

Sir Winston Churchilllaan; Stanislaslocatie. Voor de bouw van de school was het terrein ooit fors opgehoogd met zand. Er moest diep worden gegraven om de archeologische van belang zijnde bodemlaag te bereiken.
Foto: Foto: Gemeente Rijswijk/ARO/Archeologie.

Ook werd er een dierbegraving aangetroffen van een jong evenhoevig zoogdier, waarschijnlijk een rund. Deze begraving is mogelijk een nalatenschap van de boerderij Elsenburg die voor de bouw van het schoolgebouw op het terrein heeft gestaan.

Naast het proefsleuvenonderzoek vond er ook een verkennend booronderzoek plaats. Dit onderzoek was gericht op het opsporen van duinen uit de prehistorie. Deze duinen bevinden zich in de ondergrond en liggen te diep om met een proefsleuvenonderzoek op te sporen. De duinen dateren van de periode, zo'n ca. 3400- ca. 3000 voor Chr. waarin ten zuiden van de Rijswijkse strandwal (Van Vredenburchweg) een uitgestrekte strandvlakte lag met daarin verspreid gelegen duintjes. In dat landschap leefden ongetwijfeld mensen. Juist hogere delen in het landschap - de duinen - waren zeer geschikt voor bewoning. Vanaf ongeveer 3000 voor Chr. werd het landschap steeds vochtiger door de stijging van de grondwaterspiegel. Het oude landschap werd langzaam overgroeid door veen. Het booronderzoek van RAAP leverde een duin op. Dit zal in 2018 aan een nader booronderzoek worden onderworpen, om meer gegevens te verzamelen over de ligging en de bodemopbouw. Daarnaast wordt gezocht naar aanwijzingen van menselijke activiteiten op het duin.

RijswijkBuiten; Sion

In de zuidwesthoek van Rijswijk stond tussen omstreeks 1433-1435 tot de jaren 1572-1574 het klooster Sion. In dit klooster verbleven mannen die behoorden tot de orde van de Augustijnen. Van dit klooster zijn weinig historische gegevens bewaard gebleven. Daardoor is nagenoeg onbekend hoe het klooster er uit heeft gezien, noch is veel bekend over het dagelijks leven en activiteiten die er plaatsvonden. Door de Reformatie en de onrust in de streek moest het klooster in 1572 worden ontruimd. Dat was in de eerste jaren van Tachtigjarige Oorlog, toen het in dit deel van Holland zeer onrustig was. In 1574 was de vlakbij gelegen stad Delft omgeven door een ring van schansen, bezet door Spaanse troepen. Na het mislukken van het beleg van Leiden trokken deze troepen uit dit deel van Holland weg. De Spaanse schansen werden daarna op last van Willem van Oranje snel met de grond gelijk gemaakt. Een van de schansen lag bij het klooster Sion. Waarschijnlijk is met de sloop van de schans ook de kloosterbebouwing verdwenen.
Enige jaren later werd op de plek van het klooster een boerderij gebouwd die in de daarop volgende jaren uitgroeide tot de buitenplaats Sion. Op haar hoogtepunt was de buitenplaats een van de grootste buitenplaatsen van Delfland. Lange tijd was het in bezit van de familie Van Hogendorp. In of kort na 1800 werden de gebouwen gesloopt en de landerijen in kavels verkocht.

Tot 2014 was het voormalige kloosterterrein in gebruik door tuinders. Daarna werd het terrein geschikt gemaakt voor woningbouw. Er ligt nu het Rijswijkse woonwijk RijswijkBuiten. Vooruitlopend op de ontwikkelingsplannen voor het kloosterterrein vond in 2015 een verkennend archeologisch onderzoek plaats. Van dit onderzoek is verslag gedaan in de archeologische kroniek van Rijswijk over 2015 (Koot 2016).

Het onderzoek in 2015 werd uitgevoerd door het graven van proefsleuven en toonde toen aan, dat in de ondergrond van het kloosterterrein op veel plaatsen nog funderingen van het klooster en buitenplaats aanwezig zijn. En dat vaak op geringe diepte, soms niet meer dan enkele decimeters beneden het maaiveld. Van het klooster zijn naast diverse funderingen ook een viertal menselijke skeletten gevonden, waardoor nu ook de globale positie van de kloosterbegraafplaats bekend is. Van de buitenplaats zijn niet alleen resten van het hoofd-

gebouw gevonden, maar ook van bijgebouwen, tuinmuren, enzovoorts. Zelfs binnen de in 1979/1980 ontgronde delen van het terrein bleken - ondanks de forse verstoringen - nog archeologische resten als funderingen van klooster en buitenplaats aanwezig te zijn.

Bij de ontwikkeling van bouwplannen voor het kloosterterrein is het uitgangspunt de archeologisch waardevolle delen van het terrein te behouden. Om tot een goede afweging te komen welke delen vrij gegeven konden worden, vond in 2017 een aanvullend proefsleuvenonderzoek plaats in opdracht van het 'Programmabureau RijswijkBuiten'.

Het veldonderzoek vond plaats in april en begin mei 2017. Het onderzoek richtte zich ditmaal vooral op de U-vormige randzone van het kloosterterrein. In de zuidelijke randzone werden wederom veel resten uit de Middeleeuwen aangetroffen, waaronder ophogingslagen. De noordelijke randzone leverde verschillende greppels en enkele funderingen op waarvan de precieze ouderdom niet kon worden vastgesteld. In de noordoosthoek van het terrein was een rechthoekig bakstenen gebouw (?) gevonden. Dit dateert van de zeventiende of de achttiende eeuw. Van dit object werden weer enkele stukken muur in kaart gebracht, zodat de ligging en omvang van de constructie nu bij benadering bekend is.

De omvangrijke tuin van de buitenplaats was verdeeld in diverse blokken. Het belangrijkste deel van de tuin lag op het kloosterterrein rondom het hoofdgebouw. In deze tuin lagen twee grote vijvers, waarvan één in de tuin naast het hoofdgebouw van de buitenplaats Sion. Door het proefsleuvenonderzoek kon in de oostelijke randzone de ligging van de vijver worden vastgesteld. De diepte van de vijver werd eveneens bepaald. Dat laatste gebeurde om praktische redenen door middel van grondboringen in plaats van proefsleuven. De bodem van de vijver bleek op zo'n 300 cm beneden het maaiveld te liggen.

Met het verkennend veldonderzoek van 2017 kon het in 2015 verkregen beeld worden aangevuld. De conclusie is, dat het middendeel van het kloosterterrein veel archeologische resten van zowel het klooster als van de buitenplaats bevat. Dit terrein blijft gespaard en wordt ingepast in het bouwplan. De randzone bleek ook nu minder van archeologisch belang, zodat deze kan worden bebouwd. Echter, niet na archeologisch verder te worden onderzocht om de aanwezige archeologische informatie veilig te stellen. Dat zal binnen afzienbare tijd gaan gebeuren.

RijswijkBuiten; Sion. Fundering van het middeleeuwse klooster Sion.
Foto: Gemeente Rijswijk/ARO/Archeologie.

Literatuur en bronnen

Dorenbos, Holthausen en Koot 2009
O. Dorenbos, O. Holthausen en J.M. Koot, *Langs de Sir Winston Churchilllaan in Rijswijk. Archeologisch onderzoek naar aanleiding van een toevallige vondst van een Romeinse mijlpaal*, nummer 22, 2009.

Koot 2008
Hans Koot, *Opgegraven! Archeologisch onderzoek in Rijswijk*, Rijswijkse Serie, 13, 2008.

Koot 2016
H. Koot, *Archeologische kroniek van Rijswijk over 2015*, Historische Vereniging Rijswijk Jaarboek, 2016, 178-185.

Kort 2013
J.W. Kort, *Het Kanaal van Corbulo: onderzoek naar een Romeinse waterweg in de gemeente Leidschendam-Voorburg tussen 1989-201*0, Westerheem, 5, 2013, 233-243.

Vos, Rieffe en Bulten 2007
Vos, P.C., E.C. Rieffe & E.E.B. Bulten, *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*, Den Haag, 2007.

Waasdorp 2003
J.A. Waasdorp. IIII M.O. naar M.A.C. *Romeinse mijlpalen en wegen* (red. V.L.C. Kersing), Haagse Oudheidkundige Publicaties, 8, 2003.

Sir Winston Churchilllaan; Stanislaslocatie. In de top van de blauwgrijs gekleurde kleilaag bevonden zich de greppels uit de Romeinse Tijd. Op de achtergrond kantoren van De Plaspoelpolder. Foto: Gemeente Rijswijk/ARO/Archeologie.

www.aantjeszevenberg.nl
AantjesZevenberg
ADVOCATEN
www.aantjeszevenberg.nl
Haagweg 108, Rijswijk (Z-H)
Specialisten in:
• Arbeidsrecht
• Civiele cassatie
• Letselschade

Jaaroverzicht 2017

Historische Vereniging Rijswijk

Wim Dammers, secretaris

De vereniging

Ledenbestand: eind 2017 telde de Historische Vereniging Rijswijk (HVR) 363 betalende leden alsmede 62 relaties, waarmee de vereniging een stabiel ledenbestand heeft.

Financiën: dankzij een behoudend beleid heeft de HVR in 2017 het jaar met een positief saldo kunnen afsluiten. Door de overstap naar een andere drukker konden de kosten voor het Jaarboek zodanig omlaag worden gebracht dat het negatieve saldo van het vorige kalenderjaar kon worden omgebogen naar een positief saldo.

Contributies en extra ledenbijdragen waren nagenoeg gelijk aan het voorgaande jaar. De post 'Verenigingsactiviteiten' is aanzienlijk hoger dan het voorgaande jaar. De oorzaak hiervan is dat de kosten voor het project van de Open Monumenten Dag (OMD) App Rondje Rijswijk door de gemeente zijn gesubsidieerd.

Nagenoeg gelijk aan voorgaand jaar waren de inkomsten uit de verkoop van publicaties.

De uitgaven waren in totaal lager dan voorgaand jaar, in hoofdzaak het gevolg van de lagere drukkosten. De organisatiekosten voor de Open Monumenten Dag worden volledig vergoed door de gemeente. Deze post is derhalve budget-neutraal.

Hierdoor wordt het jaar 2017 afgesloten met een positief saldo van € 3.629. Dit bedrag wordt vooralsnog toegevoegd aan de algemene reserve. Afhankelijk van de begroting voor het komende lustrum wordt voorgesteld het positieve saldo, voor zover noodzakelijk, (deels) te benutten voor het lustrum 2019.

Al met al is het totale eigen vermogen van de vereniging per 31 december 2017 toegenomen tot € 41.262. Hierin zijn opgenomen de nog niet aangewende geoormerkte reserveringen voor de digitalisering van de SOR-banden. Het eigen vermogen blijft echter ruim voldoende om de reguliere uitgaven van een geheel jaar te dekken.

De jaarlijkse subsidie van de gemeente Rijswijk bedroeg in 2017 € 5.282. In 2018 zal de HVR naar verwachting eenzelfde (geïndexeerd) subsidiebedrag ontvangen. Daarnaast werd evenals voorgaande jaren door de 'Hagedoorn Stichting' € 1.500 gedoneerd, aan te wenden voor het jaarboek.

De Jaarrekening 2017 met de Resultatenrekening en de Balans is reeds eerder gepubliceerd en in de Algemene Ledenvergadering (ALV) van 30 mei 2018 goedgekeurd.

De twee reguliere Algemene Ledenvergaderingen werden gehouden op 23 mei en op 21 november. Op 23 mei tekenden 23 leden de presentielijst en op 21 november 63 leden.

De belangrijkste punten tijdens deze vergaderingen waren:

- op 21 mei heeft de secretaris op verzoek van nabestaanden het leggen van drie struikelstenen begeleid bij het adres Jaagpad 57, ter nagedachtenis van de Joodse Rijswijkers Salomon en Fredrika Visbach en hun schoondochter Anna Blom. Anna Bloms schoonouders waren 79 jaar, toen zij in 1943 in Sobibor

Leggen van struikelstenen bij Jaagpad 57

werden vermoord, zijzelf stierf op eenenveertigjarige leeftijd in Auschwitz. Haar man Herman en dochter Suzanne overleefden de oorlog
- het filmmateriaal dat hoort bij de Canon van Rijswijk is nu op de website van de HVR beschikbaar

- Tijdens de ALV van 23 mei 2017 werden de Winst- en Verliesrekening en de Balans 2016 gepresenteerd, die waren gecontroleerd en akkoord bevonden door de Kascontrolecommissie, bestaande uit de heren A. Buijs, P. Roldaan en W.J.E. van de Graaff. Het bestuur dankt de heren Buijs, Roldaan en Van de Graaff voor hun inzet. De vergadering heeft het bestuur gedechargeerd, onder dankzegging aan de penningmeester voor zijn werkzaamheden
- HVR-lid de heer Joop Josée heeft het boek *De straatnamen van Rijswijk* gepubliceerd en heeft het ten doop gehouden tijdens de ALV van november.
- Aansluitend op de ALV van november ontvingen de leden het *Jaarboek 2017* en tevens de nieuwste uitgave van het boekje *Verteld Verleden*, dat is samengesteld door de gelijknamige Werkgroep. De Jaarboeken van afwezige Rijswijkse leden werden bezorgd door vrijwilligers (waarvoor dank) en door het bestuur.

Tijdens beide vergaderingen zijn tevens de voortgang en de resultaten van de Werkgroepen binnen de HVR besproken:

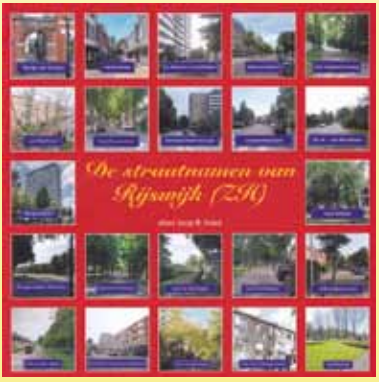

- Werkgroep 'Verteld Verleden'
In 2017 hebben we definitief besloten om twee interviewers het gesprek met één Rijswijker te laten voeren. We werken nu meer met thema's, zoals 'gezondheidszorg in vroeger jaren in Rijswijk' of 'de markt in Oud-Rijswijk'. Er worden, vaker dan voorheen, interviews gebruikt om in het Jaarboek verhalen te vertellen. Het 'kleine boekje' met zes 'portretjes' van Rijswijkers is ook weer verschenen. De samenstelling van de werkgroep was tot de jaarvergadering van november 2017 als volgt: Lia Boshoven, Marianne van Rossum, Marty Thieleman, Joke van Wijk van Brievingh, Paul Schott, Cootje Schot, Harry Niemeijer en Robert Heidemann. Van de laatste drie hebben we op de Jaarvergadering afscheid genomen.

- Werkgroep 'Rijswijk Verbeeld'
De werkgroep richt zich op het speuren naar en vastleggen van, vooral bewegende, unieke beelden van Rijswijk, oud of recent.
De werkgroep heeft een werkplek op zolder in het 'Museum Rijswijk' met de nodige apparatuur om beelden digitaal vast te leggen en te bewaren. De collectie van de Stichting Omroep Rijswijk (SOR) is het voornaamste object op dit moment met circa 600 uur beelden uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw.
Dit jaar werden de beelden en teksten van de *Canon van Rijswijk* geconserveerd en op de site geplaatst. Een selectie met onder andere beelden van de luchtvaartshows op Ypenburg werden op de ALV getoond.
De werkgroep wordt gevormd door Fred Kuipers, Marco Hendrikse, Theo Spierenburg en Hans van Rossum.

- Werkgroep 'Jaarboek'
De redactie bestond evenals vorige jaren uit Joke van Wijk van Brievingh-Hesselink, Rob de Mooy, Frans Holtkamp, Marty Thieleman en Ruud Poortier. Joop van Munster verzorgde de advertenties en Paul de Boer was de vormgever.
Om diverse redenen is in overleg met het bestuur besloten het drukwerk door de 'firma Scholma' te Bedum te laten verzorgen. Over de prijsstelling en uitvoering zijn wij tevreden, maar de communicatie met onze nieuwe relatie kan beter.
Inhoudelijk sloten wij aan bij het 750-jarig kerkjubileum in Rijswijk. Het themakatern was dan ook gevuld met kerkelijke onderwerpen.
Van het artikel over het Rijswijkse volleybal is voor een reünie een overdruk gemaakt, in de stijl van het Jaarboek.

• Werkgroep 'Open Monumentendag'
De Open Monumentendag 2017 werd in Rijswijk gehouden op zaterdag 9 september, met als thema 'Boeren, burgers en buitenlui'. De werkgroep OMD van de Historische Vereniging Rijswijk had een brochure samengesteld met wandel- en fietsroutes die langs de vele monumenten in Rijswijk leidden en die, waar mogelijk, de drie thema-activiteiten belichtten.
De Open Monumentendag 2017 werd feestelijk geopend in de Oude Kerk door wethouder Cultureel Erfgoed Marloes Borsboom met muzikale medewerking van 'Trias', het 'Centrum voor de Kunsten' in Rijswijk. De jaarlijkse Monumentenprijs werd dit jaar door de wethouder uitgereikt aan de 'Stichting Rijswijkse Historische Projecten, die in de periode 2005-2017 meer dan dertig boeken heeft uitgegeven over de historie en historische gebeurtenis-

sen in Rijswijk. Ook werden dit jaar weer een aantal geëmailleerde blauwe Monumentenbordjes uitgereikt aan de eigenaren van enkele historische panden. Verder is tijdens de opening de App Rondje Rijswijk met enkele monumentenroutes geintroduceerd.
Op zaterdag 9 september waren wederom een groot aantal monumenten te bezoeken:
de Schaapweimolen, de Hofrustkapel, de Oude Kerk (waar tevens de tentoonstelling over het OMD- thema 'Boeren, burgers en buitenlui' was te bezichtigen), het Gemaal van de Plaspoel- en Schaapweipolder, het park van Landgoed Te Werve, het Oude Raadhuis, de St. Bonifatiuskerk, de Oranjerie van Villa Elise en de voormalige boerderij (thans herberg) Vlietzigt. Op deze dag was de HVR ook aanwezig met een kraam op het jaarlijkse 'Strandwalfestival' voor boekverkoop en ledenwerving.
Op zondag 10 september organiseerde de 'Winkeliersvereniging Oud-Rijswijk' een oldtimershow rond de Oude Kerk, waar oude auto's en motoren stonden opgesteld. Ook was op deze dag het 'Museum Bescherming Bevolking/ Commandopost Rijswijk' en de herberg Vlietzigt geopend.
Speciaal voor jongeren (leeftijd groep 7 en 8 van het basisonderwijs) heeft een verhalenverteller een drietal rondleidingen gegeven met verhalen over bijzondere vergane en bestaande monumenten.
De werkgroep OMD bestond uit de HVR-leden Jos Bolte (voorzitter), Ger Visser (penningmeester/notulist), Herman Soen en Arjan Kwakernaak (beiden namens Museum Rijswijk), alsmede Basje de Liefde en René Knijnenburg.

Erfgoed Rijswijk
Erfgoed Rijswijk is een samenwerkingsverband tussen de HVR, Museum Rijswijk, Rijswijks Historisch Informatiecentrum (RHI), 'Archeologische Werkgroep Rijswijk' en de 'Bibliotheek aan de Vliet'. Ook maken 'BB Museum Overvoorde' en de 'Stichting Historische Buitenplaats Ypenburg' er deel van uit. De gemeente, afdeling Archeologie, is tevens deelnemer. Dit jaar werd als thema voor de gezamenlijke presentatie '750 jaar kerk in Rijswijk' gekozen Aansluitend op de vieringen en de tentoonstelling in het Museum werden op woensdag 25 oktober lezingen verzorgd door Ruud Poortier (tentoonstelling), Hans Koot (bouwhistorie van de Oude Kerk), Lia Boshoven (veranderende tradities en gewoontes) en Frans Cladder (een kerk op Ypenburg).

Bestuur: bestuurssamenstelling en activiteiten
- de bestuurssamenstelling per eind 2017 is als volgt:
  Hans van Rossum, voorzitter
  Ger Visser, penningmeester
  Wim Dammers, secretaris/ ledenadministrateur
  Joke van Wijk van Brievingh, lid, tevens redacteur Jaarboek en lid Werkgroep VV
  Heilina van Putten, tweede secretaris
  Fred de Koning, lid, tevens materiaalbeheerder;
- het bestuur heeft in 2016 zes keer vergaderd;
- de HVR heeft materiaal - jaarboeken, brochures en folders - in opslag gehad bij 'ExtraBox' in de Plaspoelpolder: dit materiaal is in de loop van het verslagjaar verhuisd naar de werkruimte in Museum Rijswijk;
- op de website zijn de personenregisters beschikbaar van alle Jaarboeken van de HVR, alsmede de personen- en zakenregisters van hun voorganger, de

Kronieken: deze zijn nu op naam terug te zoeken met de vermelding in welke uitgave de betreffende persoon genoemd staat. Een uitstekende ingang voor nader onderzoek. Aan de invoering van de zakenregisters van de Jaarboeken wordt momenteel gewerkt. Op dit adres zijn de gegevens te vinden: www.historischeverenigingrijswijk.nl/jaarboeken.php ;

- op 30 april is een 'Monumentenwandeling Oud-Rijswijk' verzorgd voor een groep 'Vrienden van de Schouwburg';
- op 2 mei heeft Marianne van Rossum, lid van de Werkgroep Verteld Verleden, samen met Lia Boshoven van het RHI een bijeenkomst verzorgd in zorgcentrum 'Onderwatershof', om verhalen te traceren bij oude Rijswijkse foto's, waarvan de plek of afgebeelde personen onbekend zijn;
- bestuurslid Heilina van Putten heeft als lid van het bewonersinitiatief 'Herinrichting Park Hofrust' in samenwerking met de gemeente deelgenomen aan de planvorming voor de vernieuwing van het Park Hofrust;
- op 15 mei nam de secretaris deel aan een gegidste wandeling door Te Werve en Oud-Rijswijk voor de gedeputeerde Cultureel Erfgoed Rik Janssen van de provincie Zuid-Holland, waarbij deze is geïnformeerd over de ontwikkelingen en activiteiten op het terrein van het Rijswijkse erfgoed;
- op 23 september heeft de secretaris een Monumentenwandeling Oud-Rijswijk verzorgd voor 'Actavitalis', de activiteitencommissie van de voormalige 'Historische Vereniging Holland';
- het 'Concertkoor Rijswijk' heeft op 1 oktober twee uitvoeringen verzorgd in het kader van '320 jaar Vrede van Rijswijk', waarbij muziek werd uitgevoerd die in 1697 speciaal voor de Vrede is geschreven. De HVR-bestuursleden Heilina van Putten en Wim Dammers hebben parallel aan de uitvoeringen in historisch kostuum vier lezingen verzorgd, over het dagelijks leven aan het einde van de zeventiende eeuw en over de (bouw)geschiedenis van het Huys te Nieuburch, waar de Vrede werd gesloten;
- op 7 oktober hebben Hans van Rossum en Wim Dammers de dodenherdenking bij 't Haantje bijgewoond, waarbij namens de HVR een krans is gelegd;
- op 15 december heeft de HVR weer deelgenomen aan de 'Lichtjesavond' in de Oude Kerk, welke ieder jaar wordt georganiseerd in de aanloop naar Kerstmis. De HVR vertoonde daar oude films over Rijswijk, waarbij belangstellenden werden geïnformeerd over de verenigingsactiviteiten en er boeken en brochures over de geschiedenis van Rijswijk werden verkocht.

Heilina van Putten en Wim Dammers in zeventiende-eeuws kostuum (foto: Rob van der Meijden – 'VieRAW Fotografie')

Bijeenkomsten
Afwisselend op dinsdag- en woensdagavond verzorgde de HVR acht bijeenkomsten voor haar leden in Gebouw Hofrust aan de Herenstraat 44B in Oud-Rijswijk. Hieronder treft u een overzicht van de gehouden lezingen aan, de inhoudelijke beschrijvingen kunt u lezen op de website: www.historischevereenigingrijswijk.nl/agenda-archief.php
Gehouden lezingen:

- 21 februari: lezing 'Slotruïne Teylingen', door J.C. Brandhorst van de 'Stichting Vrienden Kastelen Zuid-Holland en Zeeland';
- 22 maart: lezing 'De Haagse architect Adam Schadee' door Koos Havelaar, voorzitter van de Stichting Haags Industrieel Erfgoed (SHIE), die ook twee nieuwe projecten van de SHIE schetste: een boek over station Hollands Spoor, dat in voorbereiding is en de website 'Haagse bedrijven';
- 19 april: lezing over de opgravingsresultaten bij het voormalige Huys te Nieuburch door stadsarcheoloog Hans Koot;
- 23 mei: aansluitend op de ALV: lezing: 'Van Beets tot Boddaert - Schrijversstraten in Spoorwijk en Laakkwartier' door Ruud Poortier;
- 5 september: lezing 'Boeren, burgers en buitenlui' door Willem van der Ende, in het kader van de Open Monumentendag;
- 14 november: aansluitend op de ALV werden films uit de jaren tachtig en negentig vertoond;
- 13 december: lezing 'Het geheim van het hofje' door Willemijn Wilms Floet (bouwkundige geschiedenis van hofjes in West-Nederland).

Alle foto's: auteur, tenzij anders vermeld.

Rijswijk
Rijswijk

Gemeente Rijswijk in 2017

Wilberd Gijzel,
media-expert, communicatiegemeente Rijswijk

Januari

Weinig draagvlak terugkeer pontje
Voor de terugkeer van het pontje over de Vliet bestaat te weinig draagvlak onder omwonenden en andere potentiële gebruikers. Dat blijkt in januari uit een onderzoek naar de mogelijkheden dat de gemeente heeft laten instellen. B&W stelden de gemeenteraad daarom voor om af te zien van de terugkeer van het pontje.

Eerste huurder jongerenhuisvesting
Voor Rijswijkse jongeren waren er onvoldoende mogelijkheden om met begeleiding te wonen. Zij werden daardoor gedwongen te verhuizen naar andere gemeenten. Voor hen was dit geen wenselijke situatie, omdat ze hierdoor uit hun sociale netwerk werden gehaald. Daarom hebben diverse partijen de handen ineengeslagen in het project 'Jongerenhuisvesting Rijswijk', waarbij acht woningen beschikbaar komen voor deze vorm van wonen. De eerste huurder werd verwelkomd door wethouders Marloes Borsboom (Jeugd) en Ronald van der Meij (Wonen).

Sportprijzen 2016 uitgereikt
In de 'Sir Winston Club' zijn eind januari weer de sportprijzen uitgereikt. De Publieksportprijzen gingen naar 'Ultimate Frisbee' speelster Gabriela Milward Vazquez en het B-1 jongens volleybalteam van 'Inter Rijswijk'. Angelo van der Pas en 'Lokomotief' (onder 18 jaar) wonnen de prijzen bij de jury. Alle genomineerden ontvingen een sportpenning en een rode roos.

Mariël Middendorp gemeentesecretaris
Mariël Middendorp werd met ingang van 10 april de nieuwe gemeentesecretaris van Rijswijk. Zij volgde daarmee Anne de Baat op. Het college van B&W is verheugd over de benoeming. Mariël Middendorp (1975) studeerde klinische en gezondheidspsychologie in Leiden en Public Controlling in Rotterdam. Na een aantal jaar als manager bij de Rijksoverheid te hebben gewerkt, maakte zij eind 2009 de overstap naar de gemeente Barendrecht. Vanaf medio 2013 werkte zij in Alphen aan den Rijn, als directeur dienstverlening en sociaal domein en plaatsvervangend gemeentesecretaris.

Februari

Overstap naar nieuw parkeersysteem
Begin februari stapte Rijswijk over op een nieuw parkeersysteem. Het systeem zorgt voor optimaal gebruik van parkeerplaatsen, zowel voor inwoners als voor bezoekers van een gebied. Tot nu toe mochten in een wijk waar 'parkeren voor belanghebbenden' gold alleen mensen met een vergunning staan. Vanaf maandag kan iedereen er, tegen betaling, parkeren.

Toekomstvisie voor Plaspoelpolder
De 'Toekomstvisie Plaspoelpolder' is op 7 februari unaniem vastgesteld door de gemeenteraad. De visie is gemaakt in een nauwe samenwerking van de gemeente met alle betrokken partijen in het gebied, waaronder 'ImPPPuls' (voorheen 'De Urbanisator'), de Belangenvereniging Bedrijven Rijswijk (BBR) en het 'Industrieschap Plaspoelpolder'.

Medaille voor redder drenkeling
Chico Riko heeft de bronzen medaille van de 'Maatschappij tot Redding van Drenkelingen' gekregen. Hij ontving deze op 9 februari uit handen van burgemeester Michel Bezuijen. Riko jogt regelmatig. Op zondagavond 11 september 2016 zag hij ter hoogte van het Jaagpad rond acht uur een vrouw in het water liggen. Hij bedacht zich geen moment, sprong in de Vliet en redde het leven van de vrouw die al meerdere malen kopje onder was gegaan.

Anders kijken naar veiligheid
Veiligheid in de gemeente is een gemeenschappelijke opgave. Met inbreng van alle betrokken partijen die een rol hebben bij veiligheid, is er een nieuw 'Strategisch Veiligheidsbeleid' voor de periode 2017-2021. Samenwerken, verbinden en een breed blikveld staan hierin voorop, waarbij de gemeente de regie heeft.

'Kapsalon Saoed' geeft goede voorbeeld
Steeds meer bedrijven in regio Haaglanden bieden mensen met arbeidsbeperking een kans. Kapsalon Saoed in Rijswijk aan de Henri Dunantlaan is zo'n voorbeeld. Het bedrijf werd op 14 februari daarom door het college in het zonnetje gezet.

Nieuwe sporthal Elsenlaanlocatie
Het college van B&W van Rijswijk heeft zijn voorkeur uitgesproken voor de Elsenlaanlocatie als bouwplek voor een multifunctioneel sportcomplex. Het moet de sterk verouderde Marimbahal en Van Zweedenzaal vervangen. In september 2017 legde het college voor deze omgeving *De Stedebouwkundige Visie* voor aan de raad. Daarbij is ook rekening gehouden met het realiseren van woningen op deze locatie. Uitgangspunt blijft dat eerst de sportvoorziening wordt gebouwd.

Erespeld voor Ruud Kuper
Bij zijn afscheid als directeur van de Rijswijkse Schouwburg ontving Ruud Kuper op 5 februari de 'Rijswijkse Erespeld'. Op 1 december 2008 trad Kuper in dienst met de specifieke opdracht de Rijswijkse Schouwburg weer echt aanzien te geven. Hij heeft het complex met veel passie bestuurd. Door een goede programmering heeft hij een grote variatie aan doelgroepen bereikt waardoor de schouwburg een plek is voor alle inwoners.

Rijswijk investeert in groen
Rijswijk wordt groener. Samen met de stad investeert de gemeente de komende jaren in een groen en veelzijdig Rijswijk. Op diverse plekken krijgt het groen een zichtbare impuls. Veel inwoners dragen hun steentje bij om van Rijswijk een groenere stad te maken. Om hen te ondersteunen en meer inwoners enthousiast te maken is het 'Groenloket' opgericht. Bewoners met groeninitiatieven kunnen hier terecht voor informatie, advies en tips, ook om elkaar te inspireren.

Meer ruimte voor terrassen Bogaardplein
Goed nieuws voor de (horeca-)ondernemers aan het Bogaardplein: het college van B&W heeft op 21 februari vastgesteld hoe de terrassen eruit komen te zien. De plannen zijn samen met de ondernemers opgesteld. Zo komt er bijvoorbeeld een groot terraseiland aan de zuidkant van het plein, in plaats van meerdere losse terrassen.

Maart

Meer levendigheid rond In de Bogaard
Het gebied rond winkelcentrum In de Bogaard moet in 2030 zijn getransformeerd tot een levendig woon-, winkel- en verblijfsgebied met onderscheidende groene kwaliteiten. Dat is de gedeelde ambitie van alle betrokkenen die hebben meegewerkt aan de Gebiedsvisie In de Bogaard en omgeving.

Mariaschool wint lespakket voor uitbreiding woordenschat bij leerlingen
Onderwijswethouder Nicole Dierdorp overhandigde het pakket 'Logo 3000' aan de leerkrachten Monique Borsten en Jessy Cleophas van de Mariaschool. Zij wonnen het lesmateriaal op de 'Nationale Onderwijstentoonstelling'. Logo 3000 is een visueel hulpmiddel om de woordenschat van peuters en kleuters snel uit te breiden.

Directe hulp voor Rijswijkers in financiële nood
Mensen kunnen in situaties terecht komen waarbij extra financiële hulp nodig is. Er zijn dan niet altijd regelingen waarop zij een beroep kunnen doen. Voor hen is er nu de particuliere Stichting Urgente Noden (SUN) Rijswijk. De 'pot' van de stichting wordt gevuld vanuit fondsen, subsidies, giften en sponsoring. Als eerste donatie kreeg SUN Rijswijk een cheque van € 5000 overhandigd uit handen van wethouder Björn Lugthart (armoede).

VVD grootste in Rijswijk
In maart waren de Tweede Kamerverkiezingen ook in Rijswijk. Meeste stemmen in Rijswijk gingen naar de VVD. PVV is de tweede partij en wordt gevolgd door D66. De opkomst was 79,7%.

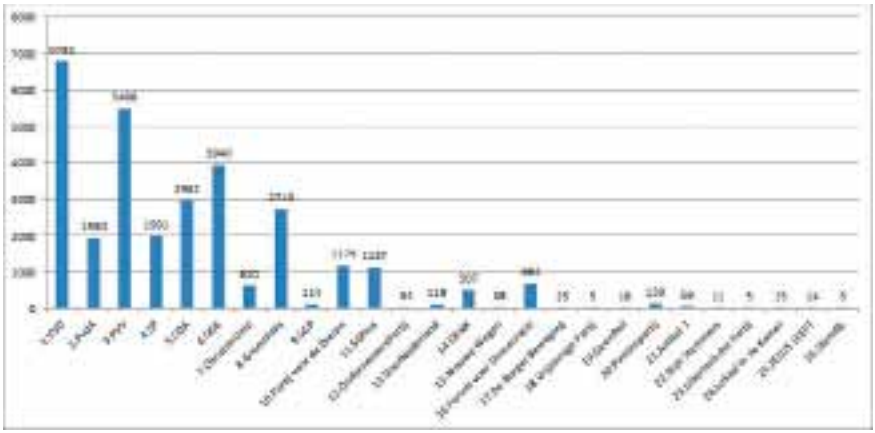

Deelnemersrecord bij 'Nederland Schoon'
Nog nooit heeft de 'Rijswijkse Week van Nederland Schoon' (20 maart tot en met 25 maart) zoveel aanmeldingen binnen gekregen als in 2017. Het programma bestond uit 16 acties met circa 1100 deelnemers. Dit is wederom een record!

Nieuwe Kinderambassadeurs
Elf kinderen uit groep zeven van verschillende basisscholen in Rijswijk zijn in maart benoemd tot Kinderrechtenambassadeur. Zij gingen aan de slag om ideeën en wensen van kinderen zichtbaar te maken en, zo mogelijk, in vervulling te laten gaan. Dit is het tweede jaar dat Rijswijk kinderen aanstelde om de rechten van kinderen te vertegenwoordigen. De jonge ambassadeurs gaan ook het gemeentebestuur adviseren.

'Biesieklette' Rijswijk groot succes
Het aantal mensen dat hun fiets stalt bij een van de twee vestigingen van Biesieklette is fors toegenomen. De gemeente maakte het stallen van fietsen in december 2015 gratis. Sindsdien zijn er 28.000 bezoekers geweest voor de Biesieklette-vestiging aan de Prins Johan Friso Promenade. Het Bogaardplein kreeg 112.000 bezoekers.

Bouw huurwoningen 'RijswijkBuiten'
Op 27 maart heeft wethouder Ronald van der Meij met Elisa Dubbelman van corporatie 'Rijswijk Wonen', directeur Dick Boelen van 'Dura Vermeer' en de toekomstige bewoners het officiële startsein gegeven voor de bouw van 24 sociale huurwoningen in RijswijkBuiten. Er komen in dit complex ook 85 koopwoningen.

April

'Huis van de Stad' in oude stadhuis
Het Rijswijkse college van B&W deed de gemeenteraad een voorstel om een nieuwe bestemming te geven aan het oude stadhuis aan de Generaal Spoorlaan. Het plan bevat een grondige renovatie van het huidige iconische gebouw. Ook staat vermeld hoe verschillende organisaties zich gefaseerd in het pand zullen huisvesten. Eind juni 2017 zijn vervolgens enquêtes verstuurd naar direct omwonenden en andere betrokkenen. De helft van de respondenten gaf aan het 'Huis van de stad' vooral te zien als een servicegericht centrum voor inwoners. Ook verwacht men dat het positief bijdraagt aan de omgeving, al zijn er zorgen over parkeren, bereikbaarheid en groen.

Armoedepact tegen armoede
Het 'Netwerk financiële redzaamheid Rijswijk' is een feit. Het richt zich op het voorkomen en bestrijden van armoede. Hierin werken maatschappelijke organisaties, bedrijven en de gemeente samen. Tijdens een bijeenkomst op 6 april sloten de organisaties het armoedepact en zijn diverse actiepunten afgesproken. Zo komt er ondersteuning voor inwoners die onverwacht zonder geld zitten; is er een plan voor kinderen uit gezinnen met een laag inkomen om meer mee te doen met activiteiten op school en in het verenigingsleven. Er komt een lespakket voor kinderen om met geld te leren omgaan.

Eerste 'Vlinderidylle' in Leeuwendaal
Bewoners van de wijk Leeuwendaal zaaiden op 22 april langs de Nassaukade een proefstrook in met vlinder- en bijenbloemen. Dit gebeurde tijdens de landelijke zaaidag voor

vlinders en bijen. Als de proef zou slagen, wilden zij een zogeheten vlinderidylle inrichten. De aanleg van de idylle is een idee van wijkbewoners en opgepakt door de stichting 'Leeuwendaal Duurzaam en Groen: een wijk om op te (vr)eten'. De 'Vlinderstichting' begeleidt deze eerste van de totaal dertig nieuwe idylles die in de Zuid-Holland komen.

Duurzame bouw in 'Parkrijk'
Met het boren van een bron heeft wethouder Ronald van der Meij het startsein gegeven voor de eerste fase van de nieuwbouwwijk Parkrijk in RijswijkBuiten. De bronnen horen bij de duurzame installaties in de woningen. In de eerste fase van Parkrijk worden 20 appartementen en 5 stadsvilla's gebouwd.

Wilhelminapark als 'groen stadspark'
Het Wilhelminapark wordt een echt stadspark met verbeterd groen, meer ruimte om te sporten en te spelen en goede verbindingen met de wijken eromheen. De herinrichting onderstreept het imago van Rijswijk als groene en veelzijdige buitenplaats. De basis voor de opknapbeurt is het 'Landschapsplan Stadspark Wilhelminapark 2017-2024', dat met inbreng van bewoners, ondernemers en organisaties tot stand kwam.

Lintjesregen 2017
Vijf inwoners hebben op 26 april uit handen van burgemeester Michel Bezuijen een koninklijke onderscheiding gekregen. Allen werden Lid in de Orde van Oranje-Nassau. Het gaat om mevrouw M. de Jong, mevrouw M.A.P.E. Bulder-van Beers, de heer G.W. Bulder, mevrouw E. Fischer-Ates en mevrouw P.A.C. Zeeman.

Mei

Eerste stenen eiland 'Waterlelie'
Toekomstige bewoners hebben met wethouder Ronald van der Meij op 16 mei diverse stenen gemetseld in RijswijkBuiten ter gelegenheid van de bouw van eiland Waterlelie van 'De Eilanden van Sion'. De Eilanden van Sion is een ontwikkeling van 'VolkerWessels Vastgoed' en 'AM'. De bouw van deze woningen wordt uitgevoerd door 'Boele & van Eesteren' (VolkerWessels).

Onderscheiding voor Kees Schaap
Kees Schaap ontving op 20 mei op 'Voetbalvereniging Te Werve' een koninklijke onderscheiding uit handen van burgemeester Michel Bezuijen. Schaap is ruim zestig jaar lid van Te Werve. Jarenlang speelde hij in het eerste elftal. De oud-voetballer was ruim tien jaar als leider en trainer betrokken bij verschillende jeugdelftallen en actief als scheidsrechter. Sinds 1990 is hij vrijwilliger bij de club.

Gaskraan dicht bij familie Roders
De familie Roders verduurzaamden zelf hun woning aan de Ds. Van den Boschlaan en hebben daardoor geen gas meer nodig. Hiermee laten ze zien dat het mogelijk is om een bestaande woning aardgasvrij te maken. Wethouder Duurzaamheid Marloes Borsboom draaide daarom op 19 mei de gaskraan dicht.

Onderscheiding Rijswijkse helden
Richard Kwarten, Martijn Muis, Robin Verspaandonk en twee agenten van het 'Politie Basisteam Delft' ontvingen op 24 mei uit handen van burgemeester Michel Bezuijen een onderscheiding, vanwege hun heldendaad. Kwarten krijgt de bronzen legpenning van het 'Carnegie Heldenfonds'; Muis, Verspaandonck en de twee agenten ontvangen de oorkonde van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Op weg naar zijn werk zag Richard Kwarten 10 november 2016 dat er brand woedde in een pand aan de Sweelincklaan in Leiden. Hij aarzelde geen moment en redde de bewoonster uit het huis. Op 21 januari 2017 reed 's avonds op het 'Terras van Sion' een auto in het water. Martijn Muis en Robin Verspaandonk zagen dat en sprongen in het water om de bestuurder uit de auto te halen.

Ruud Freeth overleden
Op 24 mei overleed Ruud Freeth op achtenzeventigjarige leeftijd. Gedurende 26 jaar was hij voorzitter van het Buurtschap Oud-Rijswijk.

Kluswoningen en hotel in Plaspoelpolder
Twee panden in de Plaspoelpolder krijgen een nieuwe functie: aan de Koopmanstraat 1 gaat 'Steenvlinder' kluswoningen aanbieden en 'The Young Group' verbouwt Volmerlaan 7 tot hotel met extra functies. Wethouder René van Hemert (Economische zaken), tekende op 31 mei op een vastgoedbeurs in Amsterdam de twee intentieovereenkomsten met Steenvlinder, vertegenwoordigd door Hans Sparreboom, en met The Young Group, vertegenwoordigd door Wim de Jong.

Juni

Start bouwfase 12 'Tuinen van Sion'
Toekomstige bewoners hebben 8 juni samen met wethouder Ronald van der Meij een bericht achtergelaten op de eerste paal van fase 12 De Tuinen van Sion in RijswijkBuiten. In Fase 12 van De Tuinen van Sion worden 46 eengezinswoningen gebouwd, onderverdeeld in 28 stadsvilla's en 18 verandawoningen. Alle woningen zijn verkocht. In die maand is ook het contract ondertekend voor nieuwbouwproject 'De Linden' in RijswijkBuiten. De Linden bestaat uit vijf gebouwen waarin voor het merendeel appartementen komen, maar ook ruimte is voor patiobungalows en maisonnettes. Daarnaast is in de woontoren 'Koningslinde' bedrijfsruimte opgenomen.

Burgemeester reikt insignes uit
Op zaterdag 10 juni reikte burgemeester Michel Bezuijen het 'Draaginsigne Nobelprijs VN-militairen' uit tijdens de twaalfde Veteranendag. Dit draaginsigne is toegekend aan hen die tussen 1956 en 1988 ten minste dertig dagen aaneengesloten zijn ingezet in het buitenland door het Nederlandse Ministerie van Defensie. Het ging om vredesafdwingende of -handhavende operaties van de Verenigde Naties.

Vaarwater Strijp en Rijnerwatering open
In juni openden hoogheemraad Marcel Houtzager van het 'Hoogheemraadschap Delfland' met wethouder Ronald van der Meij de Strijp en de Rijnerwatering voor vaarverkeer. De Strijp en de Rijnerwatering vormen een verbinding tussen de vaarwateren in Den Haag, het Westland en Midden-Delfland. Door de openstelling kunnen mensen met kleine boten (vanwege geringe diepte en brughoogten) ook gemotoriseerd varen vanuit Den Haag, langs Rijswijk naar het Westland.

Twee nieuwe jeu de boulesbanen
Rijswijk is sinds juni twee jeu de boulesbanen rijker. Ze liggen aan de Wiardi Beckmanlaan. De 'Rijswijkse Petanque Club ABA' gaf een 'clinic' (les) aan leerlingen van de Petrusschool. De banen zijn feestelijk geopend door wijkwethouder Björn Lugthart en Harmen Bosma van de 'Rabobank'. De banen zijn een initiatief van bewoners van de Titus Brandsmaflat.

Juli

'Wonen à la Carte' in RijswijkBuiten
Wethouder Ronald van der Meij gaf namens de gemeente op 13 juli symbolisch het startsein voor de bouw van de laatste woningen in de tweede fase van Wonen à la Carte in RijswijkBuiten. Samen met één van de bewoners 'ontkurkte' hij de met ballonnen gevulde champagnefles.

Augustus

Schoolzone voor 'De Piramide'
Voor de ouders en kinderen van basisschool De Piramide in Rijswijk begon het schooljaar extra feestelijk. Zij vierden 25 augustus een feestje, omdat de school een schoolzone heeft gekregen. De gemeente koos voor campagne- en schoolzonematerialen in Dick Bruna-stijl uit het programma 'Leer in het Verkeer'. Vorig jaar is een schoolzone in dezelfde stijl bij basisschool 'De Melodie' ingesteld. Uit onderzoek blijkt dat de afbeeldingen van Dick Bruna een positief effect hebben op het rijgedrag van automobilisten.

September

Gratis parkeren bij reductiezones

Vanaf 1 september parkeren automobilisten de eerste twee of drie uur gratis bij de zogeheten reductiezones in de gebieden met betaald parkeren. Daarna betalen automobilisten gewoon het geldende tarief voor dat gebied. De gemeente verandert het tarief. Onder het motto 'Meld je aan om gratis te staan' voert de gemeente tussen 1 en 9 september een promotiecampagne om meer bekendheid aan de nieuwe situatie te geven. Parkeerders moeten namelijk wel hun kenteken aanmelden via de belprovider of parkeerautomaat.

Studenten denken mee met gemeente

Studenten van de 'Haagse Hogeschool' gaan aan de slag voor de gemeente Rijswijk. Onder de noemer 'Bestuursatelier' werken zij een aantal vraagstukken uit op het terrein van het sociaal domein. Hoofdvraag van het Bestuursatelier is hoe verder vorm te geven aan het innovatieprogramma in het sociaal domein van Rijswijk.

'Wethouder Brederodeschool' wint Afvalrace

Woensdag 13 september was het weer een spannende dag tijdens de grote 'Rijswijkse Afvalrace'. Dit keer, vanwege de storm, gehouden in 'De Terp', een overdekte ruimte binnen het winkelcentrum In de Bogaard. Diverse activiteiten zoals de afvalquiz, de jaarlijkse hindernisbanen en uiteindelijk de grote finale zetten de ruim 140 deelnemende leerlingen uit de bovenbouw van drie basisscholen aan het werk. Op sportieve wijze raakten zij vertrouwd met afvalscheiding. Team zes van de Wethouder Brederodeschool nam dit jaar als winnaar de grote wisselbeker, beschikbaar gesteld door de gemeente, in ontvangst.

'Groenvoorziening DSW' naar gemeentewerf

De medewerkers van de Groenvoorziening van Sociaal Werkbedrijf DSW zijn 25 september tijdelijk verhuisd van Sionsgaerde naar de Rijswijkse gemeentewerf. Voor de meeste medewerkers was de gemeentewerf aan de Steenplaetsstraat bekend terrein, omdat die tot 2014 de uitvalsbasis was. Daarna vertrok de Groenvoorziening naar Sionsgaerde in RijswijkBuiten. Omdat deze wijk zich steeds verder ontwikkelt en de locatie Sionsgaerde plaats moet maken voor woningen, is gezocht naar een ander onderkomen.

Lancering 'Loket Stadskracht'

Met een ferme klap op de kop van Jut lanceerde wethouder participatie Marloes Borsboom eind september het 'Loket Stadskracht': dé plek voor bewonersinitiatieven in Rijswijk. De lancering ging gepaard met een feestje op het Bomenplein in de Bogaard, waar veel inwoners en organisaties aanwezig waren. Loketstadskracht.nl is een nieuwe website voor en door Rijswijkers die iets willen doen voor hun stad. De site biedt informatie en ondersteuning voor iedereen die een initiatief wil starten of wil meedenken met de gemeente.

Oktober

Begroting 2018: Rijswijk is gezond

Het college van B&W slaagde er, net als voorgaande jaren, in een sluitende meerjarenbegroting op te stellen. De afgelopen periode is flink geïnvesteerd in de stad én is de financiële positie verstevigd. Het volgende college heeft voldoende financiële ruimte om verder te bouwen aan de gemeente, zo is gemeld.

Inhaalslag onderhoud openbare ruimte
Extra straatploegen starten 11 oktober om een inhaalslag te maken in het onderhoud van straten, fietspaden, trottoirs en pleinen. Deze ploegen worden de komende jaren ingezet. Het extra onderhoud komt bovenop het bestaande onderhoud.

Vertrek 'Shell' uit Rijswijk
Shell bevestigde in oktober het bericht dat haar kantoren in de Plaspoelpolder op termijn uit Rijswijk verdwijnen. De gemeente betreurt het vertrek ten zeerste. Wat de exacte gevolgen zijn voor de vestiging van Shell in Rijswijk was op dit moment niet bekend. Samen met Shell en regionale partners wordt bekeken welke mogelijkheden er zijn voor de locatie in Rijswijk.

Eerste huurwoningen RijswijkBuiten
De eerste 24 sociale huurwoningen van woningcorporatie Rijswijk Wonen in RijswijkBuiten kwamen klaar voor de nieuwe huurders. Op 17 oktober ontvingen de eerste gelukkige huurders de sleutels van hun gloednieuwe huis. De duurzame eengezinswoningen zijn onderdeel van fase 11 van De Tuinen van Sion en zijn gebouwd door Dura Vermeer.

Nooit meer volle containers
Avalex begon in oktober aan de klus om 3.500 ondergrondse containers uit te rusten met slimme sensoren, zogenaamde vulgraadsensoren. Met deze oplossing voorkomt Avalex volle ondergrondse containers. Avalex kan met software op afstand alle containers in haar gebied in de gaten houden. De vullingsgraadmeter peilt continu de hoeveelheid afval. Via een simkaart geeft de sensor deze meetresultaten door aan de planningsafdeling. Als de software aangeeft dat een container snel vol raakt, wordt deze meteen in de route opgenomen om de bak zo snel mogelijk te legen.

Renovatie voormalig belastingkantoor
Wethouders Ronald van der Meij en René van Hemert gaven 31 oktober het officiële startsein voor de verbouwing van het voormalige belastingkantoor aan de Generaal Spoorlaan. Ze deden dat samen met Gerard Bac, directeur van bouwbedrijf 'IBB Condor'. Het gebouw gaat voortaan onder de naam 'De Generaal' door het leven en biedt straks ruimte aan tweehonderd woningen, verdeeld in twee- en driekamerappartementen.

Erespeld schooldirecteur Stanislas
Bij zijn afscheid als directeur van het 'Stanislascollege' op 31 oktober ontving de heer A.I.M. (Fons) van den Broek de Rijswijkse Erespeld uit handen van burgemeester Michel Bezuijen. Van den Broek (1954) was ruim 41 jaar verbonden aan dezelfde school. Hij vervulde tal van functies zoals leraar, decaan, leerlingenbegeleider, roostermaker, adjunct-directeur en tenslotte directeur.

November

Betere dienstverlening gemeente
Rijswijk lanceerde 13 november de campagne 'Wij zijn er voor u'. Met de campagne wil de gemeente duidelijk maken hoe de dienstverlening verbetert. Burgemeester Bezuijen gaf het startsein door de campagnemascotte Max te laten zien en de bijbehorende commercial. Een van de eerste verbeteringen is het veranderen van de openingstijden van de publieksbalies zodat deze beter aansluiten bij de wensen van klanten. Ook is het voortaan mogelijk om op dinsdag- en donderdagavond langs te komen.

Natuurspeeltuin op tunneldak
Wethouder Marloes Borsboom (Duurzaamheid en Jeugd) opende 28 november de natuurspeelplek op het tunneldak bij het Piramideplein. Gelijktijdig werd het 'Bijenconvenant' ondertekend. De natuurspeeltuin kwam tot stand dankzij een schenking van 'ING Nederland'. Inwoners mochten kiezen waar het geld naar toe ging. Zij kozen voor een natuurspeeltuin bij het Piramideplein.

December

'DSW Rijswijk e.o.' in 'Martinifabriek'
De medewerkers van DSW Rijswijk e.o. hebben een nieuw onderkomen gekregen in de Martinifabriek. Hun nieuwe werkplek werd 11 december officieel geopend door wethouder Björn Lugthart (Sociale zaken) en wethouder Nicole Dierdorp (Financiën en DSW-bestuurder). De DSW-medewerkers verhuisden begin oktober vanuit hun oude locatie Kwekerij de Sionsgaerde. De nieuwe werkplek was mogelijk dankzij samenwerking tussen de gemeente, DSW Rijswijk e.o. en de Martinifabriek.

Gefaseerde uitvoering 'Huis van de Stad'
De gemeenteraad stemde 12 december met ruime meerderheid in met het voorstel voor een investeringsbudget voor het gefaseerd uitvoeren van het 'Huis van de Stad'. Met 19 stemmen voor en 8 tegen, wordt het definitief ontwerp gereed gemaakt voor aanbesteding. Dit houdt in dat het ontwerp voor zowel souterrain als begane grond als eerste fase verder wordt uitgewerkt. Ook komt de vergunningsprocedure op gang.

Mevr. Bogaardt overleden
Op 15 december overleed mevrouw Wally Bogaardt-Dito, de weduwe van de oud-burgemeester. Zij was 94 jaar.

(Foto's: onder andere Erwin Dijkgraaf en Gemeente Rijswijk)

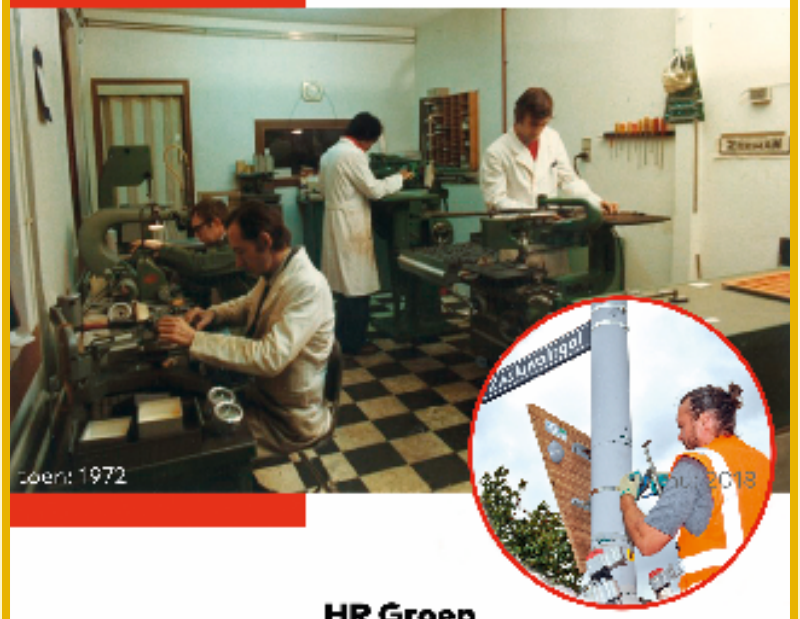

HR Groep

Veilig, duurzaam en
comfortabel onderweg

Al jaren een begrip in Rijswijk!
Met duurzame, digitale en sociale oplossingen
is HR Groep een totaal aanbieder op het
gebied van verkeersveiligheid, straatmeubilair
en bewegwijzering.

www.hrgroep.nl

hr GROEP
innovations on the move

Voortschrijdend Inzicht

Dokteren in Rijswijk, Jaarboek 1996

Ruud Poortier

Arend Folmer was een befaamd schedelmeter. Dit schilderij door Abraham Calissendorf bevindt zich in de Rijksuniversiteit Groningen. Het is waarschijnlijk in Rijswijk vervaardigd.

Na jaren kun je nog fouten in jaarboekartikelen tegenkomen – en corrigeren. In het Jaarboek 1996 gaf W.R.C. Alkemade op de pagina's 39-53 een overzicht van huisartsen in Rijswijk tot 1940. Er zijn hier vijf dokters Folmer geweest, maar de familieverhoudingen liggen anders dan Alkemade suggereerde. Adam (1859-1936) en Pieter Folmer (1862-1937) waren geen zoons van de 'oude' dokter Arend, maar oomzeggers. 'Kleinzoon' Lambertus A. was dus een achterneef. Over Arend Folmer (1833-1915) schreef Egge Knol een artikel in de *Groninger Volksalmanak*, 1986, 139-144. Willem van der Ende noemde hem en zijn schedelverzameling in het Jaarboek 2015.
Collega-dokter G.W. Reddingius (1884-1970), genoemd op pagina 50, was een zoon van hun zuster Annechien (1858-1926). Zijn tweede naam luidde Wibrandus en niet Willebrandus.

(Bronnen: registers burgerlijke stand)

Register van personen

Aartsen, Jan van 63,74
Achterhuis, Henk 142
Akker, Elisabeth van den 15,16
Alkemade, W.R.C. 210
Althuis, 'moeder' 123
Althuis, B. 121,126
Amati, Nicolo 166
Ampzing, Samuel 46
Andersen Nexø, Martin 129
Augustijn, P.F. 115
Baat, Anne de 196
Bac, Gerard 206
Backer-Masman, mw. A.J. 113
Barendrecht, H.P. 112
Beernink, H.J.K. 70
Benten, Flip van 153-155
Bergh, Samuel J. van den 176
Bernhard, prins 81
Besner, mej. 122
Beverwijck, Johan van 46
Bezuijen, Michel 196,202,204,207
Bienfait, Claudine 129
Bjørnson, Bjørnstjerne 119
Blaauw, Jan N. 30
Blitz, Louis 167
Bloem-Baas, mw. W. 117
Bloemgarten, Henri 74
Blom, Anna 188
Blom, Herman 189
Blom, Suzanne 189
Blommesteijn, dokter 16
Blote, familie Die 40,41
Boelen, Dick 200
Boer, Paul de 190
Bogaardt, Archibald Th. 57,70,73,74,86,142
Bogaardt-Dito, mw. Wally 208
Boissevain, ds. A.C.H. 126,129
Bokkes, Antonia (Tonia) 120-123
Bokkes, Christine 120
Bokkes, Clara 120-128
Bollant, Abraham 15
Bolte, Jos 173,191
Borsboom, groentekweker 127
Borsboom, Marloes 190,195,205,208
Borsten, Monique 198
Bort, Geertruid 29
Boshoven, Lia 190-192
Bosma, Harmen 204
Bosman, bakker 92
Bottema, J.C. 104
Bouman, Willem 164
Brandhorst, J.C. 193
Bremer, J. 74, 86
Brester Azn. J., 176
Briedé, Johan 122,129
Broek, A.I.M. (Fons) van den 207
Brugman, Jan, 103-106
Bruijn, Maarten de 15
Bruna, Dick 204
Bruxellis, Jacob de 27
Bruyn, H. de 25
Buijs, A. (Bram) 189
Bulder, G.W. 201
Bulder-van Beers, mw. M.A.P.E. 201
Bull, Wilco 148,149
Burch, familie Van der 40
Burg, C.J. (Kees) van der 78
Buyser, Matthijs de 27
Buziau, Johan 110
Cicero, [Marcus T.] 47
Claas Claasz. 10
Cladder, Frans 191
Cleophas, Jessy 198
Clercq, A. le 114
Coenen, Catharina 46
Coning, Andries Sz. 11,12
Coning, Grietje 12
Coning, Simon Jz. 10,11
Corbulo, [Gnaius D.] 181
Couwenhoven, Pieter van 12
Croeser, Geertruid 13
Croeser, Pieter Az. 11,13
Dakkenhorst, Elisabeth van 17
Dam, Diederik 97
Dammers, Wim 133,188,191,192

Dierdorp, Nicole 198,208
Dijkstra, Edsger 81
Dirksen, Jan 99
Does, Jacob van der 45-54
Does, Jacoba C. van der 47
Does, Jan Tz. van der 12
Does, Willem van der 46
Dubbelman, Elisa 200
Dudok, W.M. 72
Eeden, Frederik van 119-/-130
Egmont, Jacob van 12
Eikendal, Pieter 120
Elandts, Cornelis 47,49
Else, Maartje Ldr. van der 11,13
Emerald, Caro 167
Ende, Willem van der 23,109,193
Es, Chr..D. van 117
Eurlings, Camiel 96
Fischer-Ates, mw. E. 201
Fisenne, erven jhr. L.E.M. von 70
Folmer, Adam 210
Folmer, Annechien Reddingius- 210
Folmer, Arend 210
Folmer, Lambertus A. 210
Folmer, Pieter 210
Frederik Hendrik, prins 28,49,51
Frederiks, K.J. 134
Freeth, Ruud 203
Galen, Jan van 49
Geen, Joseph J. baron Van 29,30
Gijzel, Wilberd 195
Gobius, Marian C. 32,169
Goddijn jr., Jacques 99-101
Goddijn sr., Jacques 58,99
Goedendorp, A. 117
Graaff, W.J.E. (Evert) van de 189
Graswinckel, Anthonie 29
Graswinckel, Gerrit 27-29
Grieken (jr.), Henk van 62-67
Grieken (sr.), Hendrik van 62
Grieken, Anna van 62
Grieken, Bert van 62,63
Grieken, Hans van 61-64
Grieken, Harry van 61-67
Grieken, Jan van 62
Grieken, Rik van 62,63
Groen, Cornelis 15
Groen, Jan van der 28
Groeneweg, Adriaan 112
Groot, Aad de 92
Guicciardini, Lodovico 45
Gutjahr, Chris 172
Haket, Jan 15,17
Halkes, Jacoba 69
Hall, Henri ter 19,110-/-117
Hamsun, Knut 119
Hartevelt, Peter 106
Havelaar, J.J. (Koos) 89,193
Hedberg, Tor 119
Heemskerck, Jacob van 49
Heeres, J.E. 113
Heide, Coen van der 164
Heide, Willy Oosten-van der 163,164
Heidemann, Robert 190
Helden, Koos van 77
Hellenberg Hubar, J.A.G.M. van 137
Hemert, René van 203
Hendrikse, Marco 190
Hesse, Johan W. sr. en jr. 18-20
Heul, Baltus van der 13
Heul, Jacob van der 13,14
Hille-Gaerthé, mw. C.M. van 128
Hingst, Jacoba 129
Hogendorp, familie Van 184
Holtkamp, Frans 74,119,172,190
Honert, Wilhelmina van den 46
Hoog, Joop de 143-145
Hoogendam, J. 113
Hoogeveen, Cornelis Jz. 13
Hoogstraten, B. 169
Houdt, Loek van 92
Hout, Joh. in't 116
Houten, Jan van 9,10
Houtzager, Marcel 204
Hove, Constantia van den 29
Hoven, Thérèse 111
Huijsman, Jan Hz. 13,14
Hus, Bastiaan 89,90
Hus, Cornelis 89
Hus, Jacob 91
Hus, Pieter 91
Hus-Los, Johanna M. 89,90
Huygens, Constantijn 47,49
Hylkema, J. 111
Ibsen, Henrik 119
Jacobi, Hans 136

Jansen, Herman 63
Jansen, Ted 95
Janssen, Rik 192
Jong, mw. A. de 201
Jong, Wim de 203
Joris Adriaansz. 10
Josée, Joop 189
Juvenalis, [Decimus I.] 47
Klapwijk, familie 20
Klok, J.A.F. 113,117
Klop, J. 116
Knijnenburg, René 191
Koning, Fred de 191
Koot, Hans 180,191,193
Kort, A.C. (Antoon) 69-71
Kort, H.C. (Henk sr.) 69
Kort, H.J.C. (Henk jr.) 69,71
Kort, Kees 173
Kort, Mieke Roozenburg- 70,71
Kort, Ton 71
Kort-van der Werf, mw. A. 70
Koster, Everhardus 176-177
Koster, Gerrit 82
Koster, Jacques 93
Kraan, J.K.P. 90
Kristensen, tuinbaas, 126
Kropveld, M. 116
Kruikius, [Nicolaas] 20,38-40
Kruyswijk, J. 120
Kuipers, Fred 190
Kuper, Ruud 197
Kuys, logementshouder 29
Kwakernaak, Arjan 175,191
Kwarten, Richard 202
Lagerlöf, Selma 119,129
Leendert Claasz. 9
Leeuw, Leendert van der 13
Leeuwenburg, J.P. 113
Lenin, [Wladimir] 109
Liefde, Basje de 191
Lodewijk XIV, koning 28,49
Lorscheyd, Natasja 149
Lotsy, Karel 23
Lubbers, Ruud 67
Lucas, J.A. 32,169
Ludendorff, [Erich] 109
Lugthart, Björn 198,204,208
Luidinga, Frans 169
Luidinga, Tjalling 169
Maas, Ad 82,83
Maas, Ed 103
Marks, G. 111
Marot, Daniël 29
Maurik, Justus van 111
Maurits, prins 51
Meij, Ronald van der 195,200-/-204
Menken, Ad 67
Menken, Annelot 67
Menken, Daan 67
Menken, Ward 67
Meyboom, H.M. 129
Meyboom, Margaretha A.S. 118-130
Meyboom, mw. S.G.F. 129
Middendorp, Mariël 196
Mieling, Carl W. 176
Mikkers, groentekweker 127
Milward Vazquez, Gabriella 195
Moel, J.C. de 116
Mooy, Rob de 168,190
Muis, Martijn 202
Munster, Joop van 190
Netelenkamp, R.J.C. 29
Niemeijer, Harry 190
Nieuwenhuizen, Siem 110
Nonhof, C.J. 38
Noordegraaf, Ed 150,151
Noordegraaf, Marianne 150,151
Norder, Max 96
Notre, André le 28
Nouvel, Jan 97
Oltmans, bloemist 127
Oosten, Alexander 7,163-167
Oosten, H.H. van 113
Orlers, Jan Jansz. 45
Ovidius,[Publius O. Naso] 47
Pannekoek, Gerardus J. 128
Pas, Angelo van der 195
Patijn, J.A.N. 116
Pielat de Blagny, François 29
Pieterson, Hester Adr. 46,47
Plat, heer 153
Ploeg, Joop van der 151-153
Poldervaart, Saskia 130
Pontanus, Johannes I. 45
Poortier, Ruud 7,38,190-/-193,210
Popta, Sara 47

Post, ds. P.L.L. 116
Post, Pieter 50
Prooijen, D.J. van 24
Putten, Heilina van 7,28,191,192
Quarles van Ufford, vrouwe [Wilhelmina] 19
Quint, Henny 78,79
Ranitz, jhr. J. de 73
Reddingius, G.W. 210
Rees, Jacob van 130
Richter, J. 111
Riko, Chico 196
Roders, familie 202
Roijesteijn, Adam S. van 15-17
Roldaan, P. (Peter) 189
Romeyn, waard 52
Romeyn-Tückermann, mw. L. 129
Rooijendijk, Cordula 81
Rossum, J.A.A.M. (Hans) van 34,58,95-97,190-192
Rossum, Marianne van 141, 190,192
Rotteveel, Maartje Ldr. 15
Rueter, Theo 120,128
Ruys de Beerenbrouck, Ch. 117
Schaap, Kees 202
Schaper, J.H.A. 113,116
Schiedges, familie 31
Schmal, J. 112
Schot, Cootje 190
Schott, Paul 190
Schouwenburg, W.H. 112
Schuurman, J.W. 120
Schuurman-Schansman, mw. W.F.H. 113
Seneca, [Lucius A.] 47
Silvius, Willem 45
Simonis, Antonie Jz. 17
Simons, Heintje 77
Smit-Kroes, Neelie 95
Soen, Herman 191
Sophie, koningin 18
Souverijn, Daan 145-147
Sparreboom, Wim 203
Speck, Johannes van der 17
Speck, Petronella van der 17
Speer, Jan Az. 13
Spiegel, Ronald A. van der 37
Spierenburg, Theo 190
Spruit, H.C. 116
Staal, Jacobus 17
Stam, Otto 164
Star, tante Bep 146
Steekelenburg, S.J. van 117
Steen, Jan 49
Stiermans, Petronella 15-17
Straaten, Cornelia van der 17
Straaten, Henk van der 93
Stradivarius, Antonius 165,166
Struijk, Aart 9
Struijk, Nico 171
Stüber, Johann 167
Suter, Fergus 23
Sutherland, Anton 31,32
Swanenburg, F. 112
Teding van Berkhout, Willem H. 17
Tent, Bart 169,173
Tetar van Elven, Jan B. 176
Thieleman, Marty 57,157,163,190
Thijs, ds. J. 116,117
Timmerman, Gert 77
Timmermans, A? 117
Toele, Alphons 136
Tollens, Hendrik 176,177
Tolstoj, Lev 130
Troelstra, Pieter Js. 110,116
Tromp, Maarten Hz. 69
Tromp, Maarten Hzn. 49
Trotski, [Leon] 109
Valkenburg, J. 111
Vedral, Joseph 167
Veldhoven jr., Gerard van 157-161
Veldhoven sr., Gerardus van 157
Veldhoven, J.J. van (Jerry) 160
Venne, Adriaen van de 49
Vergilius, [Publius V. Maro] 47
Verhagen Metman-Moll, mw. E.M. 112
Verheij, Bertus 151
Verheij, Paula 151-153
Vermeer, Johan 89,92
Vernède, Catharina 122
Verspaandonk, Robin 202
Verwey, Albert 125
Vijfhouck, Albregt 14
Vink, J.H.J. 70

Visbach, Fredrika 188
Visbach, Salomon 188
Visser, Doeke 127
Visser, Ger 191
Visser, W.H. 111,112
Voet, Johan H. 29
Vos, M.M. 116
Vreugdenhil, Dirk 14
Weer, Philips Hz. uten 39
Werff, Nicolette van der 171
Westerbaen, Jacob 47,49
Wijk van Brievingh, Joke van 190,191
Wildt, A. van der 115
Wilhelmina, koningin 32,33,117
Willem III, prins 29,47
Willem van Oranje, prins 184
Willem-Alexander, koning 97
Wilms Floet, Willemijn 193
Witt, Johan de 49
Wrigers, Herbaren 40
Wubben, G.C. 116
Wubben, J.J. 114
Zeeman, Jan 99
Zeeman, mw. P.A.C. 201
Zeestraten, Pieter Cz. van 13
Zeevalking, H. (Henk) 95
Zeggelen, Willem J. van 176
Zegveld, A.J. 113
Zonneveld, Jaap 81
Zubli, B.J.D. 112,117

x-/-y wil zeggen regelmatig tussen x en y genoemd, maar niet op elke bladzide

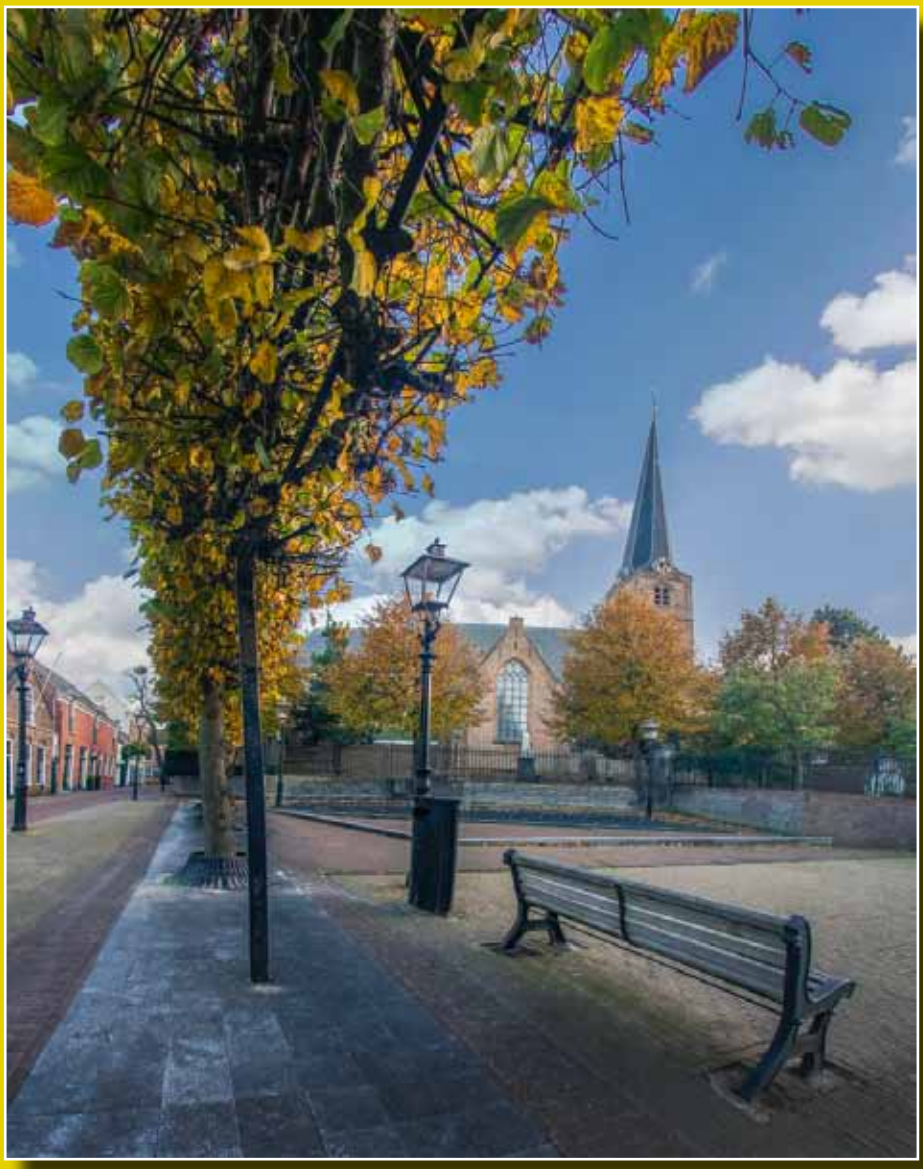

Oude Kerk gezien vanuit de Tollensstraat
foto: Paul de Boer